

İQTİSADI
ELMİ
TƏDQIQAT
İNSTITUTU

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
İQTİSADİYYAT NAZİRLİYİNİN
İQTİSADI ELMİ TƏDQIQAT İNSTITUTU

AZƏRBAYCANDA İQTİSADI İSLAHATLARIN HƏYATA KEÇİRİLMƏSİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ PROBLEMLƏRİ

ELMİ ƏSƏRLƏR TOPLUSU
XXII BURAXILIŞ

BAKİ 2024

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI İQTİSADİYYAT NAZİRLİYİNİN
İQTİSADİ ELMİ TƏDQİQAT İNSTİTUTU**

**AZƏRBAYCANDA İQTİSADİ
İSLAHATLARIN HƏYATA KEÇİRİLMƏSİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ
PROBLEMLƏRİ**

***ELMİ ƏSƏRLƏR TOPLUSU
XXII BURAXILIŞ***

*Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyinin İqtisadi Elmi Tədqiqat
İnstitutunun Elmi Şurasının qərarı əsasında nəşr olunur*

**“Azərbaycanda iqtisadi islahatların həyata keçirilməsi xüsusiyyətləri
və problemləri” elmi əsərlər toplusunun redaksiya heyəti**

Baş redaktor

Sadiqov Şahin Mustafa oğlu, iqtisad elmləri doktoru, professor

Məsul katib

Hüseynov Səfər Məzahir oğlu, Cəfərov Turan Nizami oğlu

Üzvlər

Hüseynova Arzu Doğru qızı, iqtisad elmləri doktoru, professor

Mürşüdlü Fuad Ələkbər oğlu, iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru

Mehdiyev Malik Məmməd oğlu, iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru

Mikayılov Fərhad Qamboy oğlu, iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Aslanov Zamiq Novruz oğlu, hüquq üzrə fəlsəfə doktoru

Qasimov Emil Filman oğlu, iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru

Əhmədov Rövşən Telman oğlu, elmi katib

Yelena Borisovna Lençuk, iqtisad elmləri doktoru, professor (Rusiya)

İqor Germanoviç Mantsurov, iqtisad elmləri doktoru, professor (Ukrayna)

Aleksandr Nikolayeviç Stratan, iqtisad elmləri doktoru, professor

(Moldova)

Müge Burcu Özdemir, iqtisad elmləri doktoru (Türkiyə)

Elmi əsərlər toplusu Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının “Azərbaycan Respublikasında dissertasiyaların əsas nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən dövrü elmi nəşrlərin siyahısı”-nin iqtisad elmləri bölməsinə daxil edilmişdir.

Əlaqə üçün məlumat:

İqtisadi Elmi Tədqiqat İnstitutu

AZ 1122, Azərbaycan Respublikası, Bakı şəhəri, H. Zərdabi prospekti 196

Telefon: (+99412) 430 01 70; (+99451) 431 91 80

Elektron poçt: office@esri.gov.az

Veb sayt: www.esri.gov.az

© İqtisadi Elmi Tədqiqat İnstitutu, 2024

ÖN SÖZ

Hörmətli oxucular!

Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat Nazirliyinin tabeliyində İqtisadi Elmi Tədqiqat İnstitutu (ESRI) tərəfindən nəşr olunan “Azərbaycanda iqtisadi islahatların həyata keçirilməsi xüsusiyyətləri və problemləri” elmi əsərlər toplusunun yeni buraxılışını sizlərə təqdim edirik. Bu toplu ölkəmizin tarixən iqtisadi islahatlar sahəsindəki təcrübələrini, nailiyyətlərini və iqtisadi inkişafımızın qarşısında duran çətinlikləri elmi cəhətdən araşdıran və təhlil edən önəmli bir nəşr kimi iqtisadiyyat elminə və iqtisadi təcrübəyə böyük töhfə vermişdir.

Elmi əsərlər toplusunun builki buraxılışı Azərbaycanda 2024-cü ilin “Yaşıl dünya naminə həmrəylik ili” elan edildiyi və Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İqlim Dəyişmələri üzrə Çərçivə Konvensiyasının Tərəflər Konfransının 29-cu sessiyasına (COP29) ölkəmizin ev sahibliyi nəzərə alınaraq “Yaşıl iqtisadiyyat” mövzusunda həsr edilmişdir.

Yaşıl iqtisadiyyat konsepsiyası dayanıqlı iqtisadi inkişafa keçid üçün qlobal səylərə cavab verməklə yanaşı Azərbaycanın 2030-cu il üçün müəyyənləşdirilən sosial-iqtisadi inkişaf üzrə milli prioritetləri ilə də səsleşir. Bu konsepsiya tərəqqi və rifahın təmin olunması məqsədilə təbii sərvətlərin səmərəli istifadəsi, ekoloji təmiz istehsal sahələrinin, orqanik kənd təsərrüfatının inkişafı və iqtisadi artım əsasında dayanıqlı inkişafı təmin etmək üçün bir yol təqdim edir. Azərbaycan elmi bu yolda yaşıl iqtisadiyyata keçidin asan olmayacağını etiraf etməklə, qarşıya çıxan problemləri araşdırıb, onların orjinal həllərinin tapılmasında aktiv iştirak edəcəkdir. Belə ki, iqtisadi planlaşdırma və qərar qəbuluna yaşıl iqtisadiyyat konsepsiyası prinsiplərinin tətbiqi əhəmiyyətli islahatların reallaşdırılmasını, ekoloji təmiz texnologiyalara investisiyaların cəlbini, işçi qüvvəsi tərəfindən yeni yaşıl bacarıqların mənimsənilməsini, yaşıl iqtisadiyyata keçidi dəstəkləyə və istiqamətləndirə biləcək güclü hüquqi və tənzimləyici çərçivənin qurulmasını, həmçinin cəmiyyətdə yaşıl təfəkkürün formalaşmasını tələb edir.

Toplunun yeni buraxılışı məhz yaşıl iqtisadiyyat konsepsiyası ətrafında ideya və baxışların mübadiləsi üçün platforma rolunu oynayaraq Azərbaycanda və dünyada yaşıl iqtisadiyyatla bağlı çağırışlar və imkanlar haqqında geniş perspektivləri və problemləri əks etdirir. Ümid edirik ki, burada təqdim olunan məlumatlar və təhlillər Azərbaycanda iqtisadi islahatlar üzrə davam edən müzakirələrə dəstək və ölkəmizin yaşıl və dayanıqlı gələcəyinə dair daha çox

araşdırma və əməli tədbirlərin aparılmasına ilham verəcəkdir.

Topluya məqalələri daxil edilmiş bütün şəxslərə dəyərli töhfələrinə görə dərin minnətdarlığımı bildirərək, həm ölkə daxilində, həm də global səviyyədə həmrəylik və əməkdaşlıq prinsiplərinə sadıq qalaraq, daha yaşıl və dayanıqlı bir dünyaya uğrunda səylərin gələcəkdə də davam etdiriləcəyinə ümid edirəm.

*Hörmətlə,
Şahin Sadıqov
İdarə Heyətinin sədri
Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat Nazirliyinin
İqtisadi Elmi Tədqiqat İnstitutu*

MÜNDƏRİCAT

i.e.d. prof. Arzu D. HÜSEYNOVA	YAŞIL İQTİSADİYYATDA “YAŞIL” BACARIQ VƏ İŞ YERLƏRİ	7
t.e.d, n.d, i.e.d. prof. Ədalət B. ƏLİYEV	МОНОПОЛИЯ И КОРРУПЦИЯ, КАК ОСНОВА ЭКОНОМИЧЕСКОЙ НЕУСТОЙЧИВОСТИ В ТЮРКОЯЗЫЧНЫХ ГОСУДАРСТВАХ	15
i.e.d. prof. Rəsul Ə. BALAYEV	YAŞIL URBANİZASIYA VƏ POSTMÜNAQİŞƏ ƏRAZİLƏRİNDƏ ONUN XÜSUSİYYƏTLƏRİ	39
f.d MANSUROV i.e.d ZOKIROVA t.e.d MANSUROV	ПОЛИТИКА ИННОВАЦИЙ СЛЕДУЮЩЕГО ПОКОЛЕНИЯ И МАСШТАБНЫЕ ЗАДАЧИ	51
i.e.d. dos. Ağanemət Q. AĞAYEV	YAŞIL MALİYYƏ İMKANLARI BARƏDƏ BƏZİ TEZİSLƏR	70
h.ü.f.d. dos. Zamiq N. ASLANOV	MÜASİR İQTİSADI REALLIQLAR KONTEKSTİNDƏ İNSAN KAPİTALI VƏ ONDAN SƏMƏRƏLİ İSTİFADƏ OLUNMASININ AKTUALLIĞI VƏ ƏHƏMİYYƏTİ	76
Səfər M. HÜSEYNOV	İNSTITUSİONAL İNNOVASIYA NƏZƏRİYYƏSİNƏ SİSTEMATİK BAXIŞ	93
Mirdamət F. QƏDİMOV	TƏHSİLVERƏNLƏRİN SOSIAL RİFAHININ YÜKSƏLDİLMƏSİ DAVAMLI İQTİSADI İNKİŞAFIN ELEMENTİ KİMİ	119
i.e.n Şövqi B. QULİYEV	AZƏRBAYCANIN XARİCİ TİCARƏT ƏLAQƏLƏRİNİN SƏMƏRƏLİLİLİYİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ	126
Tural MUSTAFAZADƏ	STRATEGIES FOR ACHIEVING SUSTAINABLE ECONOMIC DEVELOPMENT THROUGH DIGITIZATION	145
Təbriz ƏLİYEV	ECONOMIC CONSEQUENCES OF SOCIO-ECONOMIC INEQUALITY	157
Aytən T. XƏLƏFOVA	THE INTERSECTION OF SOCIAL EQUITY AND SUSTAINABLE ECONOMIC DEVELOPMENT	168
Turan N. CƏFƏROV	YAŞIL İQTİSADİYYATDA DAYANIQLI İNKİŞAF PRİNSİPLƏRİNİN GÖZLƏNİLMƏSİ	181
Həbibə CABBAROVA	RƏQƏMSAL İQTİSADİYYATDA İQTİSADI BƏRABƏRSİZLİK PROBLEMİNƏ YANAŞMALAR	191

Günəl N. SƏFƏROVA	QEYRİ-MÜƏYYƏNLİK ŞƏRAİTİNDƏ MÜƏSSİSƏLƏRİN İDARƏ EDİLMƏSİ PROSESİNİN ƏSAS ASPEKTLƏRİ	206
f.d. Ömər İ. İSMAYILZADƏ	YAŞIL ENERJİ VƏ KARBON İZİNİN AZALDILMASI	212
Orman ABDİNOV	İQTİSADİYYATIN DAVAMLI İNKİŞAFININ TƏMİN EDİLMƏSİNDƏ MALİYYƏ SİYASƏTİNİN ROLU: ALMANİYA TƏCRÜBƏSİ	241
i.e.n., dos. Mətanət R. RƏSULOVA Pərviz HEYDƏROV	İQTİSADİ ARTIM VƏ İNFLYASIYA ARASINDA ƏLAQƏ VƏ İQTİSADİ İSLAHATLARIN ONLARA TƏSİRİ	251
Prof., i.e.d. Yadulla HƏSƏNLİ b.e.i., tex.e.n. Sərdar ŞABANOV i.e.n., dosent Mənsur BƏRXUDAROV	TƏHSİL SƏVİYYƏSİNİN ATMOSFERƏ KARBON QAZI BURAXILIŞINA TƏSİRİNİN EKONOMETRİK QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ: AZƏRBAYCAN NÜMUNƏSİNDƏ	265

YAŞIL İQTİSADİYYATDA “YAŞIL” BACARIQ VƏ İŞ YERLƏRİ

i.e.d. prof. Arzu D. HÜSEYNOVA

Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyinin İqtisadi Elmi Tədqiqat
İnstitutu Publik Hüquqi Şəxsi İdarə Heyəti sədrinin birinci müavini
arzu.huseynova@esri.gov.az
ORCID 0000-0002-0981-9923

XÜLASƏ

Məqalənin məqsədi yaşıl iqtisadiyyata keçiddə iş yerlərinin meyarları və tələb edilən bacarıqlar haqqında sistemləşdirilmiş icmalın verilməsidir. Bu məqsədlə məqalədə “yaşıl” bacarıqlar və iş yerləri anlayışları, onlara baxış, aktuallığı verilmişdir. “Yaşıl” iş yerlərinin təsnifatı və onun əsasında “Yaşıl” bacarığa tələblər müəyyənləşdirilmişdir.

Açar sözlər: “yaşıl” iş yeri, “yaşıl” bacarıqlar, yaşıl iqtisadiyyat, yaşıl keçid, dayanıqlı inkişaf

GREEN SKILLS AND JOBS IN A "GREEN" ECONOMY

DSc., prof. Arzu D. HUSEYNOVA

The Economic Scientific Research Institute of the Ministry of Economy
of the Republic of Azerbaijan First Deputy Chairman of the Board
arzu.huseynova@esri.gov.az
ORCID 0000-0002-0981-9923

ABSTRACT

The focus of this article is on providing a systematic overview of job criteria and required skills in the transition to a green economy. With this objective, the article highlights the concepts of "Green" skills and workplaces, their overview and relevance. The classification of "Green" workplaces and the requirements for "Green" skills have been determined based on it.

Keywords: green workplace, green skills, green economy, green transition, sustainable development

“ЗЕЛЕННЫЕ” НАВЫКИ И РАБОЧИЕ МЕСТА В ЗЕЛЕНОЙ ЭКОНОМИКЕ

д.э.н., проф. Арзу Д. ГУСЕЙНОВА

Экономический научно исследовательский институт Министерства
экономики Азербайджанской Республики Первый заместитель
председателя правления
arzu.huseynova@esri.gov.az
ORCID 0000-0002-0981-9923

РЕЗЮМЕ

Цель статьи – предоставить систематический обзор критериев работы и необходимых навыков при переходе к «зеленой» экономике. Для этого в статье представлены понятия «зеленые» навыки и рабочие места, их обзор и актуальность. На ее основе определена классификация «зеленых» рабочих мест и требования к «зеленым» навыкам.

Ключевые слова: зеленое рабочее место, зеленые навыки, зеленая экономика, зеленый переход, устойчивое развитие

GİRİŞ

Dünyada iqtisadi inkişafın ekoloji tarazlıqla vəhdət təşkil etməsi, üstünlüyün ətraf mühitin qorunmasına verilməsi, ekoloji problemlərin ilk növbədə həll olunması, gələcək nəsillərin imkanları məhdudlaşdırılmadan çağdaş nəsillərin rifahının yaxşılaşdırılması ön xəttə çəkilmişdir. Ölkəmizdə də ətraf mühitin qorunması, ekoloji təhlükəsizlik məsələlərinin kompleks həll edilməsi dövlət siyasətinin prioritet istiqamətlərindən birinə çevrilmişdir. “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər” sənədində müəyyən olunmuş beş istiqamətdən ikisi -dayanıqlı artan rəqabət qabiliyyətli iqtisadiyyatın formalaşdırılmasını, eləcə də təmiz ətraf mühit və “yaşıl artım” məkanının yaradılmasını özündə ehtiva edir.

Məhz bu səbəbdən “Azərbaycan Respublikasının 2022-2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası”nda ətraf mühitin qorunması əsas fəaliyyət istiqamətlərindən biri kimi müəyyən edilmişdir. Konsepsiyanın əsas hədəflərindən biri ekoloji cəhətdən dayanıqlı sosial-iqtisadi inkişafa nail olmaq, biomüxtəlifliyin qorunması, yanacaq-enerji kompleksinin ətraf mühitə mənfi təsirlərinin neytrallaşdırılması, dənizin və onun akvatoriyasının çirkləndirilməsinin aradan qaldırılması və qorunması, yaşıl

ərazilərin bərpası və mövcud resursların səmərəli mühafizəsidir. Qeyd olunanlar ətraf mühitin idarədilməsi üzrə davamlı inkişaf məqsədlərinin də əsasını təşkil edir.

“Yaşıl” iqtisadiyyat inkişaf etdikcə, iş yerləri və bacarıqlara tələb də dəyişir. Dayanıqlı istehsalı və ətraf mühitin mühafizəsini təmin etməyə, ekoloji problemləri aradan qaldırmağa kömək edən “yaşıl” bacarıqların inkişafına ehtiyac yaranır.

ƏDƏBİYYAT İCMALI VƏ METODOLOJİ YANAŞMA

Bu iş əsasən “yaşıl” keçiddə işsizliyin artmasını qeyd edənlərə cavab olaraq yazılıb və digər suallara cavab verir: “yaşıl” keçiddə yeni bacarıqların aktuallığı; “yaşıl” iqtisadiyyatda iş yerləri və onun əsas meyilləri. İşdə “yaşıl” iqtisadiyyatda bacarıqlar, onların əsasında yeni iş yerlərinin yaradılması və onlara olan tələblər üzrə tədqiqat, ekspert rəyləri və beynəlxalq təşkilatların hesabatlarına istinadən icmal hazırlanmışdır. Son zamanlar mövzunun aktuallığını və daim yeni hesabatların hazırlanmasını nəzərə alaraq “yaşıl” bacarıqlar tələb daha da təkmilləşə bilər.

“YAŞIL” BACARIQ ANLAYIŞI

“Yaşıl” iqtisadiyyata keçid dövründə, insanların çoxu gələcəkdə öz bilik və bacarıqlarını “yaşılı” tələbinə uyğun artırmasalar işsiz qala bilərlər. Cəmiyyət texnoloji tərəqqi ilə ayaqlaşmalı və gələcəkdə iş yerlərinin tələblərinə cavab verməlidirlər. Bu iş yerləri üçün “yaşıl” bacarıqların inkişafı həlledici əhəmiyyətə malikdir. Yaşıl bacarıqlar ətraf mühit, iqtisadiyyat və sosial fəaliyyətlər baxımından davamlı inkişafa töhfə verəcək yaşıl texnologiya ilə əhəmiyyətli dərəcədə əlaqəlidir.

Bəs “yaşıl” bacarıq nədir? “Yaşıl” bacarıq anlayışının vahid tərifı yoxdur. Anlayışın yalnız yaşıl proseslər və ya funksiyalarla birbaşa əlaqəli olan bacarıqlara (məsələn, ətraf mühitin bərpası) aid olub-olmaması, yoxsa “yaşıl” məqsədlərə (məs., “yaşıl” proqram təminatının inkişafı) tətbiq edilə bilən daha ümumi bacarıqları da əhatə etməsi ilə bağlı xüsusi qeyri-müəyyənlik mövcuddur.

Müxtəlif illərdə, müxtəlif qurumlar tərəfindən “yaşıl” bacarıqlar anlayışına təriflər veriblər:

- “Yaşıl” bacarıqlar “davamlı və resurslardan səmərəli istifadə edən cəmiyyətdə yaşamaq, inkişaf etdirmək və dəstəkləmək üçün lazım olan

biliklər, bacarıqlar, dəyərlər və münasibətlər” (Peşə Təhsilinin İnkişafı üzrə Avropa Mərkəzi (CEDEFOP), 2012-ci il)

- Avstraliya “yaşıl” bacarığı “biznesdə, sənayedə və cəmiyyətdə davamlı sosial, iqtisadi və ekoloji nəticələri inkişaf etdirmək və dəstəkləmək üçün işçi qüvvəsində tələb olunan texniki bacarıqlar, biliklər, dəyərlər və münasibətlər”. (Milli Peşə Təhsili Araşdırma Mərkəzi (NCVER), 2013-ci il)
- “Yaşıl” bacarıqları “iqlim dəyişikliyi və ətraf mühitin tənzimləmələrinin səbəb olduğu dəyişikliklərə məhsulların, xidmətlərin və proseslərin uyğunlaşdırılmasına kömək etmək üçün bütün sektorlarda və bütün səviyyələrdə işçi qüvvəsinə lazım olan bacarıqlar” (İƏİT və CEDEFOP, 2014-cü il)
- Avropa “Yaşıl” bacarıqları “insan fəaliyyətinin ətraf mühitə təsirini azaldan bir cəmiyyəti yaşamaq, inkişaf etdirmək və dəstəkləmək üçün lazım olan biliklər, bacarıqlar, dəyərlər və münasibətlər” (Avropa Birliyinin Komissiyası (Skill panorama), 2015-2022-ci illər)
- “Yaşıl” bacarıqları “davamlı, aşağı karbonlu və resursdan səmərəli istifadə edən cəmiyyəti inkişaf etdirmək və dəstəkləmək üçün lazım olan biliklər, bacarıqlar, dəyərlər və atributlar” (Economist Impact, 2024-ci il) və s.

Bunları ümumiləşdirərək qeyd edə bilərik ki, yaşıl bacarıqlar inkişafın ekoloji, sosial və idarəetmə meyarlarını nəzərə alan ekoloji cəhətdən davamlı iqtisadiyyata keçid üçün vacibdir. Yaşıl bacarıqlara yaşıl texnologiyalar və prosesləri tətbiq etməyə, işdə və həyatda ekoloji cəhətdən məsuliyyətli qərarlar qəbul etməyə kömək edən həm texniki, həm də yumşaq bacarıqlar daxildir.

Beləliklə, “yaşıl” bacarıqlar xidmətləri, prosesləri və məhsulları iqlim dəyişikliyinə və bununla bağlı ekoloji tələblər üçün qaydalara uyğunlaşdırmaq üçün lazım olan bacarıqlardır. “Yaşıl” bacarıqlara davamlı və resurslardan səmərəli istifadə edən cəmiyyəti inkişaf etdirmək və dəstəkləmək, eləcə də həyat üçün lazım olan bilik, bacarıq, münasibət və dəyərlər daxildir.

“Yaşıl” iqtisadiyyata keçidin sürətlənməsi işçilərin yeni bacarıqlara malik olmasını və işçilərin sosial təhlükəsizliyini təmin etmək üçün təcili tədbirlərin görülməsini tələb edir.

BƏT-in hesabatına görə (ILO, 2018) dünyada “yaşıl” iqtisadiyyatın inkişafı 2030-cu ilə 24 milyon yeni iş yerlərinin yaradılmasına səbəb ola bilər. Bu proqnoz LinkedIn hesabatlarında öz təsdiqini tapır. Hesabatlara əsasən son beş ildə LinkedIn -də yaşıl iş elanlarının illik 8% artımı qarşısında “yaşıl”

kadrların global payı hər il cəmi 6% artdığı göstərilir (Циновкина Людмила, 2022). “Yaşıl” bacarıqlar müxtəlif formalarda bütün fəaliyyət sahələrini əhatə edirlər. Göründüyü kimi “yaşıl” texnologiyalara keçidin sürətlənməsi iş yerlərində xüsusi bacarıqlar tələb edir. Yaşıl texnologiya sürətlə irəlilədikcə, “yaşıl keçid”in tələblərinə cavab vermək üçün hazırkı və gələcək işçilərin hazırlanması və ixtisas artırılması qaçırılmayan strateji addımdır.

İş yerləri bu yaşıl keçidə nail olmaq zəncirinin vacib hissəsidir. Növbəti onillikdə yeni iqlim siyasətləri və öhdəliklər əsasında bütün dünyada milyonlarla yeni iş yeri yaradılacaq. Bunlar sadəcə iş yerləri deyil - bu işlərin əsasını “yaşıl” bacarıqlar təşkil edir.

“YAŞIL” İŞ YERLƏRİNİN ƏSAS MEYİLLƏRİ

“Yaşıl” bacarıqlar ilə yanaşı, “yaşıl” iş yerləri real dəyişiklik üçün əsas istiqamətləndiricidir. “Yaşıl” iş yeri nədir? – sualının da vahid cavabı yoxdur. Müxtəlif təşkilatlar və müəlliflər (Avropa Birliyi, Beynəlxalq Əmək Təşkilatı, Birləşmiş Millətlər Təşkilatı, Avropa Statistika Komitəsi, O*NET İnkişaf üzrə ABŞ Milli Mərkəzi, Avropa Komissiyası, Amerika Birləşmiş Ştatlarının Əmək Xidmətləri Bürosu, Vinter L. və Mur M.S., LinkedIn Economic Graph) müəyyən vaxtlarda bu suala cavab verməyə çalışıblar.

Bu təriflər ətraf mühitin qorunması və bərpasına yönəlmiş fəaliyyətlərə diqqət yetirmək, dövlət və özəl sektorda yaradılan məşğulluq baxımından oxşarlıqlara malikdir.

Təqdim edilən təriflərdən heç biri tam deyil. Onları ümumiləşdirməkdə, “yaşıl” iş yerlərinin dəqiq müəyyən edilməsində çətinliklər mövcuddur. Bu çətinliklər aşağıdakılardan ibarətdir (Auktor, 2020):

- Ekoloji davamlılıq ilə bağlı fəaliyyət genişliliyi, məsələn, çirklənmənin azaldılması və ehtiyatların istismarına qədər (məsələn, enerji və materialların istifadəsini azaltmaq yolu ilə çirklənmənin qarşısını almaq üçün çirklənmənin və ehtiyatların istismarının azaldılması).

- “Yaşıl” iş yerlərinin təsnifatı və statistikasının ənənəvi iqtisadiyyatda mövcud iş yerlərinin sadəcə “yaşıl” olaraq qeyd edilməsi və ya təsnifata yeni iş yerlərinin əlavə edilməsi olmağı aydın deyil. Çünki onlar aşağı karbonlu iqtisadiyyata keçidə töhfə verirlər və ya ənənəvi və ya yaşıl sektorlarda yaradılan yeni iş yerləridir.

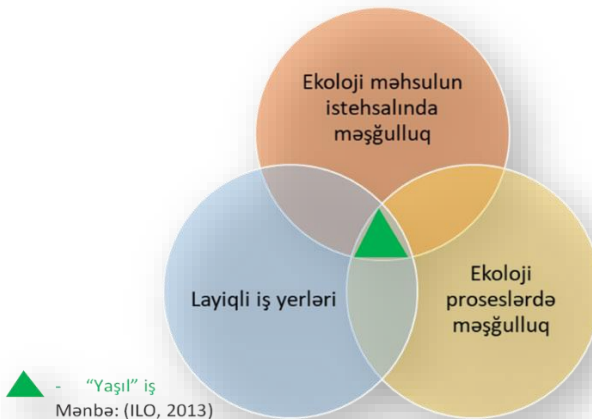
- Hansı fəaliyyət növünün “yaşıl” hesab edilməsi ilə bağlı məhdud razılıq mövcuddur ki, bu da təkcə ziddiyyətli statistikaya deyil, həm də mübahisələrə səbəb olur.
- Təchizat zəncirində iş yerlərinin nəzərə alınmasıdır. Məsələn, bərpa olunan enerji obyektlərinin istismarı ilə məşğul olan iş yerləri “yaşıl”, lakin təchizat zəncirinə aid olan təchizatla məşğul olan (mühərrik, kabel, avadanlıq hissələri və s. gətirənlər) digər işçilər qeyri-yaşıl iş yerləri adlanır.

Bir çox mənbələr BƏT tərəfindən verilən tərifə əsas götürürlər: “Yaşıl iş yerləri – istər istehsal və tikinti kimi ənənəvi sektorlarda, istərsə də bərpa olunan enerji və enerji səmərəliliyi kimi yeni, inkişaf etməkdə olan yaşıl sektorlarda ətraf mühitin qorunmasına və ya bərpasına töhfə verən layiqli işlərdir.”

Bu tərifdə təkcə ekoloji məhsullar və proseslərdə məşğulluq deyil, həm də yaşıllaşdırma nəticəsində yaradılmış qeyri-ekoloji sektorlarda yaşıl olmayan iş yerləri də nəzərə alınır. Üstəlik, Beynəlxalq Əmək Təşkilatı (BƏT) tərifində bu işlərin “layiqli” olması vurğulanır, çünki yaşıl işlər mütləq keyfiyyətli iş deyil. Şəkil 1-də BƏT təsnifatına hansı iş növlərinin daxil edildiyi göstərilir.

Şəkil 1.

BƏT-in “yaşıl” iş yerlərinə verdiyi tərif

Mənbələrdə “Yaşıl” iş yerləri müxtəlif xüsusiyyətlərə görə təsnifləşirlər: iş yerinin xüsusiyyətinə; istehsal xüsusiyyətlərinə; iş yerlərinin və istehsal xüsusiyyətlərinə görə və s.

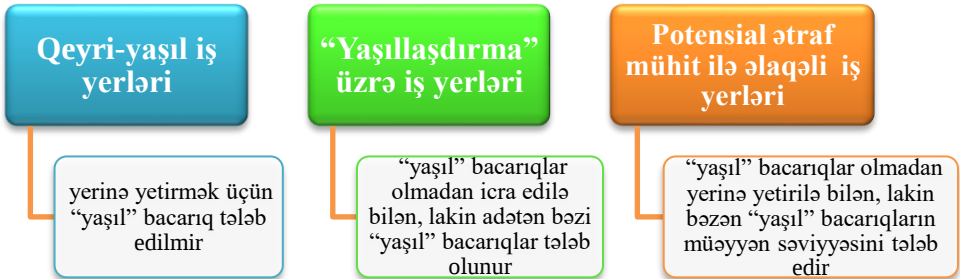
İşin xüsusiyyətinə görə işlər özləri “yaşıl”, “yaşıllaşdırma” və “qeyri-yaşıl”

kimi təsnifləşir (LinkedIn Economic Graph, 2022):

Şəkil 2.

“Yaşıl” iş yerləri işin xüsusiyyətlərindən asılı olaraq təsnifatı

Mənbə: (LinkedIn Economic Graph, 2022)

Beləliklə, “yaşıl” iş yerləri – “yaşıl” bacarıqlar haqqında geniş biliyə malik olmadan yerinə yetirilə bilməyən işlərdir.

“Yaşıl” iş yerlərinin və bacarıqların çatışmazlığı iqtisadiyyatın yaşıllaşdırılmasının sürətini azaldır.

Müxtəlif beynəlxalq təşkilatların hesabatlarında ən sürətlə inkişaf edən yaşıl işlərə ekosistemin idarə edilməsi, ətraf mühit siyasəti və çirklənmənin qarşısının alınması üzrə iş yerləri göstərilir. Məsələn, LinkedIn hesabatında misal olaraq daha çox yaşıl bacarıqlar tələb edən qeyri-ənənəvi yaşıl işlərə misal olaraq avtopark menecerləri, məlumatın emalı və səhiyyə mütəxəssisləri kimi iş yerləri göstərilir (LinkedIn Economic Graph, 2022). Bu iş yerlərindən başqa effektiv və əhatəli yaşıl keçid, təmiz enerji, davamlı maliyyə, tikinti, texnologiya və şəhərsalma üzrə bacarıqlar tələb edilir.

Burdan məlum olur ki, “yaşıl” iqtisadiyyatda “yaşıl” bacarıqlar hər yerdə tələb olunacaq. Ona görə də işçilərin ixtisasartırma infrastrukturunu indidən qurulmalıdır. (LinkedIn Economic Graph, 2022)

Əsasən “yaşıl” bacarıqların böyük əksəriyyəti ənənəvi olaraq yaşıl sayılmayan işlərdə istifadə olunur.

NƏTİCƏ

Yaşıl bacarıqların nədən ibarət olduğunu bilmək maraqlı tərəflərə “yaşıl” bacarıqların mövcudluğunu və bu sahədə əlavə müdaxilələrə ehtiyacı qiymətləndirməyə imkan verir.

“Yaşıl” bacarıqların inkişafı təkcə “yaşıl” texnologiyaların tətbiqinə və “yaşıl” iqtisadiyyata keçidlə bağlı biliklərin formalaşmasına yönəlmiş tədbirlər kompleksindən asılı deyil, o, həmçinin bütün sahələrdə və ölkələrdə həyata keçirilən prosesdən asılıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Auktor, G. (2020). Green industrial skills for a sustainable future. Vienna: United Nations Industrial Development Organization,. Получено из https://www.unido.org/sites/default/files/files/2021-02/LKDForum-2020_Green-Skills-for-a-Sustainable-Future.pdf
2. ILO. (2018). World Employment and Social Outlook 2018: Greening with jobs International Labour Office . Geneva:. Получено из https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---dcomm/---publ/documents/publication/wcms_628654.pdf
3. LinkedIn Economic Graph. (2022). *Global green skills report 2022*. LinkedIn Economic Graph. Получено из <https://linkedin.github.io/global-green-report-2022/>
4. United Nations Environment Programme. (2021). Global Guidance for Education on Green Jobs: Connecting Higher Education and Green Opportunities for Planetary Health. Получено из <https://wedocs.unep.org/20.500.11822/35070>.
5. Циновкина Людмила. (2022). Навыки, необходимые для "зеленой" экономики. Казахстан. Получено из [HTTPS://STANDARD.KZ/RU/POST/NAVYKI-NEOBXODIMYE-DLYA-ZELENOI-EKONOMIKI](https://standard.kz/ru/post/navyki-neobxodimye-dlya-zelenoi-ekonomiki)

TÜRKDİLLİ DÖVLƏTLƏRDƏ İQTİSADI QEYRİ-SABİTLİYİN ƏSASI KİMİ MONOPOLYA VƏ KORRUPSIYA

t.e.d, n.d, i.e.d. prof. Ədalət B. ƏLİYEV

Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti,
Sənayenin təşkili və idarəedilməsi kafedrası, professor
adalat.aliyev1948@gmail.com

XÜLASƏ

Bu mövzu dövlətin müxtəlif fəaliyyət sahələrindəki ən ciddi problemlərdən biridir. BMT-nin korrupsiyaya qarşı Konvensiyasının preambulasında korrupsiyaya qarşı mübarizədəki narahatlıq və əminlik, həmçinin qərarlılıq geniş şəkildə ifadə olunur. Monopoliya və korrupsiya dövlətin iqtisadi və milli təhlükəsizliyini məhv edən faktorlardır. Bu, elm, təhsil, sənaye sahəsi, sosial sahə, iqtisadiyyat, siyasət, diplomatiya, maliyyə sahəsi ilə bağlıdır. Bu məqalədə biz bu gün türkdilli dövlətlərdə mövcud olan bu problemləri müzakirə edirik. Biz türklərin bunu bilməsi vacibdir, çünki ölkələrimizdə və bu ölkələrdə yaşayan insanların fəaliyyətinə mənfi təsir edən həqiqi səbəbləri bilmədən, türkdilli dövlətlərin güclü bir cəmiyyətini qurmaq mümkün olmayacaq. Yalnız hər bir dövlətimizdə vəziyyəti doğru şəkildə bilsək, xalqlarımızın və dövlətlərimizin birlikdə inkişafını, inkişaf etmiş elm, təhsil, sosial sahə, demokratiya ilə təmin edə bilərik ki, bu da hazırda Avropa İttifaqı ölkələrində mövcuddur.

Açar sözlər: monopoliya, korrupsiya, elm, təhsil, sosial sahə, bankçılıq, maliyyə, cəmiyyətin qeyri-sabitləşməsi, sosial mühit, demokratiya, insan hüquqları, diktator rejimi, investisiya fəaliyyəti, innovasiya fəaliyyəti, iqtisadi və milli təhlükəsizlik, ofşor banklar, pul yuyulması, əxlaq.

MONOPOLY AND CORRUPTION AS THE BASIS OF ECONOMIC INSTABILITY TURKIC-SPEAKING COUNTRIES

DSc., prof. Adalat B. ALIYEV

Azerbaijan University of Architecture
and Construction, Department of Industrial
Organization and Management, professor
adalat.aliyev1948@gmail.com

ABSTRACT

This topic is one of the most pressing issues across various state activities. The preamble of the UN Convention against Corruption broadly outlines the concerns, convictions, and determination to combat corruption. Monopoly and corruption are factors that undermine a state's economic and national security. They affect science, education, industry, social sectors, the economy, politics, diplomacy, and finance. This article addresses these issues that currently exist in Turkic-speaking countries. It is essential for us, Turks, to understand these issues because without knowing the true causes negatively affecting the development of all sectors in our countries and the lives of their populations, we cannot build a strong unified society of Turkic-speaking states. Only by understanding the real state of affairs in each of our countries can we achieve unity among our peoples and states, with flourishing science, education, social sectors, and democracy akin to that of European Community countries.

Keywords: monopoly, corruption, science, education, social sector, banking, finance, societal destabilization, social environment, democracy, human rights, dictatorial regimes, investment activities, innovative activities, economic and national security, offshore banks, money laundering, morality.

МОНОПОЛИЯ И КОРРУПЦИЯ, КАК ОСНОВА ЭКОНОМИЧЕСКОЙ НЕУСТОЙЧИВОСТИ В ТЮРКОЯЗЫЧНЫХ ГОСУДАРСТВАХ

д.э.н., проф. Адалат Б. АЛИЕВ

Азербайджанский Университет Архитектуры
и Строительства, Кафедра Организации и
Управления Промышленностью, профессор
adalat.aliyev1948@gmail.com

РЕЗЮМЕ

Данная тематика является одной из острейших проблем вех сферы деятельности государства. В преамбуле Конвенции ООН против коррупции, широко раскрыта обеспокоенность и убежденность, а также решимость борьбы с коррупцией. Монополия и коррупция это фактор уничтожающий экономическую и национальную безопасность государства. Она затрагивает науку, образование, сферу промышленности, социальную сферу, экономику, политику,

дипломатию, финансовую сферу. В данной статье мы затрагивает эти проблемы, которые сегодня существуют в тюркоязычных государствах. Нам, туркам, необходимо это знать, потому что, не зная истинных причин, отрицательно влияющие на развитие всех сфер деятельности наших стран и на деятельность проживающих в этих странах населения, мы не сможем построить сильное единое общество тюркоязычных государств. Только зная истинное состояние дел в каждом из наших государств мы сможем построить единство наших народов, наших государств с процветающей наукой, образованием, социальной сферой, демократией, которая сегодня присуще странам Европейского Сообщества.

Ключевые слова: монополия, коррупция, наука, образование, социальная сфера, банковское дело, финансы, дестабилизация общества, социальная среда, демократия, право человека, диктаторский режим, инвестиционная деятельность, инновационная деятельность, экономическая и национальная безопасность, офшорные банки, отмывание денег, нравственность.

ВВЕДЕНИЕ

Коррупция и монополия это самое отрицательное свойство государства, общества и людей в отдельности. Для более глубокого изучения этого явления необходимо обратить внимание на теорию возникновения монополии, практику его развития, виды капитализма и монополизма как основы возрождения коррупции, роли демократии и конституционизма, как основы борьбы с коррупцией, о деятельной роли государства в законодательной и правовой борьбе с коррупцией. Общеизвестно, что самую активную роль против монополии и коррупции ведут целый ряд международных организаций, таких как «Qlobal Witness», «Transparency International», «Всемирный банк», Азиатский и Африканский банки, американская организация «Freedom House», ООН (Организация Объединенных Наций) и целый ряд государств, которые своей законодательной, правовой деятельностью свели к минимуму уровень коррупции и монополии в своей стране.

ОПРЕДЕЛЕНИЕ УРОВНЯ КОРРУПЦИИ В СТРАНЕ

Общеизвестно, всему научному обществу и государственному кругу, как определяется уровень коррупции в странах мира. Это показатель индекса восприятия коррупции по специально-методическому подсчету. Индекс восприятия коррупции, составляемый международной неправительственной организацией «Transparency International», используется как показатель с целью отражения уровня восприятия коррупции, экспертами и предпринимателями, на стабильной шкале. Эти данные составляются ежегодно, начиная с 1995 года по сегодняшний день. Данная методика подсчета индекса рассчитывается на основании 11 разных источников, представляющих собой числовые показатели опросов восприятия коррупции, в которых принимают участие эксперты и бизнесмены, опрошенные в Азиатском и Африканском банках, Всемирным банком и также американской организацией «Freedom House». Минимальное число источников для одной страны – 3. Индекс представляет собой от 0 (максимальный уровень восприятия коррупции) до 100 (отсутствие воспринимаемой коррупции), которая является средним показателем индексов источников. Если обратить внимание на индексы по странам, за период с 2012 по 2021 год, мы увидим следующий вид, из 180 стран в 23 странах уровень коррупции **очень низкий, индекс восприятия коррупции от 70 до 88**, в 35 странах **уровень коррупции низкий, индекс восприятия коррупции от 50 до 70**, в 69 странах **уровень коррупции высокий, индекс восприятия коррупции от 31 до 49**, а в оставшихся 53 странах **уровень коррупции очень высокий, индекс восприятия коррупции от 11 до 30**.

Как указано в нижеследующей таблице, в списке с 2012 по 2021 год уровень коррупции в тюркоязычных государствах, на 2021 год очень высокий.

Таблица 1.

Уровень коррупции в тюркоязычных государствах на 2021 – 2022 гг.

Примечание: таблица составлена автором по данным интернет ресурсов

№	Государства	на 2021	на 2022
1.	Венгрия	48	42
2.	Турция	38	36
3.	Казахстан	37	36

4.	Азербайджан	30	23
5.	Узбекистан	28	31
6.	Кыргызстана	27	27
7.	Туркменистан	19	19

Проанализируем таблицу 1, какие события произошли в этих странах, основной причиной, которой, является, именно, очень высокий уровень коррупции.

Достаточно вспомнить события в Кыргызстане, за последние 20 лет, Казахстане и Узбекистане, за последние 2 года. Коррупционные скандалы в этих государствах часто становятся достоянием гласности, не только своего народа, но и всей мировой общественности. Такое положение дел вызывает глубокое осуждение своего народа и мировой общественности. Президент Казахстана К.Ж.Токаев, на заседании Милли Меджлиса заявил: *«Коррупция, бюрократия, ошибки государства»*. По данным коррупции, достаточно познакомиться с материалами «История по индексу коррупции по президентам» всех коррупционных государств. Мир становится свидетелем результатов коррупции за три последние десятилетия, в результате событий в Тунисе, Египте, Ливии, Иране. Развитая система коррупции в государстве приносит социальные беды и потрясения своему народу, но и дает основание для вмешательств в его дела других государств, способствующий полному подрыву экономической и национальной безопасности.

Ряд глав коррупционных государств принимают меры по изданию законов по борьбе с коррупцией. Например, в Азербайджане, 1 февраля 2004 года была создана неправительственная организация «Фонд борьбы с коррупцией в Азербайджане». В 2004 году Азербайджан вступил в международную группу государств по борьбе с коррупцией, после чего, были приняты в Азербайджане законы «О борьбе с коррупцией» и «О процедурах декларирования финансовых средств государственными чиновниками» и ряд других законов. С 2004 года по 2006 год в стране действовала государственная программа по борьбе с коррупцией. С 2005 года начала свою работу Антикоррупционная Комиссия Азербайджанской Республики, а в 2007-2010 годы, действия государственной стратегии по борьбе с коррупцией и увеличению прозрачности, побудила Азербайджан, присоединится к соглашению «Об учреждении в качестве международной организации

Международной антикоррупционной Академии» и стать членом этой структуры. 29-30 ноября 2012 года делегация от Азербайджана приняла участие в проведенной в Вене, Первой Ассамблее высокопоставленных представителей стран и организаций, как подписавших соглашение «Об учреждении в качестве международной организации Международной антикоррупционной Академии». В Азербайджане вступила в силу Конвенция Организации Объединенных Наций (ООН) против коррупции (UNCAC), Конвенция Совета Европы «Об уголовной ответственности за коррупцию» и «О гражданско-правовой ответственности за коррупцию». Была создана Комиссия по борьбе с коррупцией Республики Азербайджан.

В 2012 – 2015 годы «Национальные Планы действий по поощрению открытию Правительства и борьбе с коррупцией» было создано Азербайджанское Государственное Агентство по оказанию услуг гражданам и социальным инновациям при Президенте Азербайджанской Республики, центр службы «ASAN». Служба «ASAN» удостоена премии ООН за вклад в развитие государственной службы в 2015 году, с 20 по 24 апреля 2015 года был избран победителем в первой сессии Комитета экспертов организации ООН по государственному управлению. Исследования дают основания считать, что служба «ASAN» достойна для внедрения в действие по развитию экономической и национальной безопасности во всех тюркоязычных странах. Однако, не смотря на принятия целых рядов мер и законов положение с коррупцией, по данным 2022 года по сравнению с 2021 годом резко ухудшилось (см. таб. 1).

То же самое можно сказать и о Казахстане Республике, в борьбе с коррупцией были приняты следующие меры: Указ «О борьбе с коррупцией», от 2 июля 1998 года; Указ №410 V ЗРК «О противодействии коррупции», от 18 ноября 2015 года; Указ № 937 РПА РК, от 02 июля 1998 года; 14 апреля 2005 года Президент Казахстана подписал Указ «О мерах по усилению борьбы с коррупцией, укреплению дисциплины и порядка в деятельности государственных органов и должностных лиц», на основе которого принята Государственная Программа по борьбе с коррупцией на 2006-2010 г. Вместе с тем были созданы специализированные органы по борьбе с коррупцией. Для противодействия коррупции в экономической сфере было учреждено Агентство РК по борьбе с экономической и коррупционной преступностью. Впоследствии

данное Агентство было переименовано в Агентство по делам государственной службы и противодействий коррупции. В своем послании народу Казахстана «Стратегия «Казахстан – 2050 г.» глава государства Н.А.Назарбаев, особенно отметил повышение качества государственных услуг населению, которое должно стать важным аспектом противодействию коррупции и повышению доверия граждан к деятельности государственных органов и институтов гражданского общества, которые с помощью населения смогут обуздать эту социальную болезнь.

Как видно, на сегодняшний день в Казахстане создана солидная нормативно-правовая база для борьбы с коррупцией. Кроме этого, Милли Меджлис Казахстана в 2011 – 2013 гг. принял 19 законов направленных на борьбу с коррупцией. Все принятые меры должны, вроде бы, должны служить для реализации «Антикоррупционной стратегии» на 2015-2025 гг., однако, не смотря на существование столь серьезных документов, Республика Казахстан, смотря на таблицу 1, имеет не очень высокие показатели. Исследования показывают, что экономические факторы выступают общими причинами и условиями распространения коррупции. К ним можно отнести, нечеткое государственное регулирование экономики и законодательных актов, монополия государства на определенные услуги, особенно «крышевание» коммерческих структур государственными чиновниками, что способствует развитию монополии и коррупции, отсутствия благоприятного режима деятельности предприятий и предпринимателей, отсутствие прозрачности процессов разгосударствления собственности, высокий уровень теневой экономики. Здесь, особо хотелось бы отметить, детальность развития стран в период 1988-1998 года, которые в условиях разгосударствления предприятий во всех странах СНГ, путем подкупа государственных чиновников, добивались захвату внутреннего и внешнего рынка и прекращения деятельности по выпуску продукции промышленными предприятиями и полного их закрытия. Именно такой ход события является основной причиной превращения высокопоставленных работников государственного аппарата, которые стали объектом коррупции и криминальных интересов. Необходимо отметить, что для таких чиновников интересы государства, общества, народа совершенно неприемлемы, точно в таком стиле воспитывается будущее поколение возрождающихся в семьях этих государственных

чиновников, обладающие огромным запасом недвижимости, финансов в зарубежных странах. Сегодня такой нравственно психологический признак наблюдается у всего олигархического будущего поколения.

В Кыргызстане Указом Президента Кыргызской Республики №155 от 11 марта 2009 года, утверждено «Национальная стратегия борьбы с коррупцией В Кыргызской Республике». При Министерстве Юстиции Кыргызстана создан Департамент пробации Министерства Юстиции на борьбу с коррупцией общими усилиями. В 2004 году Международный Институт Стратегических Исследований при Президенте Кыргызской Республики и Фонд имени Фридриха Эберта выпустили совместные материалы и документы, касающиеся «Проблемы борьбы с коррупцией в Кыргызстане». По данным, только первых трех месяцев 2019 года, бюджет Кыргызстана понес ущерб от коррупции на 5 млрд. 900 мил. сомов. По данным Генеральной Прокуратуры, за этот срок возбуждено 688 уголовных дел. Сам Президент Сооронбай Жээнбеков подверг жестокой критике органы занимающиеся борьбой с коррупцией. Он заявил, что правоохранительные, надзорные и судебные органы сами погрязли в коррупции.

При Президенте Кыргызской Республики создан «Антикоррупционный деловой совет», с учетом пожелания общественности Кыргызстана. Краткое исследование состояния коррупции в Кыргызской Республике свидетельствует о том, что коррупция в Кыргызстане представляет собой серьезнейшую опасность, представляющую главную угрозу национальной и экономической безопасности страны, социально экономическому развитию, благосостояния общества и народа, затрагивающая функционирование органов государственной власти, судебных и правоохранительных органов. Так Президент Сооронбай Жээнбеков выступая на заседании «Совета безопасности Кыргызской Республики» говорил: *«Самая главная сила в борьбе с коррупцией – это политическая воля Главы государства и я готов к этой борьбе! Борьба с коррупцией очень важный вопрос. Я расцениваю вопрос о коррупции, как проблему угрожающей нашей национальной безопасности. Борьба с коррупцией- задача разнозначная с отстаиванием нашей государственности и суверенитета страны».*

Рассмотрим состояние уровня коррупции в **Туркменской Республике**. Коррупция в Туркменистане рассматривается всеми независимыми

источниками, как серьезнейшую проблему. По состоянию уровня коррупции Туркменистан является очень высококоррупционной страной (см. таб. 1).

Туркменистан, как все тюркоязычные государства некогда входящая в состав СССР, сталкивается с особыми проблемами, когда речь идет о коррупции. Согласно американскому «Проекту безопасности» коррупция является главным фактором, препятствующим развитию этих стран «либерально демократическим направлениями». Коррупция мешает многим гражданам этих стран добиваться какого-либо экономического развития и роста в своих странах, одновременно сдерживая иностранные инвестиции. На многих низких уровнях, высоко коррумпированных стран коррупция – это образ жизни, и чем большего вы достигаете, тем больше начинаете воровать. К сожалению, кажется, что коррупция пытается монополизировать механизм рыночной конкуренции и его формы становятся более изощренными. Туркменистан, сегодня имеет самую худшую статистику по коррупции. Злоупотребление доходами государства оттолкнуло многих инвесторов и привело к высокому уровню коррупции.

Рассмотрим состояние уровня коррупции **и Узбекистане**. 13 декабря 2016 года Законодательной Палатой был принят закон «О противодействии коррупции», № ЗРУ 419 3 января 2017. Отмечается, что за прошедший период Узбекистан стал активным участником глобального антикоррупционного процесса. Республика укрепляет правовую базу на национальной и международном уровнях в данном направлении. Присоединение Республики Узбекистан к Конвенции ООН против коррупции в 2008 году и присоединение к Стамбульскому плану действий Антикоррупционной сети Организации экономического сотрудничества и развития в 2010 году стали одним из основных шагов на международном уровне. Вместе с тем, в Узбекистане были приняты более 80 нормативно-правовых актов в области предупреждения и противодействия коррупции. В 2021 году были подписаны ряд важных документов по борьбе с коррупцией и обеспечению открытости деятельности государственных органов. Среди них Указ Президента «О дополнительных мерах по обеспечению открытости деятельности государственных органов и организаций, а также эффективному осуществлению общественного контроля». Создано Агентство по противодействию коррупции

Республика Узбекистан. Мировая общественность знает и помнит коррупционный скандал Гюльнары Керимовой, дочери Президента Узбекистана, в сфере телекоммуникаций, о коррупции на выборах, о котором сообщается в «Freedom House». Достаточно много существует доступной информации в полиции и в судебно-уголовной системе Узбекистана. Сообщается сведения о широком распространении коррупции в Государственной системе, в налоговой, таможенной системе, в сфере государственной закупки, в области иностранных инвестиций и т.д.

Рассмотрим положение с проблемой коррупции **в Венгрии**. В Венгрии созданы и существуют три антикоррупционных органа:

1. Департамент помощи по предупреждению коррупции;
2. Управление по обеспечению неподкупности;
3. Рабочая группа по борьбе с коррупцией.

Анализ показывает, что предприняты меры Венгерским правительством по борьбе с коррупцией привело к определенному снижению уровня коррупции. Сегодня в Венгрии самый низкий уровень коррупции по сравнению со всеми тюркоязычными государствами.

Рассмотрим уровень коррупции **в Турции**. В Турции существует целый ряд законов против коррупции и уголовной ответственности за коррупционную деятельность. Это, в первую очередь, Уголовный Кодекс, статья 235, 236, 252, 255, 282, также «Закон о запрете трудоустройства после увольнения из государственных органов» №1748 от 10 июня 1981 года, Закон «О государственной службе» № 657 от 14 июля 1965 года, Закон «О декларировании актов противодействия взяточничеству и коррупции» №3628 от 19 апреля 1990 года, Закон «О создании Совета по этике на государственной службе» № 5176 от 25 мая 2004 года. Также, можно отметить, Положение №90/748 «О декларировании активов», Положение «Об этических принципах поведения публичных должностных лиц вместе с процедурами и принципам применения». Кроме всего этого В Турции существует «Совет по этике на государственной службе».

Основной причиной критики Международных организаций в адрес Турции является коррупция, уровень которой по стране высокий, что видно и из таблицы 1. Правда и то, что официальные власти Турции все чаще заявляют о стремлении снизить уровень социального недуга, как коррупция до минимума, что приобретает объективность в

беспрецедентном росте турецкой экономики. В действительности, за годы правления страной Партия справедливости и развития, экономические показатели Турции утроились. Однако, проблема коррупции не теряет своей остроты. Удивительно, что об этом хоть и заявляют многие признанные Международные общественные организации, многие жители Азербайджана, Армении, Грузии, России, Казахстана, Туркмении, Киргизии нашли себе удобный приют именно в этой стране, где их ничто не угнетает и они довольны всей существующей обстановкой в Турции. Необходимо отметить и то, что рост объема экономики непосредственно связан с ростом научного и образовательного уровня. Недавно ООН присудила Турции награду за борьбу с коррупцией. Изучая целый ряд документов, приходишь к выводу, что ряд организаций международного толка пытаются раздуть миф о коррупции в Турции. К такому выводу, невольно приходим, смотря на стремительное развитие экономики в Турции. Также с научной и практической стороны известно, что страна, в которой господствует коррупция, никак не может экономически развиваться. Турция подписала Конвенцию ООН о борьбе с коррупцией в 2003 году и в 2006 году ее ратифицировала.

Итак, в своих исследованиях мы перевели в реальные цифры уровень коррупции в тюркоязычных странах, выявили уровень борьбы государственных структур в борьбе с коррупцией, опираясь на законодательную силу страны, и можем сделать вывод о причине низкой эффективности борьбы с коррупцией лиц стоящих у руля государства. Такое положение можно обосновать двумя причинами. Первое, государственная структура, власти находятся в родственных отношениях, источник коррупции служит для их личного обогащения, для них чужды интересы собственной страны и собственного народа, уровень национальной и экономической безопасности. На счета поколения властных структур, незаконным образом, перекачены миллиардные, многомиллиардные средства в оффшорные или зарубежные банки, они имеют за рубежом недвижимость на многомиллионные суммы. Если экономический спад вызовет народный гнев, перешедший в стадию массовых беспорядков, бунтов, революций и других социальных потрясений, эти властные структуры просто сбегут за рубеж к своим отпрыскам.

Вторая причина, неумение или неспособность управлять государством, которая приводит к развалу всей экономической и политической

структуры государства. И в первом и во втором случае, причиной сложившегося положения является отсутствие демократии в стране, наличие деспотического, диктаторского режима управления государством.

Сегодня, к сожалению, наша жизнь с учетом прошлой истории социально-политического строя многих тюркоязычных государств насыщена деятельностью государственных чиновников любого уровня, смысл жизни, которых заключается в поборах, взятках, коррупции, отличающихся в изобретении совершенствовании механизма мародёрства и грабежа собственного народа и государства. Исследования показывают, что формирование и развитие монополии и коррупции неразрывно связано между собой с принудительным протеканием капитала свободной конкуренции в монополистический капитал. В производственно-хозяйственных отношениях рост монополизма, в условиях рыночных отношений, создает ситуацию его диктата и господства. Монополия, с одной стороны, благодаря высокому уровню сосредоточения финансовых и экономических ресурсов, способствует ускорению научно-технического прогресса в любой сфере производства, а с другой стороны, может быть тормозом для развития при отсутствии конкурента и по качеству и по цене выпускаемой продукции на внутреннем и внешнем рынках сбыта. Как правило, монополистическое состояние может быть сохранено и развито благодаря подкупу государственных чиновников любого ранга, т.е. благодаря исключительно их коррумпированности, которые любыми антирыночными, противопоказанными действиями поддерживают монополистическую сферу производства, становясь препятствием для конкуренции и научно-технического прогресса. Исследования показывают, что даже транснациональные бизнес структуры (ТБС) стремятся сохранить свое международное монопольное состояние, используя все противозаконные средства сохранения своего монопольного положения, путем подкупа чиновников любого государственного ранга, чтобы избежать возможного риска банкротства. Таким образом, монополизм является источником напряженности общественно-политической и социальной ситуации в государстве. «Патриотизм» монополии в условиях капиталистического рыночного механизма выражается в том, что он всячески препятствует научно-техническому прогрессу, диктует собственные высокие цены, скрывая свою прибыль, снижая

отчисления в бюджет государства и при столкновении на внутреннем и внешнем рынке с конкурентом быстро погибают, основательно лишая государство части бюджетных отчислений, которое она производила даже при монопольном состоянии. Свой монополизм на коррупционной основе сферы производства могут сохранять пока они высокоприбыльны. Убедительных доказательств того, что монополии играют особую важную роль в ускорении научного-технического прогресса нет, так как монополии сами возрождают коррупционный механизм, задерживающий научно-технический прогресс, видя в этом угрозу своим финансовым интересам. Это становится основной причиной гибели монопольного предприятия. Из известных ученых экономистов А. Смит, Ф. Хайек давали отрицательную оценку монополии. Однако, необходимо отметить, что нынешняя монополия в тюркоязычных странах отличается от «абсолютной (государственной) монополии». В странах, отделившихся от СССР, процветает монополия государственного «семейно-олигархического клана». Такой вид монополии полностью исключает правило рыночной экономики. Во всех постсоветских тюркоязычных странах сферу активной производственной промышленности, особенно в области производства нефтяного и газового оборудования, поставляющие свою продукцию в более чем 65 стран мира, 375 видов оборудования приобретают у других стран монополистов аналогичного оборудования. Это происходит благодаря руководству этих стран, которые находятся в сговоре с другими монополистами, в результате чего, все передовые промышленные предприятия в области нефтяного и газового оборудования, обладающие высоким фундаментальной научной базой, были ликвидированы, и их место на внутреннем рынке заняли международные монополисты других стран. Основную роль здесь сыграл подкуп монополистами международного уровня государственных чиновников самого высокого ранга. Поэтому, члены «монополизма семейно-олигархического клана», участвующие в международной монопольной сфере, в рыночных отношениях или научной сфере видят опасность для своего бизнеса, приведшего к резкому удорожанию себестоимости нефти и газа на международном уровне. Если себестоимость одного барреля нефти на международном рынке была 2-3 доллара, то теперь эта цена возросла до 25-26 долларов. И в какой же панике были члены «семейно-олигархического клана» в

2014 году, когда себестоимость 1 барреля нефти снизилась ниже 25 долларов.

Влияние монополизма и коррупции на развитие экономики страны. Роль монополии в современной экономике и проблема монополизма привлекает внимание экономистов более 100 лет. Роль монополии в экономике всегда сопряжена с социальной и политической ситуацией и требует тщательного исследования и изучения. Та монополия, которая соблюдает интересы государства, своего народа, как часть любого развитого государства, совершенно отличается от «семейно-олигархического монополизма» хозяевами которых являются олигархия высшего эталона власти.

Примером этому можно привести бывшие страны СССР, такие как Грузия, Эстония, Латвия, Литва, где уровень коррупции низкий и страны такие, как Украина, Россия, все тюркоязычные государства, где уровень коррупции очень высокий. В странах СНГ, куда входят и тюркоязычные страны, в которых приняты «Антимонопольные законы», на данном этапе экономического развития проблема монополии перестает быть чисто экономическим и все больше становится социально-политической. Такая ситуация приводит к нежелательным последствиям в социальной, экономической и политической сфере государства. **Существование любого вида монополии без коррупции практически невозможно.** Ни одна страна не может быть застрахована от коррупции. Обратите внимание на события, произошедшие в 1992 -1995 гг. в таких развитых Европейских странах, как Швейцария, вокруг чиновника из кантона Цюрих; события во Франции (1993 г.), в Италии, где более 700 бизнесменов и политических деятелей предстали перед судом (1992 г.), события в Германии, когда было выявлено несколько тысяч случаев коррупции во Франкфурте, на Майдане – более 1000, в Мюнхене – более 600, в Гамбурге – более 400, в Берлине – более 200 (1996 г.). В 1995 году было официально зарегистрировано в Германии около 3 тысяч случаев взяток, перед судом оказались более 2 тысяч, в 1994 году – 1500 случаев коррупции.

Необходимо обратить внимание, на коррупционные скандалы с 2000 по 2022 год происходящие в некоторых тюркоязычных странах, связанные с коррупцией крупного масштаба. Для сравнения приведем пример, если в выше перечисленных развитых странах коррупция проходит через судебные инстанции, с несколькими тысячами факторами

и эти средства изымаются в пользу государства, то тюркоязычных государствах, где уровень коррупции очень высокий, редки случаи коррупционных скандалов, которые уже невозможно скрыть не только от своего народа, но и от международной общественности. Все действия против коррупционеров со стороны следственных органов практически заканчиваются разговорами на бытовом уровне не предаются официальной огласке. Из чего следует, что все принятые законы в этих высоко коррумпированных государствах, по борьбе с коррупцией, просто оказывается фикцией, органы правосудия и правопорядка оказываются «глухими и слепыми» по отношению к фактам коррупции, а деньги, украденные из бюджета, коррупционером, исчезают в неизвестность. В странах СНГ и тюркоязычных странах вывоз незаконных миллиардов за рубеж уменьшает риск коррупционных сделок, что тем самым подстегивает коррупцию в стране. Мировой общественности известно множество фактов, когда лидеры развивающихся стран прятали и прячут в иностранных банках полученные в результате коррупционных действий доходы, исчисляющиеся в миллиарды долларов. Логика подсказывает, что такие лидеры издающие указы в борьбе с коррупцией или их «активное» подключение в борьбу с антикоррупционными деяниями являются, всего лишь, «пылью в глаза» собственного народа и международной общественности. Возникает вопрос, могут ли эти лидеры способствовать развитию экономики, социальной сферы, правопорядка и безопасности с собственной стране? Ответ однозначен – НЕТ!

ПРИНЦИПЫ РАЗВИТИЯ ДЕМОКРАТИИ И КОНСТИТУЦИОНАЛИЗМА, КАК ОСНОВА БОРЬБЫ С КОРРУПЦИЕЙ И С НАРУШЕНИЕМ ПРАВ ЧЕЛОВЕКА

История человечества свидетельствует о том, что демократия не является естественным образом жизни для людей. В природе определяющим, всегда, является закон, в соответствии с которым выживает сильнейший. Такой порядок проявляется в различных насильственных общественно-государственных устройствах, различающиеся степенью ограничений, налагаемый на человека. В качестве наиболее распространенных, можно назвать теократию, тиранию, диктатуру, монархию, империю, тоталитаризм, олигархию,

различающиеся степенью насилия, навязанный меньшинством большинству, неспособный противостоять принуждению. Демократическая организация жизни, которая противоречит природе, так как является культурным продуктом человечества, претендует на переворот в естественном для общества порядке, поэтому ей оказывается серьезное сопротивление и строятся многочисленные препятствия. Явление под названием «демократия» известно миру два с половиной тысячелетия. О демократии в политическом значении имеет смысл говорить лишь в том случае, если речь идет не просто о взаимоотношениях людей, а об отношении организованной власти и общества. Со времен Аристотеля демократия рассматривается прежде всего, как форма правления, режим, при котором утверждается суверенность народа и при котором управляют от его имени. Импульс к демократическому способу правления исходит, по выражению Р. Доля, из «логики равенства», когда члены сообщества стремятся вырабатывать решение совместно. Такие условия стали складываться примерно около 500 лет до н.э. в Древней Греции и в Древнем Риме. Именно греки ввели в обиход термин «демократия» («*demokratta*»): от греческого слова *demos* – народ и *kratos* – править). Зародившись первоначально в небольшом городе, Римская Республика, путем аннексии и завоеваний распространилась далеко за его пределы, и в результате начала править всей Италией и другими странами. В отличие от греков, римляне признавали самоценность закона и необходимость защиты прав и интересов каждого гражданина. То есть, Рим понимал демократию, как власть закона и процедуры. Республиканцы, как греческие демократы, соглашались, что лучшей политикой является та, чьи граждане в наиболее важных аспектах равны: например, равны перед законом или в том, что отсутствует зависимость одного гражданина от другого, как зависимость слуги от хозяина.

Впервые полное сочетание политических интересов демократии возникло в Англии, Скандинавских странах, Нидерландах, Швейцарии и в других странах Европы. Здесь, уместно было бы напомнить, что развитие демократии во Флоренции было детерминировано культом «прекрасного». Здесь творили великие Леонардо да Винчи, Микеланджело, а Никола Макиавелли написал свою книгу «Государь». Именно Флоренцией правили такие неординарные личности, как

Лоренцо Великолепный и Цезарь Борджиа, а идея свободы и независимости личности достигли наибольшего расцвета.

Устойчивость институциональной организации Венецианской Республики, придавал исключительный патриотизм правящего класса. Высший слой и народ Венеции верили в то, что их страна – самое свободной и справедливое государство в мире и гордились этим. Существенное влияние на дальнейшее развитие демократических традиций оказала Реформация. Реформации провозглашались равенство перед божьим судом и высшая истина, о которой может судить любой человек, знакомый с Евангелием, и с этой позиции обличать несправедливую власть.

Как видно история развития уровня демократии имеет свои глубокие корни но они до сих пор не получили должного развития на всей планете. Сегодня, инструменты и механизм противодействия монополии и коррупции, в рамках деятельности Совета Европы показывают, что они ассоциируются с ухудшением экономического положения государства, обострением социальных проблем, ростом неравенства несправедливости в обществе, подрывом доверия населения к власти и ухудшением имиджа страны на мировой арене. Именно лицом к лицу с этими проблемами стоят тюркоязычные страны бывшего постсоветского государства. При этом следует отметить, что совершенно игнорируется тот факт, что монополия и коррупция подрывают универсальные ценности – права человека. Хотя основополагающими ценностями Совета Европы являются права человека – демократия и верховенство закона также играет большую роль. Официально международное сообщество выразило свою озабоченность и готовность к борьбе с коррупцией к концу 1990 года, приняв ряд инструментов на уровне ООН и Совета Европы. Так 27 января 1999 года была принята Конвенция Совета Европы об уголовной ответственности за монополию и коррупцию, провозгласившая, что она угрожает:

- верховенству закона;
- демократии;
- правам человека;
- подрывает принципы надлежащего государственного управления, равенства и социальной справедливости;
- препятствует конкуренции;
- затрудняет экономическое развитие;

- угрожает стабильность демократических институтов и моральным устоям общества.

Уже в 2003 году в Преамбуле Конвенции ООН против коррупции был создан акцент на сферы жизнедеятельности общества, которые находятся под разрушающим воздействием монополии и коррупции, фактора, которые влияют разрушающе и представляют собой не локальное, а транснациональное явление, затрагивающее общество и экономику всех стран.

Среди этих факторов можно выделить следующие:

- угрозу стабильности и безопасности общества;
- подрыв демократических институтов, ценностей, этических ценностей, справедливости;
- нанесение ущерба устойчивому развитию и правопорядка;
- угроза политической стабильности к устойчивому развитию государств.

Представим, что вам перечисляют все эти явления и задают вопрос: «В результате, какого явления могут возникнуть подобного рода явления?»

В качестве своего ответа, мы привели бы такие угрозы миропорядку, как терроризм и война, как, например война начатая Россией против Украины, которые, без сомнения, подрывают практически все ценности и систему государственного устройства. Так, например, в странах СНГ в тюркоязычных государствах Азербайджан, Туркменистан, Кыргызстан, да и в самой России в результате системной коррупции, фактически превратившееся в национальное бедствие, стали развиваться события, которые подорвали безопасность граждан и привели, по сути, к гуманитарной, демографической, экономической и социальной катастрофе. Действительно, злоупотребление высшей олигархической власти стоящих у руля государства, обладающие властными полномочиями, обогащающиеся за счет государственных ресурсов и паразитирующие все общество своей собственной страны, не может оставить людей, имеющих гражданскую позицию и избирательное право равнодушными. И уже всему мировому сообществу известно, что избирающей системы власти в странах СНГ нет, а существует «само назначенная власть» которая, нарушая права человека, сплошь и рядом несет разрушающие действия во всех уровнях избирательной системы. Между коррупцией и нарушением прав человека можно усмотреть причинно-

следственную связь, когда первое порождает второе. И наоборот, несоблюдение прав человека провоцирует рост коррупции. Многие ученые считают, что монополия и коррупция являются сложными по своей природе явлениями, имеющие экономические, социальные, политические и культурные измерения, которые не могут быть ликвидированы простыми разовыми мероприятиями. С этими выводами нельзя согласиться. Примером можно привести Грузию. В период вхождения в СССР, это была самая коррумпированная страна, однако после прихода к власти Президента М.Саакашвили, Грузия, по сей день считается страной с низкой коррумпированностью. Снижение уровня коррупции является основа процветания экономики, науки, образования, культуры, промышленности. Надо признаться, что хотя Западные страны и США критикуют коррупционность в развивающихся странах, на деле они не хотят, чтобы ситуация в этих странах улучшилась, и чтоб они стали странами с высокой демократическим и экономическим уровнем. Поэтому, что они видят и четко осознают, что пока страны с высокой коррумпированностью являются сырьевым придатком развитых стран, то они никогда не достигнут экономического расцвета, расцвета науки, образования, здравоохранения, культуры. С другой стороны, они видят в этом источник социально-политической дестабилизации, в этой коррумпированной стране, которой они могут воспользоваться в случае необходимости. Разве нужен особый талант, что бы исключить деятельность оффшорных банков, да и всех банков существующих в мире по приему сомнительных денег, как правило принадлежащих олигархам, разворовывающих из бюджета государства, сомнительной деятельности в области инвестиций и инноваций. Пусть кто-нибудь скажет, есть ли иной способ отмывания денег. И если усилия всех государств под эгидой ООН будет направлена против коррупции, то в кратчайшие сроки не только коррупция, но и «коррупция» как понятия исчезнет. Бездеятельность мирового сообщества в этом направлении проявляется в замораживании средств российских олигархов в заморских банках после начала войны России против Украины. Не это, является свидетельством многолетних молчаний на коррупционную деятельность, которая по всему миру достигла уровня 12 триллионов долларов США? Если власти и силы правопорядка всех стран мира поведут совою исполнительную деятельность на основе

существующих законодательных актов, то я уверен, с коррупцией можно покончить в самый кратчайший срок.

ОСОБЕННОСТЬ ИНВЕСТИЦИОННОЙ И ИННОВАЦИОННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В УСЛОВИЯХ МОНОПОЛИИ И КОРРУПЦИИ

Инвестиционная деятельность в государстве должна отвечать целям государственной инвестиционной стратегии каждой из тюркоязычных стран. Дело в том, что активизация инвестиционной деятельности может создавать условия для приведения в действие механизма приводящего в движение эффект мультипликатора – ускорителя, или создания стабильного инвестиционного потока на уровне, обеспечивающее непрерывное, с поступательной тенденцией, действия этого эффекта. Такая ситуация будет способствовать достижению низкоинфляционного экономического развития, сопровождаемого стабильным производственным ростом, снижением уровня безработицы, увеличением «совокупного спроса», а также погашением резкое колебаний экономической конъюнктуры и снижения остроты антисоциальных проявлений, фазы спада экономических циклов. Исследование вопроса инвестиционной деятельности, как на макро, так и на микроуровне, является актуальной для любой страны, находящийся на пути развития рыночной экономики. Однако, многие коррупционеры, выводящие в зарубежные банки многомиллионные средства, готовы участвовать и в инвестиционной политике своей страны, только при условии государственной гарантии. В этих условиях, государственные чиновники-коррупционеры готовы к содействию таким инвесторам, порой в надуманные, не имеющие научной обоснованности, технико-экономических оснований инвестиций. Как правило, если инвестиции являются коррупционные средства, то под них никаких государственных гарантий не должно быть, ибо эти гарантии впоследствии могут оказаться тяжелым бременем для бюджета государства. Рассматривая вопросы инновационной деятельности в государстве, в условиях монополии и коррупции необходимо иметь в виду и то, что в начале 90 годов XX века страны тюркоязычных государств, входящие в состав СССР обладали мощнейшим интеллектуальным научно-техническим и производственным

потенциалом. Это давало возможность сделать рывок в повышении эффективности функционирования народно-хозяйственного потенциала и качества жизни граждан стран. Однако, перед развалом этого мощнейшего государства, преступным политическим руководством СССР было заложена почва для полного уничтожения экономического, промышленного, научного потенциала всех стран входящих в состав СССР. Многие ведущие предприятия Азербайджана в области нефтяного машиностроения, промышленного машиностроения, такие как НПО «Азнефтьхиммаш», НПО «Азерэлектротерм», НПО «Норд», не без влияния Западных производителей аналогичной техники, приостановили свою деятельность, и те же Западные производители полностью заняли место этих научно-производительных объединений на внутреннем и внешнем рынке. Такая же участь постигла и заводы по выпуску бытового оборудования, выпускающие холодильники, кондиционеры, газовые плиты и другое оборудование.

Западные предприятия приложили определенные усилия для подкупа тогдашних государственных чиновников Горбачевского периода для вытеснения с рынка сбыта многих продуктов местного предприятия. Сотни тысяч квалифицированных рабочих, инженеров, специалистов, научно-технического персонала вынуждены были покинуть сферу производства и науки. Проследившая период с 1990 года по 2022 год видно, какую огромную сумму выделило на науку и образование такие страны, как США, Китай, Канада, Япония, Южная Корея и страны Европейского Сообщества. Именно благодаря государственной политике этих стран и политике промышленных предприятий, вложившие огромные суммы в научно-производственную сферу, добились необычного успеха в экономике. Однако в постсоветских государствах, наоборот, за этот период, связь научных предприятий с производством практически был прекращен. Финансирование сферы науки в странах СНГ составлял примерно 0,2 ВВП страны. Процветание монополии и коррупции еще больше усугубил сферу науки и образования. Начался огромный отток интеллектуального потенциала со всех тюркоязычных стран за рубеж. Поэтому, проведение сегодня эффективной инновационной политики в тюркоязычных странах, при нынешней ситуации маловероятно.

Инновационная политика государства представляет собой важнейший элемент экономической и научно-технической политики. Все редкие

попытки внедрение инноваций в производство, также натываются на коррупционный механизм, в результате промышленность получает возможность освоения третьего технологического уклада, которая ценилась в 70-80-х годах XX столетия, и продукция промышленности не пользуется никаким спросом на рынке страны.

Поэтому, инновационная политика тюркоязычных стран в стратегическом плане должна быть нацелена на элиминацию технологической деградации, освоение пятого технологического уклада и повышения инновационной активности для формирования единой инновационной политики. Таким образом, можно прийти к выводу реформирование экономики в тюркоязычных странах зависит от проводимой государственной научно-технологической и инновационной политики. В этом направлении примером может служить японский опыт возрождения экономики в послевоенный период.

Рассмотрим роль научно-технического потенциала в развитии экономики в условиях монополии и коррупции. Научно-технический потенциал страны является основным и самым важнейшим фактором социально-экономического развития и основным источником научно-технического прогресса. Научно-технический потенциал складывается из уровня образовательной и научной сферы и в его постоянной связи с производством. Именно поэтому, передовые развитые страны держат под постоянным контролем образовательную и научную сферу, как аксиому современного экономического развития.

Здесь, уместно вспомнить великого Ататюрка: Однажды финансист турецкого парламента спросил Ататюрка: «Какую установить зарплату членам парламента?», ответ был таков: «Выдавать им зарплату не более чем учителем». К сожалению сегодня в тюркоязычных странах происходит наоборот. Учителя и научные работники владат жалкое существование, их зарплата равняется примерно 20-30% от зарплаты учителей и работников науки Западных стран. Уровень развития интеллектуального потенциала и качества «человеческого фактора» определяет конкурентоспособность современных национальных экономических систем. Эта закономерность является прямым следствием отмеченной выше тенденции превращения науки и научно-технического потенциала в главный фактор современного экономического роста.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Проведенные нами исследования раскрывают суть опасности монополизма и коррупции в Тюркоязычных странах. Данный фактор серьезно влияет на все стороны государственной деятельности тюркоязычных стран. Монопольно коррупционный механизм серьезно влияет на уровень экономического развития, социальные условия, при котором ухудшаются условия жизни народа, которые являются дестабилизационными факторами любого государственного устройства тюркоязычных стран. Население тюркоязычных стран Турция, Азербайджан, Туркмения, Кыргызстан, Казахстан, Узбекистан, Венгрия вместе взятых обладают огромными запасами природных ресурсов, которое может при объединении на подобие «Евросоюза» обеспечить себя всеми необходимыми для успешной деятельности промышленного потенциала, образования и науки, что является основой возрождения единства турецкого мира, способная обеспечить свою экономическую и национальную безопасность. Борьба же с монопольно коррупционной системой может быть побеждена безупречной и жесткой исполнительности законодательных актов, направленных на борьбу с монополией и коррупцией. Победа над этим злом приносит счастье и процветание всем тюркоязычным народам, будущее которого к 2040 году будет высвечиваться как единый «Туран».

ЛИТЕРАТУРЫ

1. **А. Б. Алиев** «Экономическая и национальная безопасность государства», Баку, «Тахсил ТПП», 2015, 435 с.
2. **В. Н. Лигунов** «Роль государства в рыночной экономике», Москва, 2012, 491 с.
3. World Economic Forum 2012. Global Competitiveness Report 2010 – 2012, N-Y, Oxford University Press
4. European Competitiveness Report 2002, Luxembourg, (Eur-Op), 2002
5. European Competitiveness “The Lisbon Strategy making change happen”, Communication from the Spring European Council in Barcelona COM (2002), 14,15/01.2002
6. **Бордман Гарри, Франческа Пикантуни** «Корни коррупции, важны ли рыночные институты», 22 с.

7. Преамбула Устава ООН <http://www.un.org/ru/document/charter>
8. Преамбула Конвенции Совета Европы «Об уголовной ответственности за коррупцию» от 27 января 1999 г.
9. «Конвенция ООН против коррупции» от 31 октября 2003 г.
10. <http://ru.wikipedia.org/wiki/коррупция>
11. *Ариас Санчес* «Предисловия»//Основы борьбы с коррупцией. (системы общегосударственной этики поведения), под руководством С.В.Максимова, Москва, 1999 г., 340 с.
12. Индекс восприятия коррупции 2012 г.
13. *С. В. Загараевский* «О возможных способах борьбы с коррупцией в России», 2019, 281 с.
14. *Грег Рассел* «Материалы о демократии конституционализма: Опыт Америки и др. стран», <http://www.infousa.ru/document/dmpaper2htm>
15. *Г. Н. Власов и др.* «Инвестиционная политика государства», Нижний Новгород, 1998, 561 с.
16. Стратегия инновационного развития Российской Федерации. Утверждена 8 декабря 2011 г.
17. *С. Ю. Глазьев* «Проблемы реализации интеллектуального потенциала общества в условиях перехода на инновационный путь развития», 2014, 50 с.
18. «Национальный план противодействия коррупции» 31 июля 2008 г., Официальный сайт Президента РФ, <http://www.kremlin.ru/articles/corrupt.shtml>

YAŞIL URBANİZASIYA VƏ POSTMÜNAQIŞƏ ƏRAZİLƏRİNDƏ ONUN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

i.e.d. prof. Rəsul Ə. BALAYEV

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
“Rəqəmsal İqtisadiyyat və İKT” kafedrası

r.balayev@gmail.com

XÜLASƏ

Post-münaqişə ərazilərində məskunlaşan insanların iqtisadi fəallığı və həmin fəallığın dəstəklənməsi vəziyyəti burada yenidən tikilən şəhərlərin yaşıl urbanizasiya tələblərinə uyğunluğu ilə bilavasitə əlaqədardır. Məqalədə post-münaqişə ərazilərində həyata keçirilən şəhərsalmada yaşıl fəaliyyət tələblərini və yaşıl urbanizasiyanın inkişafı mühitini şərtləndirən amillərə münasibət bildirilmişdir. Böyük Qayıdış dövründə yaşıl urbanizm prinsiplərinin reallaşdırılması imkanları araşdırılmışdır. Azərbaycanın işğaldan azad olunmuş ərazilərində yaşıl urbanizasiya prinsiplərinin reallaşdırılması xüsusiyyətləri aşkar edilmişdir. Post-münaqişə ərazilərində yaşıl urbanizasiyanın dəstəklənməsində dövlət-özəl bölmə tərəfdaşlığının və rəqəmsal mühitin imkanlarından istifadə istiqamətləri göstərilmişdir. Tədqiqatın məqsədi – post-münaqişə ərazisi kimi Qarabağda və Şərqi Zəngəzurda yaşıl urbanizmin üstünlüklərindən istifadə vəziyyətinin ilkin nəzəri-təcrübi səciyyələndirilməsidir. Tədqiqatın metodları: müşahidə, müqayisəli təhlil, abstraksiya, məntiqi ümumiləşdirmədir. Tədqiqatın elmi yeniliyi – Böyük Qayıdış dövründə post-münaqişə ərazisi kimi Qarabağda və Şərqi Zəngəzurda yaşıl məskunlaşma və yaşıl urbanizasiya xüsusiyyətlərinin aşkar edilməsi, yaşıl urbanizm imkanlarının qiymətləndirilməsidir.

Açar sözlər: yaşıl urbanizasiya, post-münaqişə əraziləri, Qarabağ və Şərqi Zəngəzur, şəhərsalma, rəqəmsal, dövlət-özəl bölmə tərəfdaşlığı.

GREEN URBANIZATION AND ITS CHARACTERISTICS IN POST-CONFLICT AREAS

DSc., prof. Rasul A. BALAYEV,

Azerbaijan State University of Economics
Department of "Digital Economy and ICT"

r.balayev@gmail.com

SUMMARY

The economic activity of people living in post-conflict areas and the state of support for this activity are directly related to the compliance of the cities being restored here with the requirements of green urbanization. The article outlines the attitude towards the factors that determine the environment for the development of green urbanization, and the requirements of green activities in urban planning implemented in post-conflict areas. The possibilities of implementing the principles of green urbanism during the Great Return are explored. The features of the implementation of the principles of green urbanization in the liberated territories of Azerbaijan have been identified. The directions for using the opportunities of public-private partnerships and the digital environment in supporting green urbanization in post-conflict areas are outlined. The purpose of the study is a preliminary theoretical and experimental characterization of the situation of using the advantages of green urbanism in Karabakh and Eastern Zangezur as a post-conflict space. Research methods: observation, comparative analysis, abstraction, logical generalization. The scientific novelty of the study lies in identifying the features of green settlement and green urbanization in Karabakh and Eastern Zangezur during the Great Return, as well as assessing the possibilities of green urbanism.

Keywords: green urbanization, post-conflict areas, Karabakh and East Zangezur, urban planning, digital, public-private partnership.

ЗЕЛЕНАЯ УРБАНИЗАЦИЯ И ЕЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ В ПОСТКОНФЛИКТНЫХ ТЕРРИТОРИЯХ

д.э.н., проф. Расул А. БАЛАЕВ

Азербайджанский Государственный

Экономический Университет,

Кафедра "Цифровая экономика и ИКТ", профессор

r.balayev@gmail.com

РЕЗЮМЕ

Экономическая активность людей, проживающих на постконфликтных территориях, и состояние обеспечения этой деятельности напрямую связаны с соответствием восстанавливаемых здесь городов требованиям зеленой урбанизации. В статье изложено отношение к факторам, определяющим среду для развития зеленой урбанизации, и требования зеленой деятельности в градостроительстве, реализуемой на постконфликтных территориях.

Исследованы возможности реализации принципов зеленого урбанизма в период Великого возвращения. Выявлены особенности реализации принципов зеленой урбанизации на освобожденных территориях Азербайджана. Обозначены направления использования возможностей государственно-частного партнерства и цифровой среды в поддержке зеленой урбанизации на постконфликтных территориях. Цель исследования – предварительная теоретико-экспериментальная характеристика ситуации использования преимуществ зеленого урбанизма в Карабахе и Восточном Зангезуре как постконфликтном пространстве. Методы исследования: наблюдение, сравнительный анализ, абстрагирование, логическое обобщение. Научная новизна исследования заключается в выявлении особенностей зеленого расселения и зеленой урбанизации в Карабахе и Восточном Зангезуре в период Великого Возвращения, а также оценка возможностей зеленого урбанизма.

Ключевые слова: зеленая урбанизация, постконфликтные территории, Карабах и Восточный Зангезур, градостроительство, цифровое, государственно-частное партнерство.

GİRİŞ

Azərbaycanın işğaldan azad olunmuş ərazilərində ermənilər bütün yaşayış məntəqələrini, təbiəti, mədəni-tarixi abidələri və infrastrukturunu tamamilə məhv etmişlər. Vətəndaşlarımızın doğma torpaqlara qayıdışı üçün hər şey yenidən qurulmalı, təbii və mədəni-tarixi irs bərpa edilməlidir. Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarının dinamik və dayanıqlı inkişaf edən milli iqtisadiyyata daha sürətlə inteqrasiya etməsi üçün sistemli və innovasiyalı tədbirlər kompleksi həyata keçirilir. Həmin işlərin daha səmərəli və nəticəyönlü olması üçün müvafiq elmi təminat gücləndirilməli, dərin və əhatəli tədqiqatlar aparılmalıdır. Odur ki, azad edilmiş Qarabağda və Şərqi Zəngəzurdə yaşıl iqtisadiyyatın inkişaf prioritetlərinin reallaşdırılmasının, o cümlədən yaşıl urbanizasiya proseslərinin elmi təminatının gücləndirilməsi məsələləri gündəmdədir.

1.ƏDƏBİYYAT İCMALI VƏ MƏSƏLƏNİN QOYULUŞU

1.1. Post-münaqişə ərazilərində məskunlaşma və şəhərsalma məsələləri
Vətən Müharibəsində əldə edilmiş Böyük Zəfərdən və antiterror (2023-cü

il) əməliyyatından sonra, çoxdan gözlənilən qayıdış məsələləri gündəmədədir. Bu istiqamətdə həyata keçirilən proqram xarakterli tədbirlər misli görünməmiş temp və keyfiyyətlə həyata keçirilən geniş miqyaslı hazırlıq işlərinin nəticələri sayəsində reallaşdırılır. Böyük qayıdış yaşıl həyat tərzı və dayanıqlı inkişaf konsepsiyasına uyğun həyata keçirilir. Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərinə böyük qayıdışa dair I Dövlət Proqramının məqsədləri qismində “ətraf mühitin etibarlı mühafizəsini və ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsi, təbii resurslardan səmərəli istifadə edilməsi, “Ağıllı şəhər”, “Ağıllı kənd” və “Yaşıl enerji zonası” konsepsiyalarının tətbiqinin təşviqi xüsusi qeyd olunur [Azərbaycan, 2022]. Proqramda doğma torpaqlara qayıdan əhəlinin dayanıqlı məskunlaşmasının təmin edilməsi üçün Qarabağda və Şərqi Zəngəzurda bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə hesabına “yaşıl” texnologiyaları tətbiq etməklə “yaşıl enerji” zonasının yaradılması nəzərdə tutulur.

Gündəlikdə duran mühüm məsələlərdən biri Böyük Qayıdışın məskunlaşma və yaşıl urbanizasiya ilə müşayiət olunmasıdır. Yaşıl urbanizm imkanları post-münaqişə reallıqları nəzərə alınmaqla qiymətləndirilməlidir. Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin Zəngilanda keçirilən 2-ci Azərbaycan Milli Şəhərsalma Forumunda etdiyi çıxışda göstərilədiyi kimi “azad olunmuş hər bir rayon xüsusi Baş plana malikdir. Biz sıfırdan yeni şəhər və kəndlər inşa edirik. Ona görə də burada müasir texnologiyalar tətbiq etməliyik ki, bununla da keçmiş köçkünlərimizə ən yaxşı şərait yaradaq. Onların bir hissəsi artıq qayıdıbdır” [İlham Əliyev, 2023]. Ölkə başçısı bildirmişdir ki, azad olunmuş bütün ərazilər təkcə bərpa edilmir. Burada müasir texnologiyalar, “ağıllı şəhər” və “ağıllı kənd”-lər inşa olunur, ən mütərəqqi şəhərsalma nümunələri istifadə edilir.

“Qarabağ və Şərqi Zəngəzurun işğaldan sonra Azərbaycanın ümumi enerji sisteminə qoşulması, dayanıqlı və fasiləsiz elektrik enerjisi ilə təchiz edilməsi üçün yeni elektrik stansiyaları və yarımstansiyalar tikilir. Qlobal çağırışlara və müasir inkişaf tendensiyalarına uyğun aparılan, “Yaşıl” texnologiyaların və “ağıllı” sistemlərin tətbiqi vasitəsi ilə həm külək, həm günəş enerjisindən istifadə edilərək, hərbi obyektlərin, yeni yaradılan sosial-iqtisadi infrastrukturun fasiləsiz və keyfiyyətli elektrik enerjisi ilə təminatı təşkil ediləcəkdir” [https://family.gov.az, 2024].

1.2. Yaşıl urbanizasiya: mahiyyət və xarakteristikalar

Urbanizasiya inkişafın müşayiətedicisidir və onun idarə olunması həyatı

əhəmiyyətli problemdir. Hesab edilir ki, “2050-ci ilə qədər dünyada bütün şəhər əhalisi artımının demək olar ki, 94 faizi inkişaf etməkdə olan ölkələrdə baş verəcək və resurs çatışmazlığı olan hökumətlər bu artımı idarə etməkdə əhəmiyyətli çətinliklərlə üzləşəcəklər” [Planning, 2021].

Tədqiqatlar göstərir ki, “dayanıqlı urbanizasiyaya hazırlıq, təmiz və təhlükəsiz ətraf mühitin qorunması və təhlükəsiz içməli suya çıxışın təmin edilməsi XXI əsrdə inkişafda ciddi problemlər yaradır. Səmərəli idarə olunan urbanizasiya sosial rifah və layiqli iş yerləri yaradaraq dayanıqlı inkişafın güclü hərəkətvericisi ola bilər. Urbanizasiyanın idarə olunmaması yoxsulluğu və təhdidləri artırır və təbii ətraf mühitə dağıdıcı təsir göstərə bilər” [Well-Managed, 2016]. Yaşıl urbanizmin zəruriliyi, qlobal iqlim dəyişikliklərini şərtləndirən amillər arasında intensivləşən urbanizasiya proseslərinin mühüm yer tutmasıdır. Müvafiq mənbələrdə qeyd olunan belə bir fikirlə razılaşmaq olar ki, iqlim dəyişmələrinin gələcəyi qlobal urbanizmlə bağlıdır [Kleilat et al.,2021].

Yaşıl urbanizasiya, ilk baxışda alternativ kimi görünən iki meyli:- şəhərlərdə ekosistemin və nadir landşaftın qorunmasını və infrastrukturun inşası xərclərinə qənaəti dəstəkləyə bilər. Bu baxımdan böyük şəhərlərin yaşıl infrastrukturunu formalaşdıran hibrid yaşıl dəhlizlər xüsusi rola malikdir. Həmin dəhlizlər yaşıl urbanizasiyanın sadə elementi kimi şəhərdə keyfiyyətli və sərbəst hava axınını dəstəkləməklə mikroiqlimi yaxşılaşdırmağa, piyada yolları infrastrukturunu genişləndirməyə xidmət edir. Yaşıl urbanizasiya yaşıl infrastrukturun, o cümlədən yaşıl dəhlizlərin optimallaşdırılması təbii şəhər mühitinin yaxşılaşdırılmasında və biomüxtəlifliyin qorunmasında vacib rol oynaya bilər [Pauleit et al., 2017]. Başqa sözlə, təcrübə təhlillərə əsaslanan belə bir fikir maraq doğurur ki, “urbanizasiya əvvəlcə yaşıl inkişafa mane olsa da, sonradan onu asanlaşdırır” [Yajun et al.,2024].

Yaşıl urbanizasiyanın infrastruktur şəbəkəsi əsasən innovativ xarakterli elementlər hesabına formalaşmalıdır. Bu proses gözlənilməli kimi ənənəvi infrastruktur şəbəkəsi qurulması işlərini əvəzləyir. “Urbanizasiya səviyyəsi yüksəldikcə “yaşıl həyatın” istehlakı və innovativ “yaşıl texnologiyalar” yaşıl şəhərlərin inkişafına təkan verən əsas mexanizmlər kimi tədricən infrastruktur tikintisini əvəz edir” [Yajun et al., 2024].

2. TƏDQIQATIN MƏQSƏDİ VƏ VƏZİFƏLƏRİ

Tədqiqatın məqsədi – post-münaqişə ərazilərində yaşıl urbanizasiya prinsiplərinin reallaşdırılması mühitinin səciyyələndirilməsi və onun

xüsusiyyətlərinin aşkar edilməsidir.

Tədqiqatın vəzifələrinə - post-münaqişə ərazilərində şəhərsalmanın nəzəri-metodoloji əsaslarına Böyük Qayıdış tələbləri baxımından münasibət bildirilməsi, yaşıl urbanizasiyanın mahiyyəti və əsas xarakteristikalarının açıqlanması, azad edilmiş ərazilərdə yaşıl urbanizasiya prinsiplərinin rəqəmsal mühitdə reallaşdırılmasının elmi-nəzəri və təcrübi nəticələrinin ilkin yanaşmada müzakirəsi və qiymətləndirilməsi aid edilməkdir.

3. POST-MÜNAQIŞƏ ƏRAZİLƏRİNDƏ YAŞIL URBANİZASIYA PRİNSİPLƏRİNİN REALLAŞDIRILMASI XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Müvafiq mənbələrdə yaşıl urbanizasiyanın prinsiplərinə aşağıdakılar aid edilir: iqlim və əlverişli əhatə (kontekst); sıfır CO₂ emissiyası üçün bərpa olunan enerji; tullantısız şəhər; şəhər biomüxtəlifliyi; dayanıqlı nəqliyyat və yaxşı ictimai məkan: yığcam və çoxmərkəzli şəhərlər; daha az enerji ilə yerli və ekoloji cəhətdən təmiz materialların əldə edilməsi; mövcud rayonların modernləşdirilməsi; passiv dizayn prinsiplərindən istifadə edərək yaşıl binalar və məhəllələrin yaradılması; yaşayışın rahatlığı, sağlam icmalar və birgə istifadə (istehlak) proqramlarının icrası; yerli qida və qısa tədarük zəncirləri; mədəni irs, inkişafın və məkanın unikalılığı; şəhər idarəçiliyinin yaxşılaşdırılması, liderlik və qabaqcıl təcrübə; təhsil, tədqiqat və bilik; inkişaf etməkdə olan ölkələrin şəhərləri üçün strategiyalar [Lehmann, 2011]. Post-münaqişə ərazilərinin unikalılığı sadalanan prinsiplərin reallaşdırılması xüsusiyyətlərinə təsirsiz qalmır. Yaşıl urbanizasiya prinsiplərinin reallaşdırılması xüsusiyyətləri kimi, ilk növbədə həmin ərazilərdə yaşayış məntəqələrinin, iş yerlərinin, istehsal və sosial infrastrukturun sıfırdan başlayaraq qurulmasında, minatəmizləmə əməliyyatları ilə müşayiət olunmasında təzahür edir.

Post-münaqişə ərazilərində yaşıl inkişaf iqtisadi imkanların gerçəkləşdirilməsi sayəsində sosial rifaha xidmət potensialını gücləndirir. Belə vəziyyət aqrar potensialdan istifadənin ilkin vəziyyəti ilə bilavasitə əlaqədardır [J. Vernon et al., 2018]. Qarabağın və Şərqi Zəngəzurun böyük aqrar potensialı nəzərə alınmaqla iqtisadi fəallığın yaşıl urbanizmi dəstəkləməsi burada haqqında danışılan prinsiplərin reallaşdırılması xüsusiyyəti kimi diqqət mərkəzində olmalıdır. Məsələn ondadır ki, azad edilən ərazilərdə iqlim dəyişikliklərinə davamlı və çevik reaksiya vermək üçün əlverişli təbii mühit, sıfır karbon emissiyası üçün zəruri bərpa olunan enerji potensialı; ağıllı (tullantısız) şəhərsalma və şəhər biomüxtəlifliyinin

mühafizəsi üçün təməl mövcuddur.

İdarə olunan urbanizasiya post-münaqişə ərazilərində yaşıl urbanizasiya prinsiplərinin reallaşdırılması xüsusiyyəti kimi qeyd edilməlidir. **Nümunə kimi yeni ərazilərin mənimsənilməsi, regional artım mərkəzləri kimi yeni şəhərlərin salınması üzrə Qazaxıstan təcrübəsi müəyyən diqqətləyəkdir. Qazaxıstanda** ölkənin 2030-cu ilə qədər ərazi inkişafının proqnoz sxemi hazırlanır. Burada idarə olunan urbanizasiya xəritəsi mərkəzi yer tutur. Sənəddə regional inkişaf mərkəzi olan orta ölçülü və kiçik şəhərlərin inkişafının idarə edilməsi zəruriliyi və istiqamətləri göstərilir [<https://primeminister.kz>, 2019].

İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə salınan şəhərlərin idarəetmə sistemlərində yaşıl innovasiyalar rəqəmsallaşma ilə əlaqədardır. Əşyaların internetinin fəaliyyət dairəsinin genişlənməsi, idarəetmədə rəqəmsallaşmanın prioritetlərindən biri kimi diqqəti cəlb etməkdədir. Qayıdış prosesi intensivləşdikcə yaşıl istehsal innovasiyalarının texnoloji proseslərə aidiyyəti dərəcəsinin biznes proseslərinin idarə edilməsində süni intellektual sistemlərin tətbiqi səviyyəsi ilə uzlaşdırılması məsələləri aktuallaşacaqdır. Post-münaqişə ərazilərində yaşıl şəhərsalmanın və iqtisadi fəallığın idarə edilməsi sistemlərində rəqəmsallaşmanın get-gedə artan rola malik olacağını söyləməyə, kifayət qədər əsas vardır.

Azad edilmiş ərazilərdə salınan şəhərlərdə iqtisadi fəallığın səviyyəsi Qarabağda rəqəmsal yaşıl infrastrukturun vəziyyəti ilə bağlı olacaqdır. Bir sıra mənbələrdə göstərildiyi kimi “rəqəmsallaşma insan, biznes və dövlət arasında verilənlərin mübadiləsi üçün zəruri olan rəqəmsal etimad fəzası infrastrukturunun yaradılmasını nəzərdə tutur” [Формирование, 2018, s.11].

Yaşıl urbanizasiyanın mövcud rayonların modernləşdirilməsi, yaşıl binalar və məhəllələrin yaradılması prinsiplərinin reallaşdırılması xüsusiyyətlərindən danışarkən, genişlənmə məsələlərinə xüsusi yanaşmalar önə çəkilməlidir. Post-münaqişə ərazilərində yenidən tikilən şəhərlərin genişləndirilməsi üzrə strateji yanaşmalar da diqqətdən kənarda qalmamalıdır. Aşağıdakı mənbədə göstərildiyi kimi “şəhərlərin genişlənməsinin planlaşdırılması üzrə Nyu-York və digər böyük şəhərlərdə sınaqdan çıxarılmış təcrübəyə görə, həmin genişlənməni qabaqlayan tədbirlər qismində, ilk növbədə şəhəratrafi ekoloji həssas ərazilərin və magistral yollar şəbəkəsinin təhlükəsizliyi təmin edilməlidir” [Planning, 2021].

Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonları ərazisində yenidən inşa olunan

şəhərlərin yaşıl infrastrukturunun yaşıl urbanizasiya tələblərinə cavab verməsi üçün bərpa olunan enerji mənbələrindən geniş istifadə olunmalı, mədəni-tarixi irsin bərpa olunması zamanı təbiətə uyğunlaşma xətti əsas götürülməlidir. Bu istiqamətdə tədbirlər proqramlı əsasda mütərəqqi texnologiyalar bazasında əsasında həyata keçirilir. İnnovasiyalı, habelə yaşıl texnoloji imkanların qısa bir zamanda azad edilmiş ərazilərdə reallaşacağı barədə ali dövlət rəhbərliyinin bəyanatı innovasiyaların, yaşıl rəqəmsallaşmanın iqtisadi fəallığın yüksəldilməsində mühüm amilə çevriləcəyini söyləməyə tam əsas verir.

Post-münaqişə ərazilərində yaşıl urbanizasiyanın dəstəklənməsi məcmu potensialın reallaşdırılması prioritetlərinin rəqəmsal mühitdə əsaslandırılması zamanı resurslara qənaət və məşğulluq meyarları arasında manevri tələb edir. İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatının sənədlərində göstəriləndi kimi rəqəmsallaşma şəraitində məşğulluğun xarakterində yaxşılaşma üçün xüsusi imkan yaranır. “Kreativliyi, çevikliyi və məqsədyönlülüüyü ön plana çəkən iş yerlərinin artması müqabilində təhlükəli, çirkli və darıxdırıcı işlərin həcmi kəskin sürətdə azalır. Qeyri-bərabərliyi azaldan və rifahı yüksəldən gələcək işlərin meydana çıxması üçün imkanlar açılır” [OECD (2019)].

Azad edilmiş ərazilərdə həyata keçirilən infrastruktur layihələri rəqəmsal mühitin üstünlüklərindən istifadə etməyi nəzərdə tutur. Bərpa olunan ərazilərdə iqtisadi fəallığın idarə edilməsinin səmərəliliyi infrastruktur amilindən həlledici dərəcədə asılıdır. Rəqəmsal mühitdə bu asılılıq, informasiya infrastrukturunu istisna olmaqla bir qədər zəifləsə də, iqtisadi fəallığın dəstəklənməsi prosesində infrastruktur amilinin rolunun olduqca mühüm olduğu göz qabağındadır.

Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarının milli iqtisadiyyata daha sürətlə yenidən integrasiya etməsi dövlət özəl bölmə tərəfdaşlığının (DÖBT) inkişafından asılı olacaqdır [Postkonflikt,2020]. Post-münaqişə ərazilərində iqtisadi fəallığın yüksəldilməsi baxımından rəqəmsal mühitin imkanlarının reallaşmasında DÖBT-ün üstünlüklərindən istifadə arealı genişdir. Azad edilmiş ərazilərdə yenidən qurulan şəhərlərdə, o cümlədən Ağdam şəhərində dövlətin özəl iqtisadi subyektlərlə birgə həm istehsalçı, həm də istehlakçı kimi fəaliyyət göstərdiyi yeni iqtisadiyyat böyük inkişaf potensialına malikdir. Azərbaycan azad etdiyi ərazilərin bərpa işlərini öz vəsaitləri hesabına maliyyələşdirir. Bununla belə dövlətimiz istəyir ki, “şəhərlərimizin və kəndlərimizin bərpasına dost ölkələrdən olan şirkətlər cəlb edilsin. Qoy onlar da bu layihələri həyata keçirə bilsinlər və həmrəylik nümayiş

etdirləsinlər, ona görə ki, biz, heç şübhəsiz, Qarabağı dirçəldəcəyik və onu dünyanın ən inkişaf etmiş regionlarından birinə çevirəcəyik” [Prezident İlham Əliyev, 2020].

Post konflikt ərazilərdə DÖBT və rəqəmsallaşma imkanlarının bir-birini tamamlaması ehtimalı yüksəkdir. Həmin imkanların birgə reallaşması iqtisadi fəallığın dəstəklənməsi üçün vacib olan resursların bölgüsü prosesində qarşıya çıxacaq risklərin idarə edilməsində rəqəmsal mühit üstünlüklərindən istifadəni nəzərdə tutmalıdır. Belə ki, “DÖBT özəl və dövlət bölmə təmsilçiləri arasında davamlı kooperasiyadır və bu çərçivədə birgə səylərlə məhsullar istehsal olunur, xidmətlər göstərilir, eyni zamanda məhsulların istehsalı və xidmətlərin göstərilməsi ilə bağlı risklərin, məsrəflərin və resursların bölgüsü həyata keçirilir” [Van Ham & Koppenjan, 2001].

Post-münaqişə ərazilərdə yenidən tikilən şəhərlərdə yaşıl urbanizasiyanın inkişafı məqsədilə DÖBT-ə prioritet verilməsi şəraitində, qabaqcıl təcrübədən göründüyü kimi, rəqəmsallaşma real imkanlara malikdir. Təcrübə baxımından bu imkanlar, ilk növbədə virtual modellərin qurulması, açıq informasiya portallarının istifadəsi, verilənlərin real vaxt rejimində mübadiləsi sayəsində gerçəkləşdirilə bilər.

Rəqəmsal mühitin əsas indikatorlarından biri transaksiya xərcləridir. Mübadilə prosesində mülkiyyət hüququnun bir tərəfdən digərinə verilməsi ilə bağlı olan xərclər kimi transaksiya xərcləri tərəf-müqabillərlə qarşılıqlı münasibətlərin səmərəliliyinə mane olan amillərin aradan qaldırılmasına sərf olunur. Əsasən natamam informasiya mühitində meydana gələn bu xərclər, bazarın fəaliyyəti üçün zəruri olan xərclər kimi qəbul edilir.

4.TƏDQIQATIN NƏTİCƏLƏRİNİN MÜZAKİRƏSİ VƏ YAŞIL URBANİZASIYANIN FORMALAŞMASI PERSPEKTİVLƏRİ

Azad edilən ərazilərdə yenidən tikilən şəhərlərdə yaşıl urbanizasiya prinsiplərinin, çox ciddi çətinliklərə baxmayaraq layihəyə hazırlıq mərhələsində nəzərə alınması Ağdam şəhəri təmsalında səmərəli və nəticəyönümlü olacaqdır. İlkən araşdırmalar belə deməyə əsas verir ki, erməni işğalçıları tərəfindən yerlə-yeksan olunmuş Ağdam həyat keçirilən proqramlı tədbirlər sayəsində tezliklə ölkənin böyük şəhərlərindən birinə çevriləcək, ərazisi əvvəlkindən iki dəfə genişlənəcəkdir. Şəhər 100 min nəfər sakin üçün planlaşdırılmışdır. Ağdam yaşıl urbanizasiya ərazisi olacaq “əhalinin 70 faizi şəhər ərazisinin 30 faizində yaşayacaq, adətən, şəhərdə

yaşillıq zonaları üçün 15 faiz ayrılırsa, layihədəki meşə zolaqlarının sahələri 23 faizə çatacaqdır. Burada "Ağıllı və dayanıqlı şəhərin müddəaları haqqında" kitabçasında göstərilən 18 müddədə nəzərə alınacaqdır" [<https://www.bbc.com>, 2021]. Ağdamda əsas xidmətlər yaşillıq zonası daxilində olmaqla hər kəs üçün əlçatan olacaqdır.

Ağdamda iqtisadi fəallığın dəstəklənməsi şəraitində çoxsaylı yeni iqtisadi subyektlərin meydana çıxacağı ehtimalı böyükdür. Bu halda daha böyük fayda və risk vəd edən biznes-modellərə üstünlük verilməsi gözləniləndir. Rəqəmsal mühitdə, aşağıdakı mənbədə göstəriləni kimi "stereotiplərlə bağlı olmayan yeni şirkətlər istehlakçılar haqqında daha keyfiyyətli verilənlərlərə və daha çevik idarəetmə texnologiyalarına müraciət imkanı əldə edəcəklər. Məhz istehlakçıları daha yaxşı tanımaq imkanı (rəqəmsal texnologiyalar sayəsində) şirkətlər üçün geniş perspektivlər açacaqdır, hərçənd bunun üçün dəyər yaradılması zəncirində çox sayda elementlərin dəyişdirilməsi tələb olunacaqdır" [Рязанова и др. 2018, s.54].

Azad edilmiş ərazilərdə şəhərlərin, o cümlədən Ağdam şəhərinin bərpa və inkişafının yüksək tempi, rəqəmsal məhsullar bazarının təşəkkülü, yeni ideya və təcrübələrin mübadiləsinin sürətlənməsi üçün unikal şərait yaradır. Ağdam şəhərində yaşıl urbanizasiya imkanlarının gerçəkləşdirilməsi üçün rəqəmsal texnologiyalardan istifadə etməklə, burada məskunlaşan iqtisadi fəal insanların maraqlı olduğu yaşıl biznes modellərinin yaradılması məqsəduyğundur. Ağdamın "ağıllı şəhər" konsepsiyasına uyğun qurulması planı burada biznesin rəqəmsal platformalar bazasında modelləşdirilməsi məsələlərini gündəliyə çıxarır. Konseptual baxımdan, rəqəmsal mühitdə [Nesti, 2017, s. 310–325] biznes modelin dəyər zəncirini demək olar ki, başdan –başa əhatə etməsi nəzərdə tutulur. Bu isə yaşıl urbanizasiyanın dəstəklənməsi, daha doğrusu, mövcud potensialın öncədən qiymətləndirilməsi baxımından əlverişlidir.

NƏTİCƏ

Aparılmış tədqiqat, əsasən nəzəri metodoloji problemlərə həsr olunsada, bir sıra müddəaların erməni işğalından azad edilmiş Qarabağ və Şərqi Zəngəzurda yenidən tikilən şəhərlərdə yaşıl urbanizasiyanın inkişafı baxımından faydalı ola bilər. Böyük qayıdışda yaşıl urbanizm prinsiplərinin reallaşdırılmasında mühüm rola malik amillər qismində rəqəmsal innovasiyalara xüsusi önəm verilməlidir. Post-münaqişə ərazilərində yaşıl urbanizasiyanın prinsiplərinin reallaşdırılması mühitin özünəməxsusluğu

kimi həmin ərazilərdə yaşayış məntəqələrinin, iş yerlərinin, istehsal və sosial infrastrukturun sıfırdan başlayaraq qurulması, minatəmizləmə əməliyyatları ilə müşayiət olunması və s. qeyd edilməlidir.

Qarabağın və Şərqi Zəngəzurun böyük aqrar potensialı nəzərə alınmaqla iqtisadi fəallığın yaşıllıq urbanizminin dəstəklənməsi burada haqqında danışılan prinsiplərin reallaşdırılması xüsusiyyəti kimi diqqət mərkəzində olmalıdır. Azad edilən ərazilərdə iqlim dəyişikliklərinə davamlı və çevik reaksiya vermək üçün əlverişli təbii mühit, sıfır karbon emissiyası üçün zəruri bərpa olunan enerji potensialı; ağıllı (tullantisız) şəhərsalma və şəhər biomüxtəlifliyinin mühafizəsi üçün təməl mövcuddur. Həmin təməl üzərində görülməli işlərin bariz nəticəsi, tezliklə Ağdam şəhərinin təmsalında özünü göstərəcəkdir.

Urbanizasiyanın idarə olunmasının və dövlət-özəl bölmə tərəfdaşlığının zəruriliyini post-münaqişə ərazilərində yaşıllıq urbanizasiya prinsiplərinin reallaşdırılmasının mühüm xüsusiyyəti hesab edirik.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərinə Böyük Qayıdışa dair I Dövlət Proqramı. Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 16 noyabr 2022-ci il tarixli 3587 №-li Sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir.
2. Формирование инновационной инфраструктуры цифровизации производства на предприятиях промышленности и АПК / В. М. Володин, Н. А. Надькина // Известия высших учебных заведений. Поволжский регион. Экономические науки. 2018. № 2 (8), с. 3-12
3. <https://family.gov.az/az/ejournals/isgaldan-azad-olunmus-erazilere-boyuk-qayidis>. 1 aprel 2024
4. <https://primeminister.kz/ru/news/uroven-urbanizacii-naseleniya-planiruetsya-dovesti-do-62-k-2025-godu-mne>, 2019.
5. <https://www.bbc.com/azeri/azerbaijan-57456128>, 2021
6. İlham Əliyev Zəngilanda 2-ci Azərbaycan Milli Şəhərsalma Forumunda iştirak edib. 29 sentyabr 2023 <https://president.az/az/articles/view/61358/print>
7. J. Vernon Henderson, Tim Squires, Adam Storeygard, David Weil. The Global Distribution of Economic Activity: Nature, History, and the Role of Trade *The Quarterly Journal of Economics*, Volume 133, Issue 1, February 2018, Pages 357–406, <https://doi.org/10.1093/qje/qjx030>, s. 357-406

- 8.** Kleilat, Mohamad & Абед, Аабу & Petrenko, Yury. (2021). Зеленая Экологическая Урбанизация
- 9.** Lehmann, Steffen. (2011). Transforming the City for Sustainability: The Principles of Green Urbanism. *Journal of Green Building*. 6. 104-113. 10.3992/jgb.6.1.104
- 10.** Nesti, G. (2017). Co-production for innovation: The urban living lab experience. *Policy and Society*, 37(3), pp. 310–325, s. 310–325
- 11.** OECD (2019), “Preparing for the changing nature of work in the digital era”, OECD Going Digital Policy Note, OECD, Paris, www.oecd.org/going-digital/changing-nature-of-work-in-the-digital-era.pdf
- 12.** Pauleit, Stephan & Hansen, Rieke & Rall, Emily & Zölch, Teresa & Andersson, Erik & Luz, Ana & Száraz, Luca & Tosics, Iván & Vierikko, Kati. (2017). Urban Landscapes and Green Infrastructure. 10.1093/ acrefore/ 9780199389414.013.2
- 13.** Planning for Growth: How to Manage Rapid Urbanisation <https://www.urbanet.info/planning-for-growth-how-to-manage-rapid-urbanisation> February 18th 2021
- 14.** 14-14, Postkonflikt quruculuğu strategiyası işğaldan azad olunan ərazilərin reinteqrasiyası zəncirinə qoşulması ilə həyata keçiriləcək// <https://vergiler.az/news/economy/11058.html> .4 DEKABR 2020
- 15.** Prezident İlham Əliyev: “Biz istəyirik ki, Qarabağda bərpa işlərinə dost ölkələrdən olan şirkətlər cəlb edilsin”// <https://apa.az/az/xeber/xarici-siyaset/Prezident-Ilham-liyev-Biz-isteyirik-ki-Qarabagda-brpa-islrin-dost-olklrdn-olan-sirktrl-clb-edilsin-620418>, 2020
- 16.** Рязанова Г.Н., Сазанова А.А., Сазанова С.Л. Влияние процессов цифровизации экономики на деятельность нефинансовых организаций. *Управление*. № 2(20), 2018; 6(2): с.52-56, s.54
- 17.** Van Ham H., Koppenjan J. Building public-private partnerships: assessing and managing risks in port development // *Public Management Review*. V. 3. Iss. 4. December 2001. P. 593–616
- 18.** Well-Managed Urbanization a ‘Powerful Engine’ for Sustainable Development, Secretary-General Tells World Cities Summit <https://press.un.org/en/2016/sgsm17919.doc.htm>
- 19.** Yajun Pan, Tangwei Teng, Shengpeng Wang, Tingting Wang. Impact and mechanism of urbanization on urban green development in the Yangtze River Economic Belt. *Ecological Indicators*. Volume 158, January 2024, 111612

GƏLƏCƏN NƏSİL İNNOVASIYA SİYASƏTİ VƏ ÖLÇÜ VƏZİFƏLƏRİ

f.d MANSUROV¹, i.e.d ZOKIROVA², t.e.d MANSUROV³

¹Miqrasiya və əmək iqtisadiyyatı üzrə beynəlxalq ekspert,
Özbəkistan

²Daşkənddə G.V. Plexanov adına Rusiya İqtisad
Universitetinin filialının professoru, Özbəkistan

³Daşkənd Dövlət Nəqliyyat Universitetinin professoru, Özbəkistan
yulbarsmans@gmail.com

XÜLASƏ

Məqalədə müasir innovasiya iqtisadiyyatının problemlərinin həlli yolları müzakirə olunur, bu yollar mövcud dəyişikliklər prizmasında nəzərdən keçirilir. Problemlərin aradan qaldırılması həm siyasət, həm də elm, texnologiya və innovasiya subyektləri üçün problem yaradır. Məqalədə növbəti nəsil innovasiya siyasətinin komponentləri təqdim olunur, həmçinin innovasiya subyektlərinin yeni strukturları və onların uyğunlaşdırılması ilə təklif olunan imkanlar müzakirə edilir. Gələcək innovasiya siyasəti layihələri, hökumətlərin (və ya onlarla əlaqəli alyansların) daha geniş, daha müxtəlif "əməkdaşlıq növlərinə" inkişaf etmiş sahibkarlıq iqtisadiyyatlarında töhfə verməsi üçün həlledici rol oynaya biləcəyi "yaradıcı korporativizm" konsepsiyası əsasında qurula bilər.

Açar sözlər: innovasiya siyasəti, çağırışlar, idarəetmə, transformasiya, qloballaşma, sənaye inqilabları, dördüncü sənaye inqilabı, şəbəkə iqtisadiyyatı və innovasiyalar.

NEXT GENERATION INNOVATION POLICY AND LARGE-SCALE CHALLENGES

**PhD MANSUROV¹, DSc. (Economics) ZOKIROVA²,
DSc. (Technical Sciences) MANSUROV³**

¹International expert on migration and labor economics, Uzbekistan

²Professor at the branch of the Plekhanov Russian
University of Economics in Tashkent, Uzbekistan

³Professor at Tashkent State Transport University, Uzbekistan
yulbarsmans@gmail.com

ABSTRACT

The article examines ways to address the challenges of the modern innovation economy, considering them in the context of current changes. Overcoming these challenges is, in itself, a challenge for both policy and the entities involved in science, technology, and innovation. The article presents the components of the next generation of innovation policy and discusses the opportunities offered by new structures of innovation entities and their alignment. Future innovation policy projects may be based on "creative corporatism," a concept in which governments (or related alliances) can play a crucial role in promoting broader, more diverse "Varieties of Cooperation" in advanced entrepreneurial economies.

Keywords: innovation policy, challenges, management, transformation, globalization, industrial revolutions, Fourth Industrial Revolution, network economy, and innovation.

ПОЛИТИКА ИННОВАЦИЙ СЛЕДУЮЩЕГО ПОКОЛЕНИЯ И МАСШТАБНЫЕ ЗАДАЧИ

PhD МАНСУРОВ С.Ю.¹, д.э.н. ЗОКИРОВА Н.К.², д.т.н.
МАНСУРОВ Ю.Н.³

¹Международный эксперт по вопросам миграции и экономики труда,
Узбекистан

²профессор Филиала РЭУ им. Г.В. Плеханова в г. Ташкенте,
Узбекистан

³профессор Ташкентского государственного транспортного
университета, Узбекистан
email:yulbarsmans@gmail.com

АННОТАЦИЯ

В статье рассмотрены способы решения проблем современной инновационной экономики, при этом они рассмотрены в ракурсе текущих изменений. Преодоление проблем само по себе является проблемой, как для политики, так и для субъектов науки, технологий и инноваций. В статье представлены составляющие следующего поколения инновационной политики, а также обсуждаются возможности, предлагаемые новыми структурами субъектов

инноваций и их согласованием. Будущие проекты инновационной политики могут основываться на «творческом корпоративизме», концепции, в которой правительства (или связанные с ними альянсы) могут взять на себя решающую роль содействия более широкому, более разнообразному «разнообразиям сотрудничества» в развитых предпринимательских экономиках.

Ключевые слова: инновационная политика, вызовы, управление, трансформация, глобализация, промышленные революции, четвертая промышленная революция, сетевая экономика и инновации

ВВЕДЕНИЕ

В последнее десятилетие все процессы и явления значительно ускорились. Мир стал сложнее и непредсказуемее, а сеть глобальных экономических связей стала гораздо шире, чем когда-либо прежде [1, 2]. Глобализация приобрела обновленные черты и, по мнению экспертов Всемирного экономического форума (ВЭФ), перешла в новую фазу развития — Глобализацию 4.0 [3, 4]. Эти беспрецедентные по размеру, скорости и масштабу трансформации в мировом развитии обусловлены четвертой промышленной революцией, основанной на развитии гиперфизических систем, размытии границ между физической, виртуальной и биологической сферами жизни [5]. В таких условиях инновации становятся важнее, чем когда-либо, и, по [6-8] «являются решающим конкурентным преимуществом» каждой страны – участницы мировой экономики. Революционные технологические прорывы, начавшиеся с цифровой революции и ускорившиеся во втором десятилетии XXI века, радикально изменили систему коммуникаций, способы, которыми осуществляются экономические отношения. способы организации и координации экономических отношений [2, с. 140, с.160]. Формируется сетевое общество и, благодаря ему, новая сетевая экономика, которую называют следующей экономической революцией [9]. Эта экономика возникла в результате конвергенции национальных экономик, ускорения глобальных технологических преобразований и теперь, по мнению экспертов, создает совершенно иные возможности для инноваций [10]. Было проведено много теоретических и прикладных исследований, посвященных развитию сетевой экономики. Эта проблематика находилась в центре внимания международных организаций, частных

и государственных корпораций [9, 11—13], а также отдельных исследователей с конца XIX — начала XX вв. Некоторые из них уделяют внимание макроэкономическим проблемам [14] и сетевым отношениям между компаниями [15]. Другие ученые интересуются взаимосвязью инноваций и сетевого способа организации экономической деятельности [16, 17], ролью сетей в инновационных процессах [18, 19], включая социальные связи [20, 21], особенностями инновационной политики в сетевой экономике [22,23].

Проблемы развития сетевой системы в мировой экономике, в условиях разворачивающейся глобализации и перехода к четвертой промышленной революции в силу своей новизны, не получили должного освещения в исследованиях [24-29].

Целью данного исследования является выявление и анализ ключевых тенденций в мировой экономике, связанных с глобализацией и революционными технологическими преобразованиями в их единстве и взаимозависимости, одной из которых является развитие сетевой экономики, как очередной экономической революции, основанной на доверии, переговорах, дипломатии и культуре взаимопомощи.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ ИССЛЕДОВАНИЯ

Поскольку глобализация 4.0 и лежащие в ее основе технологические инновации ведут мир в новую фазу развития — киберфизические системы и таланты — эпоху, не имеющую исторических прецедентов по масштабу, скорости и глубине изменений, то в работе сформулирована проблема - последние волны глобализации и промышленной революции несут беспрецедентные вызовы и перспективы развития, которые страны, регионы, корпорации и отдельные лица должны осознавать, чтобы адекватно реагировать и принимать адекватные решения.

С целью обеспечения объективности результатов исследования для достижения цели работы были использованы анализ и синтез, сравнительный анализ и системный подход, методы дедукции и индукции. В качестве источников исследования также использованы научные отчеты международных организаций, частных и государственных корпораций, зарубежные и украинские научные исследования по данной проблематике. Помимо традиционных методов экономических исследований, для обеспечения

объективности результатов исследования, авторы использовали также известные методы опроса, статистической обработки и анализа больших данных. В результате обобщены и систематизированы основные черты Глобализации 4.0 и четвертой промышленной революции, которые кардинально трансформируют мировой экономический, социальный и геополитический ландшафт.

Авторами проведена периодизация волн глобализации в сопоставлении с фазами промышленных революций. Это позволило комплексно проанализировать процессы глобализации и технологического развития в их единстве и взаимозависимости, дополнительно обосновать основные тенденции развития мировой экономики.

РЕЗУЛЬТАТЫ И ИХ ОБСУЖДЕНИЕ

Цифровая революция 3.0, как предпосылка для развертывания четвертой индустриальной революции.

Цифровая революция 3.0 перевела мир на новую фазу развития: цифровую, виртуальную, персональную и мобильную, что повлияло на систему коммуникации между людьми, корпорациями и правительствами и радикально изменило социальную, экономическую и геополитическую реальность.

Внедрение и массовое распространение компьютерных информационно-коммуникационных технологий и, в частности, Интернета как «ключевой технологии информационной эпохи» породило огромные потоки информации, устранило физические расстояния между людьми, предоставило многочисленные возможности, но в то же время вызвало высокую динамичность среды, увеличило непредсказуемость событий и уровень взаимозависимости субъектов.

Четвертая промышленная революция основана на цифровой революции 3.0, но, она не является ее простым продолжением, поскольку масштаб, скорость и глубина изменений не имеют исторических прецедентов. Она развивается не линейно, а экспоненциально и радикально преобразует все сферы общественной жизни. В частности, машинное обучение, 3D-печать и большие объемы данных создали «цунами преобразований в промышленности». В ближайшие десятилетия корпорации создадут глобальные сети,

охватывающие их оборудование, складские системы и производственные мощности в виде киберфизических систем реального времени. Эти гибкие сети создания стоимости потребуют новых форм сотрудничества между корпорациями, как на национальном, так и на глобальном уровне.

ПЕРИОДИЗАЦИЯ ВОЛН ГЛОБАЛИЗАЦИИ И ПРОМЫШЛЕННЫХ РЕВОЛЮЦИЙ

В научной литературе существует множество подходов к периодизации волн глобализации, их можно упростить до трех категорий возраста глобализации: возраст, равный возрасту человечества, средний возраст и очень молодой возраст с различными вариациями. Авторами настоящей работы предпринята попытка связать волны глобализации с фазами промышленных революций: Глобализация 1.0 с эпохой «паровой энергии», Глобализация 2.0 с эпохой электричества, Глобализация 3.0 с эпохой информации (цифровой, компьютерной), Глобализация 4.0 с эпохой киберфизических систем и талантов, чтобы определить результаты этих процессов в каждой волне глобализации (табл. 1).

В этом контексте следует отметить, что, несмотря на спад мировой торговли товарами и услугами в трансграничных потоках капитала с 2008 года, глобализация перешла на другой уровень, вступила в фазу, определяемую не движением товаров, услуг и капитала, а ростом нематериальных потоков данных в виде информации, поисковых запросов, транзакций, сообщений и видео. Глобальные потоки данных лежат в основе и обеспечивают любой другой тип трансграничного потока. Контейнеровозы по-прежнему перевозят продукцию на мировые рынки, но теперь покупатели заказывают ее онлайн и оплачивают ее посредством цифровых транзакций. Сегодня огромные потоки данных в виде информации, поисковых запросов, транзакций, сообщений и видео передаются через границы каждую минуту.

Таблица 1. Волны глобализации и эволюция промышленных революций

Волны глобализации и хронология	Особенности волн глобализации	Промышленные революции, как движущая сила глобализации	Результаты глобализации и промышленных революций
Глобализация 1.0 (конец 15 — конец 19 вв.)	Существовало всего несколько международных соглашений и институтов Мир перешел от традиционного аграрного общества к современному урбанизированному индустриальному. Глобализация 1.0 установила новое измерение: мир перестал быть большим и стал средним. Основной вопрос Глобализации 1.0: каково место отдельной страны в глобальной конкуренции и чего она может ожидать?	Движущей силой глобализации стало изобретение паровой машины в XVI—XVIII вв. и ее коммерческое использование с конца XVIII в. В целом это было начало Первой промышленной революции, эпохи паровой энергии (1760—1840-е гг.), которая ознаменовалась строительством железных дорог и использованием паромной энергии для механизации производства.	Индустриализация, урбанизация, бюрократизация, механизация, электрификация, стандартизация, специализация, концентрация, сокращение занятости в аграрном секторе и доли сельскохозяйственного труда в ВВП, государственное школьное образование
Глобализация 2.0 (конец 19 — середина 20 вв.)	Углубление экономической интеграции между странами, подписание важных международных соглашений, договоров и создание международных организаций в политической, военно-политической, экономической, научно-финансовой, региональной сферах. Движением глобализации стали транснациональные корпорации, которые начали выходить на мировой уровень в поисках рабочей силы и рынков сбыта. Это стало началом транснациональной мобильности товаров и информации, развития глобального рынка производственных и трудовых отношений. Мир перестал быть средним и стал маленьким. Основной вопрос Глобализации 2.0: каково место отдельной компании в мировой экономике? Используют ли она все возможности?	Глобализация была определена Второй промышленной революцией, эпохой электричества (конец XIX — середина XX вв.), которая сделала возможным массовое производство благодаря открытию электричества и конвейера.	Популяризация знаний, информатизация, сетевое взаимодействие, развитие услуг, повышение роли инноваций как неотъемлемой части конкурентности и успеха стран, корпораций и отдельных лиц, цифровые технологии, цифровизация, персонализация, диверсификация, экотизация, децентрализация , непрерывное обучение
Глобализация 3.0 (середина 20 века — 2010-е годы)	Мир вступил в фазу цифровизации, персонализации, миниатюризации, визуализации и автоматизации всех процессов. Этот этап отмечен созданием Всемирной торговой организации (ВТО) и вступлением в нее Китая. Движение товаров и капитала продолжило становиться все более глобализованным , развивались глобальные цепочки создания стоимости. Мировая торговля (как сумма экспорта и импорта товаров и услуг, в % от ВВП) выросла в 1,5 раза за период с 1990 по 2019 год. В то время как первые две глобализации были движимы преимущественно европейцами и американцами, Глобализация 3.0 была движущей силой групп людей и отдельных лиц. Она была более разнообразной в языковом, культурном и этническом плане. Новая фаза глобализации требует глобального сотрудничества и изменений в архитектуре глобального управления для адекватного реагирования на четыре ключевые трансформации в экономическом, социальном и политическом пространствах, а именно: 1) начало четвертой промышленной революции и развитие ее ключевых технологий; 2) возникновение экологических ограничений, включая глобальное потепление; 3) возникновение все более многополярного международного порядка; 4) рост социального неравенства и неравенства во многих странах. В совокупности эти четыре движущие силы привели к переходу глобализации на новую фазу развития. Дальнейшее движение стран и благосостояние людей будут зависеть от того, смогут ли системы корпоративного, местного, национального и международного управления адаптироваться к этим вызовам.	Третья промышленная революция, информационная эра (1960-е годы — начало XXI века) (цифровая или компьютерная революция) связана с развитием полупроводников (1960-е годы), персональных компьютеров (1970—1980-е годы) и Интернета (1990-е годы).	Встроенные системы (те, которые непосредственно встроены в устройство, которым они управляют) заменяются киберфизическими системами. На основе киберфизических систем промышленность, транспорт, энергетика, финансы, медицина, образование — все сферы общества — становятся интеллектуальными. Человеческие ресурсы являются основным инструментом конкурентоспособности. Инновации создаются в открытых средах и циркулируют между развитыми экономиками и развивающимися странами в обоих направлениях. Отказ от иерархий, развитие сетевой экономики. Расширение коммуникаций и связей в глобальной экономике

Система образования дополнена целевыми программами обучения сотрудников новым навыкам. Глобализация 4.0 только началась, и мир показал свою неготовность к ней. Правильность выбора между свободной торговлей и протекционизмом, экономическим ростом и социальной справедливостью, технологиями и рабочими местами, иммиграцией и национальной идентичностью часто обсуждалась в политическом дискурсе. Однако это ошибочные дихотомии, которые привлекают слишком много внимания, и этот факт свидетельствует о непонимании важности совершенно разных вызовов, стоящих перед миром. Эти вызовы касаются не отдельных стран или отраслей, они являются общими для всех, и поиск общих решений и совместные усилия по их решению могут консолидировать международное сообщество, которое сейчас разделено на множество областей.

ФОРМИРОВАНИЕ И РАЗВИТИЕ НОВОЙ ЭКОНОМИКИ И НОВЫХ ФОРМ ХОЗЯЙСТВЕННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Под влиянием этих тенденций глобализации распространяется совершенно иной способ организации и координации отношений в экономике, по сравнению с временами аграрного и индустриального обществ. В медленном аграрном обществе скорость передачи информации была довольно низкой из-за трудностей в коммуникации и транспорте, не было необходимости принимать быстрые оперативные решения. Промышленная революция ускорила темп жизни, привела к появлению бюрократии, распространению централизованных иерархий с жесткими вертикальными связями и директивными методами управления. Однако со временем изменения стали настолько стремительными, что даже бюрократия не могла им противостоять, а ее эффективность все чаще подвергалась критике за неспособность быстро адаптироваться и решать нестандартные задачи. Везде, на уровне организаций, рынков, регионов, стран, глобальных интеграционных образований, иерархии заменяются открытыми, неиерархическими структурами, построенными на горизонтальных связях, доверии и коллективном сотрудничестве. Успешные организации будут все больше переходить от иерархических структур к сетевым и коллаборативным моделям. В результате сформировался новый тип общества (сетевое общество) и, благодаря ему, новый тип экономики (сетевая экономика), отличительными чертами которого

являются не только большие потоки информации, но и совершенно иная логика ее использования и распространения, основанная на ИКТ и сетях как базовой организационной форме. Новая экономика — это настоящий тектонический сдвиг в нашей жизни, который нельзя сравнивать и с появлением цифровых технологий. Время компьютеров прошло, они сделали свое дело, ускорив жизнь; перспективы теперь связаны с расширением коммуникаций, которые воплощают суть новой экономики. Сегодня важны не сами технологии, а их связи. В новой экономике все складывается воедино, она характеризуется не только массовым распространением информации, но и связыванием жизни в единое целое — сеть. Динамика нашего общества и, особенно, нашей новой экономики все больше будет подчиняться логике сетей. Ключевые различия между тремя способами организации экономической деятельности — рынками, иерархиями и сетями — приведены в табл. 2.

Таблица 2

Способы организации хозяйственной деятельности

Типичные черты	Способы организации экономической деятельности		
	Рынки	Иерархии	Сети
Рамки отношений между субъектами	Право собственности и контракты	Трудовые отношения	Обмен ресурсами
Обмен между субъектами	На основе цен	На основе силы	Основано на доверии
Разрешение конфликтов	Переговоры и судебные разбирательства	Правила и команды	Переговоры и дипломатия
Культура	Соревнование	Подчинение	Взаимопомощь

Сетевое общество и сетевая экономика базируются на новых формах социальных взаимодействий: сетевой (онлайн и офлайн) коммуникации без пространственных границ и сетевых структурах, в

частности:

сетевые предприятия: понятие «сетевое предприятие» - организационная форма для бизнес-проектов, которая создается в результате кооперации различных компонентов отдельных предприятий, объединенных в единую сетевую структуру при работе над этими бизнес-проектами и устанавливающих связи внутри сети для реализации каждого проекта;

виртуальные корпорации — новый способ ведения бизнеса, обеспечивающий мгновенное и эффективное удовлетворение запросов и потребностей потребителей. В быстро меняющемся глобализирующемся мире изолированные организации не в состоянии предоставить потребителям требуемый продукт. Однако это возможно путем объединения компаний в сеть, которая быстро реагирует на изменения рыночных условий и извлекает выгоду из новых рыночных возможностей;

новые формы горизонтального сотрудничества радикально отличаются от бюрократических иерархий и фирм в их классическом понимании. Появление новых форм диктуется временем, это результат быстрого развития технологий, организационной взаимозависимости, деволюции и ограниченности ресурсов.

В частности, такими формами являются следующие:

Open sourcing — движение за свободный доступ к интеллектуальной собственности и программному обеспечению. Оно принимает форму сообщества исследователей и программистов, которые консолидируют свои интеллектуальные усилия в сети для обмена идеями, знаниями, проведения совместных исследовательских проектов и разработки программного обеспечения на условно-бесплатной основе. Одной из первых таких структур в области разработки программного обеспечения является известный веб-сервер Apache;

Outsourcing — передача предприятием (организацией) специальных функций другим корпоративным образованиям для их реализации с последующей интеграцией результатов в свой полный операционный цикл с целью сокращения издержек и сосредоточения на более сложных функциях. Лидером в области аутсорсинга является Индия;

In sourcing — противоположность аутсорсингу; это использование внутренних ресурсов компании для выполнения новых функций. Ярким примером инсорсинга является американская компания United

Parcel Service (UPS), созданная как регулярная служба доставки посылок в начале 20 века, которая сейчас обслуживает практически все каналы поставок по всему миру;

Offshoring — это перенос предприятий (их производственных мощностей, исследовательских центров) в другие страны с целью производства той же продукции, но с более низкими затратами на рабочую силу, материальные ресурсы, более низкими налогами и выходом на новые рынки.

Такие формы сотрудничества разрушают старые иерархии и выравнивают мир (рис.1). Смысл этой метафоры в том, что благодаря массовому распространению цифровых технологий сотни миллионов людей из таких стран, как Индия, Китай, Бразилия, СНГ, получают возможность сотрудничать и конкурировать на мировом рынке труда, которой у них никогда не было раньше, тем самым, меняя устоявшиеся правила, роли и функции организаций и механизмы координации отношений в экономике «с вертикальных (командно-контрольных) на более горизонтальные (коммуникативно-коллаборативные)».

Рис. 1.

Современные формы сотрудничества

Таким образом, цифровизация — это процесс преобразования информации (данных, музыки, изображений, фотографий, видео) в цифровую форму, которую можно использовать с помощью компьютера, которую можно хранить, изменять и, что самое главное, передавать на большие расстояния с помощью оптоволоконных систем связи и спутниковой связи. Это способствовало развитию аутсорсинга, поскольку создало возможность привлекать лучших специалистов в определенной сфере деятельности.

С ростом международной конкуренции, ускорением всех процессов, которые становятся глобальными и более открытыми, увеличением разнообразия потребительских запросов, структура рынков меняется с традиционной индустриальной (так как производители, принадлежащие к одной отрасли, уже не могут поддерживать свои конкурентные преимущества на долгосрочной устойчивой основе) на кластерную. Сегодня эволюция кластеров связана с углублением сетевых связей между предприятиями, а также с их вхождением в инновационные кластеры (пространственная концентрация взаимосвязанных организаций и предприятий, принадлежащих к разным институциональным секторам, с целью генерации, распространения и использования инноваций).

Инновационная деятельность наиболее активно осуществляется в кластерах в силу их следующих преимуществ:

- ❖ Во-первых, внутри кластеров формируется уникальная институциональная среда, построенная на сетевых связях между его участниками, что повышает уровень доверия между ними и позволяет им лучше преодолевать недостатки внешней среды. В результате кластеры более устойчивы к экономическим спадам по сравнению с экономикой региона в целом. Кластеры терпят убытки, но восстанавливаются быстрее, чем предприятия тех же отраслей, не входящие в кластеры;
- ❖ Во-вторых, участники кластера показывают лучшие результаты по крайней мере по двум из трех показателей: рост добавленной стоимости, рост рентабельности и рост заработной платы. По результатам оценки 12 кластеров Швеции, которая проводилась в 2005—2012 годах, 40 % предприятий отметили, что скоординированные усилия в рамках кластера оказали положительное влияние на указанные показатели. Кроме того, 20—30 % предприятий указали на рост занятости и ее диверсификацию, повышение экологической эффективности производства. На некоторых предприятиях, которые были участниками кластера, наоборот, уровень занятости снизился, но заработная плата выросла в результате повышения производительности и развития новых видов деятельности и секторов. В долгосрочной перспективе такие процессы будут иметь решающее значение для каждого региона, поскольку они способствуют созданию более производительных и высокооплачиваемых рабочих мест;

- ❖ В-третьих, кластеры являются открытыми структурами для привлечения новых участников, что соответствует доминирующей концепции открытых инноваций в современном мире. В новой модели открытых инноваций корпорации коммерциализируют как собственные идеи, так и идеи других фирм, ищут механизмы для маркетинга собственных идей путем выстраивания отношений с другими субъектами за пределами своего текущего бизнеса. В новых условиях корпорации больше не должны «блокировать» свою интеллектуальную собственность. Вместо этого они должны искать способы получения прибыли от использования технологий, разработанных другими участниками, через лицензионные соглашения, совместные предприятия и т. д.;
- ❖ В-четвертых, кластеры позволяют корпорациям и организациям преодолевать разрывы в коммуникациях, которые тормозят инновационные процессы. Такие разрывы возникают как внутри кластера (по линиям «бизнес — бизнес», «бизнес — исследования», «бизнес — образование» и др.), так и с другими кластерами. Таким образом, кластеры представляют собой разновидность сетевой структуры и являются гибкими, динамичными образованиями, обеспечивающими функциональные связи между участниками, а также обмен опытом, информацией и знаниями и благодаря этим свойствам способными выдерживать глобальную конкуренцию и обеспечивать свою конкурентоспособность в участниках и на территориях.

Подводя итог анализу доминирующих тенденций в мировой экономике, можно констатировать, что в ближайшем будущем переход глобализации в новую фазу развития (Глобализация 4.0), начало четвертой промышленной революции и развитие ее ключевых технологий определяют положение стран и регионов в мировой экономике. Центрами притяжения следующего поколения инноваций станут те страны и регионы, которые работают в новых отраслях и используют данные и информацию в качестве основных продуктов.

Приспосабливаясь к таким масштабным трансформациям, экономические системы меняют свою организационную структуру с чисто иерархической и рыночной на сетевую, в которой на первый план выходят отношения между людьми, корпорациями и правительствами, основанные на доверии, дипломатии и взаимопомощи. Дальнейшее направление развития стран и

благополучие населения будут зависеть от того, смогут ли системы корпоративного, регионального, национального и международного управления адаптироваться к существующим вызовам.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Мир переживает революционную трансформацию, связанную с Глобализацией 4.0, которая не ограничивается материальными потоками физических товаров, а охватывает самый ценный ресурс 21 века — данные в виде информации, транзакций, поисковых запросов и т. д. и связана с бурным развитием ключевых технологий 4.0, кардинально преобразующих все сферы жизни общества: здравоохранение, образование, производство, финансы, сельское хозяйство, государственное управление и другие. В таких условиях устойчивое развитие стран, регионов и корпораций напрямую зависит от инноваций как решающего конкурентного преимущества 21 века.

Периодизация волн глобализации в сопоставлении с фазами промышленных революций (Глобализация 1.0 к эпохе «паровой энергии», Глобализация 2.0 к эпохе электричества, Глобализация 3.0 к информационной (цифровой, компьютерной) эпохе, Глобализация 4.0 к эпохе киберфизических систем и талантов) позволяет комплексно проанализировать процессы глобализации и технологического развития, выявить результаты этих процессов в каждой волне глобализации и на этой основе обосновать ключевые тенденции развития современного мира.

В условиях глобализации под влиянием революционных технологических преобразований привычные рыночные и иерархические порядки заменяются сетевой организацией экономической деятельности. Везде (на уровне корпораций, рынков, регионов, стран и субъектов глобальной интеграции) иерархии заменяются открытыми, неиерархическими структурами, построенными на горизонтальных связях и коллективном сотрудничестве. Формируется сетевое общество и новая сетевая экономика как следующая экономическая революция, основанная на доверии, переговорах, дипломатии и взаимопомощи. Переход от централизованных структур к сетям — одна из основных тенденций последних десятилетий, которая существенно ускорилась с переходом мира к новым фазам глобализации и промышленной революции.

Отличительными чертами сетевой экономики являются развитие новых форм социальных взаимодействий, онлайн и офлайн коммуникаций без пространственных границ; сетевые предприятия, виртуальные корпорации и новые формы горизонтальной кооперации (open-sourcing, outsourcing, insourcing, informing), которые кардинально отличаются от иерархий и фирм в их классическом понимании. Появление новых форм кооперации — вопрос времени, результат внедрения технологических инноваций, роста взаимозависимости организаций и ограниченности ресурсов. Экономики стран и регионов трансформируют свою структуру из традиционной отраслевой в кластерную. Кластеры представляют собой локализованные (гибкие и динамичные) сетевые структуры, обеспечивающие функциональные связи между участниками, а также обмен опытом, информацией и знаниями, с помощью которых они позволяют участникам выдерживать глобальную конкуренцию и обеспечивать устойчивую конкурентоспособность. Сегодня эволюция кластеров связана с развитием инновационных кластеров, т. е. пространственной концентрацией организаций и предприятий, принадлежащих к разным институциональным секторам, взаимосвязанных инновационным процессом, с целью генерации, распространения и использования инноваций.

Описанные в данном исследовании доминирующие тенденции в мировой экономике кардинально меняют глобальный экономический, социальный и геополитический ландшафт. Они несут новые риски и перспективы развития для стран, регионов, корпораций и отдельных лиц и должны максимально учитываться при принятии стратегических решений на всех уровнях управления, от корпоративного до международного.

ВЫВОД

Глобализация 4.0 и четвертая промышленная революция, элементы которой показаны на рис. 1., трансформируют все сферы жизни общества во всем мире, поэтому должны учитываться при принятии стратегических решений на всех уровнях управления — от корпоративного до международного.

ЛИТЕРАТУРА

1. Manyika, J., Lund, S., Bughin, J., Woetzel, J., Stamenov, K., Dhingra, D. (2016). Digital globalization: the new era of global flows. McKinsey Global Institute.
2. Kelly, K. (2017). The Inevitable. Understanding the 12 technological forces that will shape our future; translated from English by Konstantinova Y. and Mamedova T. Moscow: Mann, Ivanov and Ferber [in Russian].
3. World Economic Forum Globalization 4.0 — what does it mean? URL: <https://www.weforum.org/agenda/2018/11/globalization-4-what-does-it-mean-how-it-will-benefit-everyone/> (Last accessed: 30.10.2020).
4. World Economic Forum. Globalization 4.0. Shaping a New Global Architecture in the Age of the Fourth Industrial Revolution.
5. Schwab, K. (2016). The Fourth Industrial Revolution. Switzerland: World Economic Forum.
6. World Government Summit. (2014). The New Global Context and its Impact on the Role of Government. Speech by Klaus Schwab. URL: https://www.youtube.com/watch?v=D9EbVHLN_gM&ab_channel=WorldGovernmentSummit (Last accessed: 30.10.2020).
7. World Economic Forum (2018). Readiness for the Future of Production Report 2018. URL: http://www3.weforum.org/docs/FOP_Readiness_Report_2018.pdf (Last accessed: 30.10.2020).
8. World Economic Forum. (2017). Full text of Chinese President Xi Jinping's keynote speech at the World Economic Forum in Davos, Switzerland. URL: <https://america.cgtn.com/2017/01/17/full-text-of-xi-jinping-keynote-at-the-world-economic-forum> (Last accessed: 30.10.2020).
9. World Economic Forum. (2015). Sharma D. How the networked economy will change your life. URL: <https://www.weforum.org/agenda/2015/01/how-the-networked-economy-will-change-your-life/> (Last accessed: 30.10.2020).
10. MIT Technology Review. (2014). Revolution in Progress: The Networked Economy. URL: <https://www.technologyreview.com/2014/08/27/171528/revolution-in-progress-the-networked-economy/> (Last accessed: 30.10.2020).
11. OECD. (2019). Digital Innovation: Seizing Policy Opportunities. OECD Publishing, Paris. doi: 10.1787/a298dc87-en.

- 12. OECD. (2019).** University-Industry Collaboration: New Evidence and Policy Options. Highlights of the 2017—18 OECD Knowledge Transfer and Policies project.
- 13. Deloitte. (2017).** Benefits of a networked economy. URL: <https://www2.deloitte.com/us/en/pages/risk/articles/networked-economy-connections-benefits.html> (Last accessed: 30.10.2020).
- 14. Acemoglu, D., Akcigit, U., Kerr, W. (2015).** Networks and the Macroeconomy: An Empirical Exploration. NBER Macroeconomics Annual, 30, 273—335. doi: 10.1086/685961.
- 15. Methodology for researching network forms of business organization. (2014).** (Ed. M. Yu. Shershneva). National Research University “Higher School of Economics”. Moscow: Publishing House of Higher School of Economics [in Russian].
- 16. Powell, W. W., Grodal, S. (2005).** Networks of innovators. In: Fagerberg J., Mowery D.C., Nelson R.R. (Eds.). The Oxford handbook of innovation, 56—85. Oxford: Oxford University Press.
- 17. Smorodinskaya, N. (2013).** Innovative economy: from hierarchies to a network structure. Bulletin of the Institute of Economics of the Russian Academy of Sciences, 2, 87—111 [in Russian].
- 18. Conway, S., Steward, F. (1998).** Mapping innovation networks. International Journal of Innovation Management, 2(2), 223—254.
- 19. Cantner, U., Graf, H. (2006).** The network of innovators in Jena: an application of social network analysis. Research Policy, 35(4), 463—480.
- 20. Chan, K., Liebovitz, J. (2006).** The synergy of social network analysis and knowledge mapping: a case study. International Journal of Management and Decision Making, 7(1), 19—35.
- 21. Singh, J. (2005).** Social Networks as Determinants of Knowledge Diffusion Patterns. Management Science, 51(5), 756—770. doi: 10.1287/mnsc.1040.0349.
- 22. Sorenson, O. (2018).** Innovation Policy in a Networked World. Innovation Policy and the Economy, 18, 53—77. doi: 10.1086/694407.
- 23. Swan, J., Scarbrough, H. (2005).** The politics of networked innovation. Human Relations, 58, 913—943.
- 24. Hrytsenko, A. A., Pesotska, Ye. I. (2013).** Formation of the informational-network economy. Economic theory, 1, 5—19 [in Ukrainian].
- 25. Palagin, A. V., Soloviev, V. P., Senchenko, V. V. (2011).** Virtual network structures as a new form of organizing the process of creating innovative products. Problems and Prospects for Innovative Development of

the Economy: Materials of the XVI Intern. scientific-practical. conf. (12—16 September, 2011, Alushta). Simferopol: “IT ARIAL”, 323—330 [in Russian].

26. Sichkarenko, K. A. (2015). Network organization of innovation activity: scientific report / NAS of Ukraine, State Institution “Institute of Economics and Forecasting of the NAS of Ukraine”. Kyiv [in Ukrainian].

27. Fedulova, L. I. (2014). Integration-network potential providing of technological competitiveness of economy of Ukraine. University Economic Bulletin, 22/1, 109—114 [in Ukrainian].

28. Ivanov, S. V., Liashenko, V. I, Pidorycheva, I. Yu. (Eds). (2018). Ukraine in the European science-educational and innovative spaces: the concept of adaptation and integration in the context of the Association agreement between the EU and Ukraine. Kyiv: NAS of Ukraine, Institute of Industrial Economy [in Ukrainian].

29. Friedman, T. L. (2005). The World is Flat: A Brief History of the Twentieth Century. New York.

YAŞIL MALİYYƏ İMKANLARI BARƏDƏ BƏZİ TEZİSLƏR

i.e.d. dos. Ağanemət Q. AĞAYEV
Azərbaycan Universiteti, Maliyyə və
iqtisadiyyat kafedrası
aganemat@gmail.com

XÜLASƏ

Məqalənin əsas məqsədi dövlətin “yaşıl maliyyə” ilə bağlı fiskal alətlərinin, “yaşıl maliyyə”, “yaşıl borc alətləri”ndən istifadə imkanlarının yaşıl maliyyə alətlərinin iqtisadiyyata təsirlərinin müəyyənləşdirilməsidir.

Açar sözlər: yaşıl maliyyə, yaşıl borc alətləri, yaşıl iqtisadiyyat, fiskal alətlər, yaşıl istiqrazlar.

SOME THESES ON GREEN FINANCE OPPORTUNITIES

DSc., Assoc. Prof. Aghanemat G. AGHAYEV
Azerbaijan University, Department of
Finance and Economics
aganemat@gmail.com

ABSTRACT

The main purpose of this article is to determine the impact of green finance tools on the economy, specifically focusing on the state's fiscal instruments related to "green finance" and the possibilities of using "green finance" and "green debt instruments."

Keywords: green finance, green debt instruments, green economy, fiscal instruments, green bonds.

ВОЗМОЖНОСТИ ЗЕЛЁНЫХ ФИНАНСОВ: НЕКОТОРЫЕ ТЕЗИСЫ

д.э.н., доц. Аганемат К. АГАЕВ
Азербайджанский университет, кафедра
финансов и экономики
aganemat@gmail.com

РЕЗЮМЕ

Основная цель статьи заключается в определении фискальных инструментов государства, связанных с «зелёными финансами», возможностях использования «зелёных финансов» и «зелёных долговых инструментов», а также в определении воздействия зелёных финансовых инструментов на экономику.

Ключевые слова: зелёные финансы, зелёные долговые инструменты, зелёная экономика, фискальные инструменты, зелёные облигации.

“YAŞIL MALİYYƏ” ANLAYIŞI BARƏDƏ

Hazırda dünya ədəbiyyatında “yaşıl maliyyə” anlayışının tam dəqiqləşmiş və ümumilikdə qəbul edilmiş vahid tərifı yoxdur.

Bir çox nəşrlər bir sıra terminlər kimi bu ifadəni də konkret müəyyən etməyə çalışmır. Digər qrup mənbələrdə isə yanaşmaların xeyli fərqliliyinə rast gəlirik.

Bütövlükdə isə belə bir ümumiləşmə apara bilərik ki, “yaşıl maliyyə” və ya “yaşıl maliyyələşmə” deyiləndə ətraf mühitin qorunması, yaxşılaşdırılması istiqamətində davamlı inkişaf layihələrinə və təşəbbüslərinə xidmət edən maliyyə axınları, investisiyaları, habelə buna yönəlik siyasət və fəaliyyət sistemi başa düşülür.

“YAŞIL İQTİSADİYYAT”LA BAĞLI QLOBAL ÇAĞIRIŞLARIN TARİXİ

Yaşıl iqtisadiyyatın tarixinin əsasən ötən əsrin 60-70-ci illərində sənayeləşmənin ətraf mühitə mənfi təsirləri ilə bağlı narahatlıqları artıran ekoloji proseslərdən başladığını hesab etmək olar. Bu, dayanıqlı iqtisadi və ekoloji inkişafa olan ehtiyacın getdikcə tanınmasına səbəb oldu ki, nəticədə yaşıl iqtisadiyyat konsepsiyası meydana çıxdı.

Yaşıl iqtisadiyyat anlayışı ilk dəfə 1972-ci ildə İsveçin Stokholm şəhərində Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İnsan Ətraf Mühit Konfransında təqdim edilmişdir. Bu konfransda ətraf mühitin qorunması və davamlı inkişafın təşviq edilməsinin vacibliyi irəli sürülmüşdür.

1992-ci ildə baş tutan Rio Yer Sammiti (Rio Earth Summit) və bu qəbildən olan beynəlxalq müqavilələr 1980 və 1990-cı illərdə ekoloji davamlılığın iqtisadi inkişafa inteqrasiyasının vacibliyinə global diqqəti cəlb etdi. Bu, daha dayanıqlı və ekoloji cəhətdən təmiz iqtisadiyyatı təşviq etmək məqsədi

daşıyan siyasətin qəbul edilməsinə, bununla bağlı təcrübələrin təşəkkül tapmasına səbəb oldu.

Bundan sonra yaşıl iqtisadiyyat konsepsiyası inkişaf etməyə və böyüməyə davam etdi. O, bərpa olunan enerji, davamlı kənd təsərrüfatı, yaşıl tikinti və eko-turizm kimi müxtəlif sektorları əhatə etməyə başladı. Hökumətlər, müəssisələr və fərdlər yaşıl sənayelərin iqtisadi potensialını və daha dayanıqlı və dayanıqlı iqtisadiyyata keçidin vacibliyini getdikcə daha çox dərk etməyə başladılar.

“YAŞIL İQTİSADİYYAT” YANAŞMASINA KEÇİDİN İDEOLOJİ ƏSASLARI

Bu konsepsiyanın başlıca tarixi xronologiyası təfəkkürün ənənəvi iqtisadi modellərdən ekoloji davamlılığı prioritetləşdirən modelə keçidi ilə xarakterizə olunur. Bu, təbii sərvətlərin məhdud təbiəti və gələcək nəsillər üçün ətraf mühitin qorunması zərurəti haqqında artan məlumatlılığı əks etdirir. Dünya bu gün iqlim dəyişikliyi və resursların tükənməsi kimi aktual problemlərlə üzləşdiyi üçün yaşıl dünya, o cümlədən yaşıl iqtisadiyyat daha davamlı və firavan gələcəyə doğru yeganə yoldur.

Yaşıl iqtisadiyyat konsepsiyası ölkəmiz də daxil olmaqla bu gün bütün dünyada yayılmaqda, aktuallaşmaqda davam edir. Hökumətlər, biznes qurumları və vətəndaş cəmiyyəti təşkilatları aşağı karbonlu, resurslardan səmərəli istifadə edən və sosial cəhətdən inklüziv iqtisadiyyata keçidin vacibliyini getdikcə daha çox dərk edirlər. Bərpa olunan enerji, davamlı kənd təsərrüfatı, yenilənən iqtisadiyyat və digər yaşıl təşəbbüsləri təşviq etmək üçün səylər göstərilir. Məqsəd ətraf mühitə təsirləri minimuma endirməklə bərabər davamlı inkişafa nail olmaq, bununla da zəngin və yaşıl dünyanı təmin etməkdir.

“YAŞIL İQTİSADİYYAT” ,“YAŞIL MALİYYƏ” İLƏ BAĞLI BÖYÜK ÇAĞIRIŞLAR

Yaşıl iqtisadiyyat, yaşıl maliyyə mövzusu müasir dünyamız, o cümlədən dayanıqlı inkişaf edən ölkəmiz qarşısında yeni çağırışlar qoyur.

Araşdırmalar göstərir ki, dövlətlərin “yaşıl maliyyə” siyasəti istiqamətində mühüm maliyyə mənbələrindən əhəmiyyətli bir qrupu dövlətin fiskal alətləri ilə bağlıdır. Bunlardan ən perspektivliləri kimi “yaşıl istiqrazlar” və ya ətraf mühitin qorunması və yaxşılaşdırılması fəaliyyətinin maliyyələşməsinə

xidmət edə biləcək fiskal borc alətlərini qeyd etmək olar. Bu xüsusda səmərəli maliyyələşdirmə istiqamətlərindən biri dövlətin borc qiymətli kağızlarının xarici və yerli maliyyə bazarlarında yerləşdirilməsi, başqa sözlə maliyyə kreditləri vasitəsilə xarici və daxili borclanma imkanlarından istifadə edilməsi ola bilər.

Dayanıqlı yaşıl maliyyə siyasəti məqsədləri baxımından maliyyə bazarları üçün nəzərdə tutulan istiqrazların emissiyası və tədaviyə perspektivləri çox maraqlıdır. Bunun üçün yaşıl maliyyə məqsədləri üçün dərin və böyük maliyyə bazarlarına çıxışın həm nəzəri və empirik məsələləri ətraflı təhlil olunmalı, bunun əsasında hər bir ölkənin yerli şəraiti və iqtisadi resursları dəyərləndirilməklə real təşəbbüslər paketi hazırlanmalıdır.

“YAŞIL MALİYYƏ” İLƏ BAĞLI SİYASƏT VƏ FƏALİYYƏTLƏRİN ƏHATƏSİ BARƏDƏ

İstər dövlətin, istərsə də digər ictimai fondların yaşıl maliyyə ilə bağlı siyasət və fəaliyyətlərinin əhatəsinə əsas etibarilə aşağıdakı istiqamətlər daxildir:

1. ekoloji mallar və xidmətlərlə bağlı maliyyələşmələr (məsələn, su resurslarının idarə edilməsi və ya biomüxtəlifliyin və landşaftların qorunması məhsulları və s.);
2. ətraf mühitə və iqlimə (məsələn, enerji səmərəliliyi və ya bəndlər) dəyən və ya dəyə biləcək zərərin qarşısının alınması, minimuma endirilməsi və ya ödənilməsilə bağlı maliyyə proqramları;
3. dövlət və özəl yaşıl investisiyaların maliyyələşdirilməsi təşəbbüsləri (əsaslı xərclər və s.)
4. ekologiya sahəsində təşviq edən dövlət siyasətinin maliyyələşdirilməsi (bütün xərclər daxil olmaqla)
5. ekoloji vəziyyətləri yumşaldan layihələr, habelə bu sahədə adaptasiya layihələrinin və təşəbbüslərin maliyyələşdirilməsi (məsələn, bərpa olunan enerjilər üçün xərclər və s.)
6. yaşıl investisiyalar (məsələn, yaşıl istiqrazlar və strukturlaşdırılmış yaşıl fondlar və s.), o cümlədən bunlarla bağlı xüsusi hüquqi, iqtisadi və institusional çərçivələr.

“Yaşıl maliyyə” siyasətinin taktiki çərçivəsi

DÖVLƏTİN “YAŞIL MALİYYƏ” İLƏ BAĞLI FİSKAL ALƏTLƏRİ

Sistemləşmədən də göründüyü kimi “yaşıl maliyyə” siyasəti istiqamətində mühüm maliyyə mənbələrindən əhəmiyyətli bir qrupu dövlət maliyyə sistemi, o cümlədən dövlətin fiskal alətləri ilə bağlı ola bilər. Bunlardan biri də yaşıl istiqrazlar və ya ətraf mühitin qorunması və yaxşılaşdırılması fəaliyyətinin maliyyələşməsinə xidmət edə biləcək fiskal borc alətləridir.

“YAŞIL MALİYYƏ”, “YAŞIL BORC ALƏTLƏRİ”NDƏN İSTİFADƏ İMKANLARI

Azərbaycanda milli iqtisadiyyatın strateji inkişaf prioritetlərinə uyğun olaraq qiymətli kağızlar bazarında keyfiyyətə tamamilə yeni proseslərə start verilməkdədir. Belə ki, fiskal məqsədlər, eləcə də ölkənin iri sahələri üçün yeni maliyyə alətlərindən yararlanmaq, beynəlxalq kapital bazarından sərmayə cəlb etmək məqsədilə ölkə həddudlarından kənarda istiqrazların tədavi ilə buraxması barədə mühüm perspektivlər mövcuddur.

Beynəlxalq agentliklərin qiymətləndirməsinə əsasən, bütövlükdə ölkəmizin kredit reytingi müsbət istiqamətə doğru dəyişir. Xüsusən təbii resurs gəlirlərinin artması fonunda mövqelərimiz daha da güclənir. Buna görə də hesab etmək olar ki, orta və uzunmüddətli perspektivdə xarici bazarlara yönəlik “yaşıl istiqraz”ların yaratdığı borc öhdəlikləri ölkəmiz üçün hər

hansı maliyyə problemləri doğurmaz. Eyni zamanda gələcəkdə real sektorun diversifikasiyası, qeyri-neft sektorunun davamlı inkişafı, bununla da həqiqi fiskal dayanıqlığa nail olunması ilə bu perspektivlər daha da güclənəcəkdir. Bu halda sözügedən qiymətli kağızlar üzrə faiz xərcləri ölkənin ümumilikdə iqtisadi rifahı baxımından ciddi maliyyə ağırlığı yaratmaz.

“YAŞIL MALİYYƏ” ALƏTLƏRİNİN ƏLAVƏ FAYDALARI

Sözügedən iqtisadi və maliyyə siyasəti təkcə sosial faydalarla məhdudlaşmır. İstər ölkə daxilində, istərsə də beynəlxalq maliyyə bazarlarında “yaşıl istiqrazlar”ın emissiyası və tədavülünün təşkili eyni zamanda milli qiymətli kağızlar bazarının inkişafına təkan olacaq. Bu, hər şeydən öncə milli inkişaf prioritetləri, o cümlədən qiymətli kağızlar bazarının inkişaf proqramlarının müddəaları ilə bilavasitə uzlaşır. Buradakı əlaqə həm də funksional xüsusiyyətə malikdir. Belə ki, qiymətli kağızlar bazarının institutsional inkişafı, kollektiv investisiya sxemlərinin və maliyyə vasitəçiliyi fəaliyyətinin təşviqi, qiymətli kağızlar bazarında tələb və təklifin dəstəklənməsi, korporativ idarəetmənin və maliyyə şəffaflığı prinsiplərinin tətbiqinin genişləndirilməsi, bu sahədə hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi, məlumatlandırmanın və peşəkar kadrların hazırlanmasının artırılması məsələləri beynəlxalq maliyyə bazarlarına çıxışın təmin edilməsinə və xarici borc öhdəliklərinin mütləqə əsasda idarə edilməsinə imkan verəcəkdir.

İnkişaf sənədlərində qeyd olunan istiqamət üzrə orta və uzunmüddətli dövrdə fond birjasının təşkilati və hüquqi strukturunun beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması, yeni ticarət sisteminin tətbiqi nəzərdə tutulur. Qeyd olunan yeni alətlər yerli və xarici səviyyədə ticarət potensialını genişləndirməyə imkan verəcək ki, bu da öz növbəsində “yaşıl istiqrazların” emissiyası, tədavülünün təşkili və xarici borcların düzgün idarə edilə bilinməsi üçün ilkin zəruri şərtlər sırasına daxildir.

Yeni maliyyə alətlərinin emissiyası və tədavülünün təşkili ölkənin xarici borc siyasətinin mühüm elementi kimi məsələlərə preventiv əsaslı və kompleks yanaşmanı tələb edir. Bu prinsiplərin dövlətin borc öhdəliklərinin idarə edilməsində əsas götürülməsi çox vacibdir.

Burada bir məqamı da vurğulamaq doğru olar ki, “yaşıl istiqrazların” emissiyası və tədavülü prosesində İslam maliyyəsi mexanizmlərinin üstünlüklərindən də əhəmiyyətli dərəcədə faydalanmaq mümkündür. Özünəməxsus, o cümlədən payçılıq prinsiplərini üstün tutan maliyyə mexanizmləri üçün sosial əsaslı alətlər xüsusilə cəlbedici ola bilər.

“YAŞIL İSTİQRAZLAR”IN UĞURLU TƏDAVÜLÜNÜN PRİNSİPLƏRİ BARƏDƏ

Bu maliyyə alətlərinin yaratdığı borc öhdəliklərinin idarə edilməsinin növbəti mühüm şərti vahidlik prinsipindən irəli gəlir. Vahidlik prinsipinin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, sözügüdən borclar dövlət borclarının idarə edilməsi prosesində bütün növ öhdəliklərlə vahid qaydada hesaba alınmalı və onların icrası ümumilikdə vahid mexanizm əsasında həyata keçirilməlidir. Ümumilikdə, dövlət borclarının idarə edilməsi ayrı-ayrılıqda hər bir öhdəliyin icrası proseslərinin birləşməsi kimi həyata keçirilməlidir. Hər hansı dövlətdə emitent xarici investorlar qarşısında öhdəlikləri ahəngdar idarə etdiyi halda, daxili borc bazarında bu mexanizmi bütün keyfiyyəti ilə tətbiq etmirsə və ya edə bilmirsə, bu etimad qüsuru son nəticədə yenə də xarici investisiya institutlarını çəkindirə və xarici maliyyə bazarlarında tədavül imkanlarını zəiflədə bilər.

Beləliklə yuxarıda qeyd etdiyimiz vahidlik prinsipi eyni zamanda başqa birinin - risklərin rəşional idarə olunması prinsipinə əməl olunmasının zəruriliyini önə çəkir. Dövlət borcunun idarə edilməsində risklərin aşağı salınması prinsipi dövlətin istər daxili, istərsə də xarici borc bazarlarındakı reytinginə xidmət edir. Bu prinsipin mahiyyətinə görə, dövlətin borc öhdəliklərinin idarə edilməsi proseslərində beynəlxalq borc bazarı, eləcə də daxili dövlət qiymətli kağızlar bazarında dövlətə olan inamın səviyyəsi daim qorunmalıdır. Risklərin aşağı salınması prinsipi qlobal maliyyə bazarlarının müasir inkişaf şəraitində aktual səciyyə daşıyır. Belə ki, hazırki şəraitdə beynəlxalq kredit bazarından iqtisadi aspektdən təcrid olunmuş ölkələrin fiskal imkanlarının dayanıqlığını təmin etmək mümkünəz görünür. İnkişaf səviyyəsindən asılı olmayaraq istənilən ölkənin xarici maliyyə bazarlarından fiskal məqsədlər üçün faydalanmağı məhz, hökumətin maliyyə alətlərinin kredit reytingi göstəricisindən asılıdır.

Ölkədə “yaşıl maliyyə” alətləri üzrə borclarının idarə edilməsinin növbəti prinsipi rəşionallıq məsələsindən ibarət olmalıdır. Dövlət borclanmasına gətirib çıxaran amillər dövrü xarakterə malik olduğuna görə borc vəsaitlərinə yaranan ehtiyacın səviyyəsi daim dəyişkəndir. Xüsusilə bunu dalğalı dövlət borclarına aid olan fiskal məqsədlər üçün emissiya olunan dövlət iqtiqrazlarına şamil etmək olar. Rəşionallıq prinsipinin mahiyyəti borc alətlərinin cəlb edilməsi, tədavülü və ödənilməsi arasındakı rəşional tarazlığı qorumaqdan ibarətdir.

MÜASİR İQTİSADI REALLIQLAR KONTEKSTİNDƏ İNSAN KAPİTALI VƏ ONDAN SƏMƏRƏLİ İSTİFADƏ OLUNMASININ AKTUALLIĞI VƏ ƏHƏMİYYƏTİ

h.ü.f.d. dos. Zamiq N. ASLANOV

Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyinin
İqtisadi Elmi Tədqiqat İnstitutunun
Dövlət büdcəsi və büdcədənəknar fondlar
şöbəsinin aparıcı elmi işçisi
zamig.aslanov@gmail.com

XÜLASƏ

Bu məqalədə müasir iqtisadi reallıqlar kontekstində insan kapitalı və ondan səmərəli istifadə olunmasının aktuallığı və əhəmiyyəti ilə bağlı məsələlər təhlil edilmişdir. Məqalədə insan kapitalı hər bir ölkənin dayanıqlı iqtisadi inkişafının əsasını təşkil edən fundamental strateji resurs kimi xarakterizə olunur. Dayanıqlı və innovativ iqtisadi inkişafın təmin olunmasında insan kapitalının rolu araşdırılır. Daha sonra insan kapitalından səmərəli istifadə problemi tədqiq edilir, habelə insan kapitalının inkişaf etdirilməsinin əsas istiqamətləri ilə bağlı mülahizələr irəli sürülür. Yekunda məqalə çərçivəsində aparılmış təhlil və araşdırmalar ümumiləşdirilərək mövzu ilə bağlı bir sıra digər təklif, rəy və mülahizələr ifadə edilir.

Açar sözlər: insan kapitalı, insan kapitalının əhəmiyyəti, dayanıqlı iqtisadi inkişaf, innovativ iqtisadi inkişaf, ixtisaslı kadrlar, rəqabət qabiliyyəti, insan kapitalından səmərəli istifadə, insan kapitalının inkişaf etdirilməsi

RELEVANCE AND IMPORTANCE OF HUMAN CAPITAL AND ITS EFFECTIVE UTILIZATION IN THE CONTEXT OF MODERN ECONOMIC REALITIES

Ph.D in Law, assoc. prof. Zamig N. ASLANOV

Leading research fellow of the department of
State budget and extra-budgetary funds of Economic Scientific
Research Institute of the Ministry of Economy
of the Republic of Azerbaijan
zamig.aslanov@gmail.com

SUMMARY

In this article, in the context of modern economic realities, questions related

to the relevance and importance of human capital and its effective use are analyzed. In the article, human capital is characterized as a fundamental strategic resource that forms the basis of sustainable economic development of each country. The role of human capital in ensuring sustainable and innovative economic development is researched. Then the problem of effective use of human capital is studied, and considerations are put forward regarding the main directions of human capital development. The conclusion summarizes the results of the analysis and research carried out within the framework of the article and expresses a number of other proposals, opinions and considerations on the topic.

Keywords: human capital, the importance of human capital, sustainable economic development, innovative economic development, qualified personnel, competitiveness, effective use of human capital, human capital development

АКТУАЛЬНОСТЬ И ЗНАЧЕНИЕ ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО КАПИТАЛА И ЕГО ЭФФЕКТИВНОГО ИСПОЛЬЗОВАНИЯ В КОНТЕКСТЕ СОВРЕМЕННЫХ ЭКОНОМИЧЕСКИХ РЕАЛИЙ

доктор философии по праву, доц. Замиг Н. АСЛАНОВ

Ведущий научный сотрудник отдела

Государственного бюджета и внебюджетных фондов

Экономический Научный Исследовательский Института

Министерства

экономики Азербайджанской Республики

zamig.aslanov@gmail.com

РЕЗЮМЕ

В данной статье в контексте современных экономических реалий проанализированы вопросы, связанные с актуальностью и значением человеческого капитала и его эффективным использованием. В статье человеческий капитал характеризуется как фундаментальный стратегический ресурс, составляющий основу устойчивого экономического развития каждой страны. Исследуется роль человеческого капитала в обеспечении устойчивого и инновационного экономического развития. Затем изучается проблема эффективного использования человеческого капитала, а также выдвигаются соображения относительно основных направлений развития

человеческого капитала. В конце подводятся итоги проведенных в рамках статьи анализов и исследований и высказывается ряд других предложений, мнений и соображений по теме.

Ключевые слова: человеческий капитал, значение человеческого капитала, устойчивое экономическое развитие, инновационное развитие экономики, квалифицированные кадры, конкурентоспособность, эффективное использование человеческого капитала, развитие человеческого капитала

GİRİŞ

Beynəlxalq rəqabətin kəskinləşməsi insan kapitalının daim dəstəklənməsini və onun rəqabət qabiliyyətinin mümkün olan hər vasitə ilə daha da yüksəldilməsini tələb edir. Nəzərə almaq lazımdır ki, insan kapitalı istehsalın, sənayenin və bütövlükdə iqtisadiyyatın intensiv və səmərəli inkişafı üçün əsas və həlledici faktorlardan biri kimi çıxış edir. İnsan kapitalı hər bir ölkənin dayanıqlı iqtisadi inkişafının əsasını təşkil edən fundamental strateji resursdur.

Müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində insan kapitalı inkişafın vektorunu müəyyən edən və hərəkətverici qüvvəsini təşkil edən həlledici resurs kimi rəşional və səmərəli istifadə edildiyi təqdirdə həm dünya bazarında layiqli mövqe tutmağa, həm də liderliyə yüksəlməyə zəmin və imkan yaradır.

Dünya bazarında öz mövqeyini möhkəmləndirmək istəyən dövlət innovativ texnologiyalara və onun tətbiqinə xüsusi önəm verməlidir. Bunu rəqəmsal istiqamətdə iri addımlarla irəliləyən xarici ölkələrin yeni inkişaf tendensiyaları da təsdiq edir. Belə inkişafın əsas bazasını isə məhz insan kapitalı təşkil edir. Çünki həmin texnologiyaları yaradanlar və uğurla tətbiq edənlər yüksək ixtisaslı, təşəbbüskar, kreativ və talantlı insanlardır.

Təsədüfi deyildir ki, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2 fevral 2021-ci il tarixli 2469 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər” də insan kapitalının müasirləşdirilməsinin vacibliyi vurğulanır və “rəqabətli insan kapitalı və müasir innovasiyalar məkanı” növbəti onillikdə ölkənin sosial-iqtisadi inkişafına dair beş milli prioritetdən biri kimi müəyyən olunur. Həmçinin göstərilir ki, “son dövrlərdə dünya iqtisadiyyatında müşahidə olunan inqilabi texnoloji dəyişikliklər şəraitində ölkələrarası rəqabət daha da artmışdır. Perspektiv həyat dərin rəqəmsallaşma, yeni texnologiyaların aktiv tətbiqi və insan iştirakı olmadan ən müasir sahələrin sürətli inkişafı ilə

səciyyəvi olacaqdır. Gələcək illərdə dünyada artan rəqabətə hazır olmaq üçün hər bir ölkənin prioriteti yüksək rəqabətli insan kapitalını formalaşdırmaqdır. Bunun üçün müasir təhsil, innovasiyaları təşviq edən münbit şərait və insanların sağlamlığı əsas şərtidir” [1]. Göründüyü kimi, rəqabətli insan kapitalı və müasir innovasiyalara bu qədər böyük önəm verilməsi son dövrlərdə dünya iqtisadiyyatında müşahidə olunan inqilabi texnoloji dəyişikliklərlə əsaslandırılır. Həqiqətən, bu dəyişikliklər müasir dünyamızın reallığıdır. Əslində, insan həyatında hər zaman hansısa dəyişikliklər baş verir. Zaman keçdikcə mühit, yaşayış şərtləri, texnologiyalar, tərz və üsullar dəyişir. Amma bəşəriyyət indiki qədər sürətli və çoxşaxəli dəyişiklikləri yaqın ki, tarixinin heç bir dövründə yaşamayıb. Müasir texnologiyalar demək olar ki, bütün dünyanı yeniləyir. Belə bir köklü dəyişiklik şəraitində isə bir tərəfdən, ölkələrarası rəqabət daha da güclənir, digər tərəfdən, rəqabət şərtləri də dəyişir. Gələcəyə baxış ondan xəbər verir ki, yaxın illərdə rəqəmsallaşma prosesləri daha geniş vüsət alacaq. Həyatımızın bütün sahələrinə nüfuz edəcək. Yeni texnologiyaların aktiv tətbiqi bəzi sahələrdə insanın iştirakını azaldacaq. Eyni zamanda insan iştirakı olmadan ən müasir sahələr daha böyük sürətlə inkişaf edəcək. Bu prosesdə ona vaxtında hazırlaşmağı bacarmış ölkələr, xalqlar böyük faydalar qazanacaqlar. Ölkəmiz rəhbərliyin strateji baxışı, vaxtında verdiyi qərarlar və bu qərarların icrası vəziyyəti ilə gələcəyə ciddi şəkildə hazırlaşan dövlətlər sırasındadır. Bu güclü dəyişikliklərə hazırlığın yeganə yolu isə yüksək rəqabətli insan kapitalı formalaşdırmaqdır [2].

Gələcək dövrdə ən müasir texnoloji sahələri və innovasiyaları dəstəkləyən rəqəmsal cəmiyyət inkişafın aparıcı qüvvəsinə çevriləcəkdir. Ölkəni rəqabətdə irəli aparmaq üçün cəmiyyətin yaradıcılığını və innovativliyini stimullaşdıran ekosistem qurulmalıdır. Yeni dövrdə qurulacaq ekosistem (müvafiq təşviqlər, inkubasiya və akselerasiya mərkəzləri, dövlət-özəl əməkdaşlığı əsasında maliyyələşmə modelləri, vençur və kraudfandinq institutları və s.) iqtisadiyyatın texnoloji tutumluluğunun artırılmasına yönləndirilməlidir. Dünyada gedən sürətli texnoloji tərəqqiyə çevik uyğunlaşmaqla texnoloji ixrac məkanına çevrilmək üçün perspektivlər yaradılmalıdır. Bu məqsədlə emal sənayesinin inkişafı dərinləşdirilməli, elmtutumlu və yüksək gəlir yaradan orta və yüksək texnoloji sahələrin inkişafı təmin edilməlidir. Nəticəyönümlü elmi tədqiqatların təşviqi üçün rəqabətli maliyyələşdirmə mexanizmləri formalaşdırılmalıdır [1]. Bu vəzifələrin uğurlu icrası, təbii ki, son nəticədə texnoloji-innovativ inkişafı daha da sürətləndirəcəkdir.

Texnoloji liderlərə münasibətdə mövcud olan geriliyin aradan qaldırılmasına və eləcə də innovativ inkişafa ya texnologiyaları ölkə daxilində yaratmaqla, ya da onları bu sahədə daha qabaqcıl ölkələrdən mənimsəməklə nail olmaq olar. Bu zaman yeni texnologiyaların istehsalı üçün yüksək bilik və bacarıqlara malik işçilər (ilk növbədə, ixtisaslı işçi qüvvəsi tələblərinə cavab verən kadrlar) tələb olunur [22]. Elmi-texniki tərəqqinin təsiri ilə istehsal prosesində baş verən dəyişikliklər, daha mürəkkəb və elmtutumlu, innovativ istehsal texnologiyalarının tətbiqi işçi qüvvəsinə dair tələbləri də dəyişir. Daha ixtisaslı və yüksək bilik, bacarıq və vərdislərə malik olan işçilərə tələbat artır.

Beləliklə, qeyd olunanlardan göründüyü kimi, innovativ və rəqabətə davamlı iqtisadiyyatın formalaşması prosesi yüksək keyfiyyətli kadrlar hazırlığı ilə sıx surətdə bağlıdır.

1. DAYANIQLI VƏ İNNOVATİV İQTİSADİ İNKİŞAFIN TƏMİN OLUNMASINDA İNSAN KAPITALININ ROLU

Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, hər bir ölkənin milli sərvətləri sistemində insan kapitalı həlledici və aparıcı mövqelərdən birinə sahibdir. Belə ki, fiziki kapital və ya toplanmış maddi nemətlər dünyanın ümumi sərvətinin yalnız 16%-ni təşkil edir. Təbii sərvətlər və ya təbii kapital 20% həcmində qiymətləndirilir. İnsan kapitalı insana sərmayə kimi nəzərdən keçirilərək, dünya sərvətinin 64%-i həddində dəyərləndirilir [20, s. 126-132]. ABŞ-da insan kapitalı 76%, Qərbi Avropada isə 74% təşkil edir.

İnsan kapitalı bilavasitə insanın inkişafı ilə bağlı olduğu üçün bu kapital ölkənin hərtərəfli inkişafının ən mühüm hərəkətverici qüvvələrindən biri hesab edilir. Belə ki, insanları inkişaf edən bir ölkənin tərəqqisi labüddür.

Kaliforniya universitetinin iqtisadi mərkəzinin direktoru C. Kimbell qeyd edir ki, müasir iqtisadiyyatın sürətli rəqabətli inkişafının başlıca resursu yalnız yeni texnoloji ideyalar deyil, bu, ilk növbədə, həmin texnoloji ideyaları həyata keçirməyə qadir olan insanların yüksək ixtisaslılığı və yaradıcı aktivliyidir.

Müəlliflərdən Q. U. Makenova haqlı olaraq göstərir ki, müasir dünyada sosial-iqtisadi və siyasi inkişafın ən effektiv faktorlarından biri kimi insan kapitalı çıxış edir. O, bugünkü dünya iqtisadi sisteminin ən yüksək inkişaf mərhələsi olan innovasiya iqtisadiyyatının və bilik iqtisadiyyatının formalaşması və inkişafının başlıca alətinə çevrilmişdir [12, s. 52]. Elmi tədqiqatların nəticələri və praktiki nümunələr bariz şəkildə təsdiq edir ki,

insan kapitalının yüksək keyfiyyətini və onun möhkəm iqtisadi təməlini təmin edə bilməyən heç bir dövlət dayanıqlı inkişaf edə bilməz.

İnsan kapitalı ilə dayanıqlı iqtisadi inkişaf arasında möhkəm bağlılıq və düz mütənasib əlaqə vardır. İnsan kapitalının inkişafı texniki və texnoloji tərəqqini sürətləndirir. Texniki və texnoloji tərəqqi əmək məhsuldarlığının artmasına səbəb olur. Əmək məhsuldarlığının artması isə dayanıqlı iqtisadi inkişafı şərtləndirən mühüm faktorlardan biri kimi çıxış edir. Bu gün ölkələr arasında iqtisadi inkişaf fərqləri bir çox hallarda insan kapitalının səviyyələri arasındakı inkişaf fərqləri ilə izah edilir. İnsan kapitalının inkişaf səviyyəsi ilə iqtisadi inkişaf səviyyəsi arasındakı düz mütənasib qarşılıqlı asılılıq əlaqəsini son illərin fundamental tədqiqatları [23] da sübut edir. Dünya ölkələrinin təcrübəsində də bununla bağlı parlaq nümunələrə rast gəlmək olar. Məsələn, Tayvan, Honkonq və Sinqapur kimi Asiya ölkələri insan kapitalını sistemli şəkildə sürətlə inkişaf etdirərək qısa zamanda tərəqqi yoluna qədəm qoymuş və əsl iqtisadi inkişaf “möcüzəsinə” nail ola bilmişlər. 1978-2008-ci illəri əhatə edən dövrdə Çin iqtisadiyyatının inkişafına insan kapitalının verdiyi töhfəni araşdıran tədqiqatçılar [24] müəyyən etmişlər ki, ölkədə müsbət iqtisadi dəyişikliklərin 38%-inə məhz insan kapitalından səmərəli istifadə edilməsi nəticəsində nail olunmuşdur. Yalnız qabaqcıl dövlətlər deyil, uğurla inkişaf edən bütün təsərrüfat subyektləri iqtisadi inkişaf prosesində insan kapitalının artan rolunu nəzərə alaraq insan kapitalının inkişaf etdirilməsinə prioritet məsələ kimi baxırlar. Təsərrüfat subyektlərinin (müəssisələrin, təşkilatların, şirkətlərin və s.) iqtisadi inkişafı prosesində insan kapitalının artan rolu əsasən aşağıdakılarda təzahür edir:

- o, təsərrüfat subyektinin işgüzar nüfuzuna, onun tərəfdaşlarla münasibətlərinə müsbət təsir göstərir;
- böhranlı vəziyyətlərin dəf edilməsinə şərait yaradır;
- böhrandan çıxış üçün innovativ ideyaların həyata keçirilməsinə dəstək verir və s.

Müxtəlif nəzəriyyələr insan kapitalının və elmi-texniki tərəqqinin iqtisadi inkişafa müsbət təsirini fərqli şəkildə izah edir. Məsələn, yığım nəzəriyyəsinə görə insan kapitalı əmək məhsuldarlığına və iqtisadi inkişafa birbaşa müsbət təsir göstərir. Assimlyasiya nəzəriyyəsinə əsasən isə insan kapitalı texniki tərəqqiyə, texniki tərəqqi də iqtisadi artıma gətirib çıxarır.

İnsan kapitalının inkişafı əmək məhsuldarlığının artmasını şərtləndirir. Əmək məhsuldarlığının artması inflyasiyanın qarşısının alınmasına, insanların həyat səviyyəsinin və rifahının yaxşılaşmasına, habelə yeni iş

yerlərinin yaradılmasına səbəb olur. Keyfiyyətli insan kapitalı və yüksək əmək məhsuldarlığı isə mikro (müəssisə), mezo (region) və makro (ölkə) səviyyələrdə rəqabət qabiliyyətinin təmin olunmasının başlıca faktorlarından biri kimi çıxış edir.

İnsan kapitalının inkişafına yönələn proqramların dairəsinin genişləndirilməsi innovativ iqtisadiyyatın təşəkkülünün başlıca şərtlərindən bir kimi çıxış edir.

Mütəxəssislərin [5, s. 221-235] haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi, innovativ iqtisadiyyatın fəaliyyətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi üçün lazım olan ehtiyatların böyük hissəsi məhz insan kapitalında gizlənir. Rəqabətli insan kapitalı formalaşmadan innovativ iqtisadiyyat da formalaşa bilməz. Yalnız yüksək ixtisaslı kadrlar yüksək texnologiyalı innovativ məhsullar hazırlaya və bazara çıxara bilər.

İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi insan kapitalının dövlətin iqtisadi həyatının aparıcı faktoruna çevrilməsi ilə bağlı tarixi qanunauyğunluğun olduğunu göstərir. İnsanın inkişafı üçün çəkilən xərclər yalnız onun əmək məhsuldarlığını artırmır, həm də gələcəkdə gəlir gətirir. İnsan kapitalının inkişaf etdirilməsi prosesi ilə bağlı məsələlərin aktuallığı həm də onunla şərtlənir ki, dövlətin rəqabət qabiliyyətinin möhkəmləndirilməsi yeni biliklərdən fəal surətdə istifadə olunmasını tələb edir. Aparıcı dünya dövlətləri elmi-texniki tərəqqi sahəsində uğurlara məhz təhsil, elm və texnika sahələrini inkişaf etdirməklə nail olmuşlar [21, s. 47].

Müasir global dünyada dövlətlərin, regionların, təşkilatların və ya şirkətlərin rəqabət qabiliyyəti maddi və maliyyə resursları sahəsində üstünlüklə deyil, daha çox insan kapitalının keyfiyyəti sahəsində üstünlüklə müəyyən olunur. Bu kontekstdə aşağıdakılar xüsusi önəm kəsb edir [15, s. 187]: a) əqli inkişaf, b) yeni bilikləri sürətli şəkildə mənimsəmək, c) bazarlarda yüksək tələb görən yeni məhsullar, əmtəələr, xidmətlər təklif etməklə innovasiyalar hazırlamaq və tətbiq etmək.

İnsan kapitalı texnoloji dəyişikliklərlə sıx surətdə əlaqəlidir. İnsan kapitalı tədqiqatlar və innovasiyalar səviyyəsində texnoloji inkişafı stimullaşdırır.

İnsan kapitalı konsepsiyası iqtisadi inkişaf və innovasiya konsepsiyaları arasında əlaqələndirici həlqə rolunu oynayır. İnnovasiya istehsalın texniki və texnoloji bazasının yenilənməsinə və rəqabət qabiliyyətinin yüksəlməsinə şərait yaradır, iqtisadi böhrandan çıxış yollarını təklif edir. İnsan kapitalı isə innovasiyanın əsas katalizatoru kimi çıxış edir. Ona görə də, innovasiya proseslərinin səmərəli həyata keçirilmədiyi bir şəraitdə insan kapitalına ehtiyac əhəmiyyətli dərəcədə artır. İnsan kapitalının zəif inkişaf

etdiyi bir ölkədə yüksək elmtutumlu və texnologiyalı sahələrə investisiya yatırılması əksər hallarda gözlənilən səmərəli nəticəni verə bilmir.

Qeyd etmək lazımdır ki, insan kapitalına və fundamental elmlərə investisiya yatırılması innovasiya prosesi üçün təməl yaradır. İqtisadiyyatın innovasiya sektoru, cəmiyyətin yaradıcı hissəsi ölkənin inkişaf istiqamətlərini və templərini müəyyən edən yüksək keyfiyyətli insan kapitalının toplanması mənbəyidir. Digər tərəfdən, keyfiyyətli insan kapitalı təkcə iqtisadi inkişafın deyil, innovativ iqtisadiyyatın da əsasını təşkil edir. Bu baxımdan insan kapitalının keyfiyyəti ilə iqtisadiyyatın innovativ inkişafı arasında dəqiq qarşılıqlı əlaqə mövcuddur [11, s. 359-361].

Rəqəmsal cəmiyyətə keçid, təbii ki, informasiya texnologiyaları sahəsində peşəkar və ixtisaslı işçilərə olan tələbatı əhəmiyyətli dərəcədə yüksəldir. Elm və texnikanın sürətli inkişafı insan resurslarının səviyyəsinə dair yeni tələblərin meydana çıxmasına səbəb olur. İnsan kapitalı olmadan innovativ iqtisadiyyat da ola bilməz.

Hesab edilir ki, resurs bolluğu yarandıqda və ya resurs çatışmazlığını maliyyələşdirmək imkanları mövcud olduqda innovasiyalara tələbat olmur. Lakin mövcud məhdud resurs imkanları ilə daha yüksək nəticələrə nail olmaq zərurəti yarandıqda necə məhsul yaratmaq, onun bazar cəlbediciliyi və rəqiblərlə müqayisədə üstün cəhətləri ilə bağlı düşünmək lazım gəlir. Bu zaman bütün diqqətlər, ilk növbədə, cəmiyyətin daha təhsilli, savadlı insanlarına yönəlir, dövlət innovasiya prosesi üçün maksimum dərəcədə əlverişli şərait yaratmağa hazır olur, biznes isə dünya bazarına çıxış üçün məsuliyyəti öz üzərinə götürür. Biznes, cəmiyyət və dövlətin belə konsolidə olunmuş reaksiyası innovativ iqtisadiyyatın xüsusiyyətlərindən biri kimi nəzərdən keçirilir [7].

N. V. Qromova qeyd edir ki, bu gün dövlətin iqtisadiyyatının əsasını təşkil edən iki dəyərli və effektiv iqtisadi resursu fərqləndirmək olar: təbii sərvətlər və insan kapitalı. Onun fikrincə, müasir cəmiyyətin hazırkı inkişaf dövrünü bilik, elm, yüksək texnologiyalar və sərt daxili və beynəlxalq rəqabət erası kimi xarakterizə etmək lazımdır. İnnovativ həllərin generasiya edilməsi və praktikada həyata keçirilməsi qabiliyyəti demək olar ki, bütün sahələrdə təşkilatın inkişafının ən mühüm faktoruna çevrilir. Əgər əvvəllər belə iş prinsipləri yalnız elmtutumlu texnologiyalar sahəsində fəaliyyət göstərən təşkilatlar üçün zəruri idisə, cəmiyyətin hazırkı inkişaf şəraitində, bu, demək olar ki, bütün təşkilatlara aiddir. Müasir təşkilatların fəaliyyət təcrübəsinin təhlili göstərir ki, son dövrlər rəqabət üstünlüyünün təmin olunmasında əsas vurğu istehsal texnologiyalarından getdikcə daha çox marketing

texnologiyalarına, elmtutumlu texnologiyalara, maliyyə və idarəetmə innovasiyalarına, habelə HR-texnologiyalara keçir. Belə bir şəraitdə isə istehsal prosesinin “fiziki” şərtlərində rəqabət üstünlüyü bir neçə onilliklər əvvəl olduğu qədər prioritet əhəmiyyət kəsb etmir. Artıq ön plana təşkilatın qeyri-maddi aktivləri çıxır: ixtisaslı işçilər, əməkdaşların bacarıq və təcrübəsi, innovativ imkanlar, nou-hau [6, s. 124-125].

Dünya təcrübəsi təsdiq edir ki, rəqabət mühitində təsərrüfat-sənaye subyektlərinin yaşaya bilməsi, dəyişən bazar konyunkturasına yüksək səviyyədə uyğunlaşması yalnız elmi-texniki yeniliklərin geniş surətdə mənimsənilməsi və tətbiqi şəraitində mümkündür. Bu gün, bu, sahənin, müəssisənin və istehsal olunan məhsulun rəqabət qabiliyyətinin maksimal səviyyəsinə çatması üçün əsas yoldur. Elmi-texniki tərəqqinin yeni tələblərinə cavab verən məhsul istehsalı rəqabət qabiliyyətinin əsas ziddiyyəti və ya problemi olan istehsalçı ilə istehlakçının maraqlarının münaqişəsi məsələsinin də həllinə şərait yaradır. Belə həllin əsasını marketing, yeni məhsulun istehsalı, satış və s. üzrə qarşılıqlı əlaqəli tədbirlər kompleksini əhatə edən innovativ konsepsiyanın yaradılması və həyata keçirilməsi [17, s. 284] təşkil edə bilər.

Müasir dövrdə Azərbaycanın strateji inkişaf istiqamətlərindən biri kimi innovativ iqtisadiyyatın yaradılması çıxış edir.

Bu gün iqtisadiyyat artıq innovativlik səviyyəsindən asılıdır. Ölkələrin gücü bununla ölçülür. Azərbaycan da inkişaf yolunu buna əsaslanaraq müəyyənləşdirib. Ümumiyyətlə, innovativ cəmiyyətin qurulmasında ən mühüm amil insan kapitalıdır. Yəni ixtisaslı insan resurslarımız olmasa, biz bu prosesdə uğur qazana bilməyəcəyik [3].

İnnovativ iqtisadiyyatın inkişafı üçün insan kapitalı yüksək keyfiyyət tələblərinə cavab verməlidir. Çünki insan kapitalı milli iqtisadiyyatın inkişafının təməl mənbəyi və onun rəqabət qabiliyyətinin əsas göstəricisidir. İnsan kapitalının yüksək keyfiyyəti ümumi daxili məhsulun artım tempini əhəmiyyətli dərəcədə yüksəldə bilər. İnkişaf etmiş ölkələr üçün insan kapitalı ölkənin fəaliyyəti ilə bağlı keyfiyyət və kəmiyyət göstəricilərinin yaxşılaşmasında, onun rəqabət qabiliyyətinin artmasında həlledici rol oynayır. Dayanıqlı ictimai inkişaf və milli sərvət konsepsiyaları belə bir faktın etirafına əsaslanır: insan milli və ictimai inkişafın hərəkətverici qüvvəsidir. İnsan kapitalı konsepsiyası iqtisadi inkişaf nəzəriyyəsində həlledici yerlərdən birini tutur [13, s. 183].

2. İNSAN KAPITALINDAN SƏMƏRƏLİ İSTİFADƏ PROBLEMİ

İnsan kapitalından səmərəli istifadə edilə bilməsi üçün insan kapitalının idarə edilməsi sistemi təkmil və mükəmməl olmalıdır. İnsan kapitalının idarə edilməsinin əsas vəzifələri aşağıdakılardan ibarətdir [19]:

- innovation inkişaf tendensiyaları nəzərə alınaraq kadrlara dair tələbləri müəyyən etmək;
- kadrların kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərini dəqiqləşdirmək;
- işçilərin istehsal prosesinə adaptasiyasını təşkil etmək;
- stimullaşdırma;
- ixtisaslı kadrların hazırlanması və s.

Bəzən nə ailə, nə də təşkilat insanın kapitalının səmərəli formalaşması və istifadəsi üçün lazımi şəraiti tam dolğunluğu ilə təmin edə bilmir. Bu hal həmin proseslərin dövlət tənziminin nə dərəcədə zəruri olduğunu göstərir. Belə tənzimetmə, ilk növbədə, təhsil, mədəniyyət və səhiyyəyə dövlət sərmayesinin yatırılması, ehtiyacı olan əhali təbəqələrinə sosial yardım göstərilməsi, habelə məşğulluq və mənzil təminatı ilə bağlı problemlərin həll olunması kimi məsələlərin həllinə yönələn sosial-iqtisadi siyasətin müəyyən edilməsi və həyata keçirilməsi ilə şərtlənir [18].

V. V. Savçenko qeyd edir ki, hər bir dövlət öz iqtisadiyyatının rəqabət qabiliyyətli olması üçün aşağıdakıları hökmən təmin etməlidir:

- əhəlinin layiqli həyat səviyyəsini;
- sahibkarlıq mədəniyyətinin yüksək səviyyədə inkişafını;
- səmərəli məşğulluq siyasətini;
- yüksək ixtisaslı kadr hazırlığını;
- innovation texnologiyaların istehsala tətbiqini [14, s. 175-181].

Təbii ki, qeyd olunan tədbirlərin hamısı birbaşa və ya dolayısı ilə insan kapitalının inkişafına öz müsbət təsirini göstərir. Lakin elə faktorlar vardır ki, onlar insan kapitalının formalaşdırılması ilə bağlı dövlət siyasətinin və dövlət tənzimetməsinin uğurla həyata keçirilməsinə mane olur, məsələn, kölgə iqtisadiyyatı, korrupsiya halları, qanunların icrası ilə bağlı problemlər, cinayətkarlığın artması və s. Bir sıra faktorlar isə ümumilikdə insan kapitalının səmərəli istifadəsinə mane olur:

- insan kapitalının inkişafının strateji planlanma səviyyəsinin lazımı dərəcədə olmaması;
- insan kapitalının idarə olunması üzrə ölkədə tətbiq edilən texnologiya və alətlərin qeyri-qənaətbəxş olması;
- köhnə idarəetmə prinsiplərindən istifadə edilməsi;

- ümumi idarəetmə praktikasında biliklərlə gerçəklik arasında boşluğun, qırılmaların olması [8; 16, s. 36-45].

Araşdırma və təhlillər göstərir ki, “Azərbaycanda tədqiqat və işləmələrə çəkilən xərclərdə, təşkilatların sayında artım müşahidə olunmasına baxmayaraq, bu prosesin həyata keçirilməsində özəl sektor olduqca geridədir. Bunun isə müxtəlif səbəbləri ola bilər. Belə ki, tədqiqat və inkişaf fəaliyyətindən əldə ediləcək innovativ nəticələrə ehtiyac duyulmaması, bu prosesə sərf edilən vəsaitə izafi xərclər kimi baxılması, büdcə planlaşdırılarkən tədqiqat üçün vəsaitin nəzərdə tutulmaması, bu barədə maariflənmə səviyyəsinin aşağı olması və s. Bu problemləri ön planda tutaraq tədqiqat və inkişaf prosesinin yaxşılaşdırılması üçün bəzi çıxış yolları təklif etmək olar. Kompleks və sistemli xarakter daşıyan problemlərin həllində effektivlik əldə ediləcək prioritet sahələr və bu sahəyə yönəldilən layihələr müəyyənləşdirilməli, regional səviyyədə rəqabətqabiliyyətli innovasiya, tədqiqat və inkişaf strategiyaları hazırlanmalıdır. Layihələrin, strategiyaların hazırlanmasında gələcək tendensiyalar və beynəlxalq maraqlar nəzərə alınmalıdır. Bazar tələbləri nəzərə alınaraq tədqiqat və inkişaf fəaliyyətləri həyata keçirilməli, özəl şirkətlərdə dövlət tərəfindən dəstəklənən strateji inkişaf bölmələri fəaliyyət göstərməlidir. Eyni zamanda, universitetlərin və elmi-tədqiqat institutlarının elmi fəaliyyətinin nəticələrinin kommersiyalaşdırılması prioritet əhəmiyyət daşıyır. İnsan kapitalına qoyulan investisiyaların əsasən uzunmüddətli dövrdə bəhrə verməsini nəzərə alsaq bu sahədə düzgün dövlət siyasətinin aparılması nəticəsində perspektivdə innovasiyalı iqtisadiyyatın yaradılması istiqamətində uğurlarımız şübhəsizdir. Bu da, Azərbaycanın beynəlxalq rəqabət qabiliyyətinin yüksəlməsinə və beynəlxalq reytinglərdə ölkəmizin mövqeyinin möhkəmlənməsinə gətirib çıxaracaq” [4, s. 23].

İnsan kapitalına dövlət müdaxiləsi ilə bağlı xarici ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, insan kapitalının inkişaf etdirilməsi üçün aşağıdakı istiqamətlərdə fəal dövlət siyasətinin həyata keçirilməsi olduqca zəruridir:

- təhsil və səhiyyə sistemlərinin təkmilləşdirilməsi;
- aqrar-sənaye kompleksinin dəstəklənməsi;
- əhalinin gəlirlərinin artırılması;
- ölkədə ödəmə qabiliyyətli tələbin yaxşılaşdırılması;
- yoxsulluğun ləğvi;
- demoqrafik problemlərin həlli;
- miqrasiya siyasətinin optimallaşdırılması;
- sosial və iqtisadi infrastrukturun təkmilləşdirilməsi;

- sosial tərəfdaşlığın və sahibkarlıq təşəbbüslərinin inkişaf etdirilməsi;
- vətəndaş cəmiyyətinin inkişafına dəstək verilməsi [9, s. 168].

Hər bir ölkədə insan kapitalının inkişaf etdirilməsi, ilk növbədə, milli iqtisadiyyatın sosial sektorlarının rəqabət qabiliyyətinin yüksəlməsi, kadr potensialının inkişafı və əhalinin sosial rifah halının yaxşılaşması ilə müşayiət olunur.

Müasir iqtisadi şərtlər çərçivəsində insan kapitalının kommersiya funksiyasının tam dolğunluğu ilə həyata keçirilməsi üçün innovasiya məhsulları yaratmaqla həmin kapitaldan səmərəli istifadə etmək lazımdır. Məhz insanın, müəssisənin, regionun və dövlətin innovativ fəallığı ölkə iqtisadiyyatının inkişafını təmin edir. İnnovasiya prosesi texnoloji, təşkilati və sosial yenilikləri özündə ehtiva edərək, insan kapitalının sürətli uyğunlaşmasına və inkişafına şərait yaradır. Ölkə iqtisadiyyatının innovativ hesab edilməsi üçün əsas şərtlərdən biri kimi innovasiya fəaliyyəti sahəsində mükəmməl şəkildə qurulmuş kadr hazırlığı sisteminin olması [10, s. 1649] çıxış edir.

NƏTİCƏ

Beləliklə, bu məqalə çərçivəsində bütün qeyd edilənlərin təhlili və ümumiləşdirilməsi aşağıdakı nəticələrə gəlməyə imkan verir:

1. Hazırkı şəraitdə dünya ictimaiyyəti yalnız istehsal-texniki faktorlardan deyil, həm də insanların peşəkar-şəxsi keyfiyyətlərindən istifadə etməklə iqtisadiyyatın modernləşdirilməsi metodlarının öyrənilməsinə və tətbiqinə xüsusi diqqət yetirirlər. Bu kontekstdə iqtisadi inkişafın ən mühüm hərəkətverici qüvvələrindən biri kimi məhz rəqabətli insan kapitalı çıxış edir. Artıq həm nəzəri, həm də praktiki cəhətdən belə bir mülahizə öz təsdiqini tapmışdır ki, hər bir ölkədə insan kapitalının rəqabətlik dərəcəsi ilə həmin ölkədə ümumi daxili məhsulun artım dərəcəsi və tempi arasında düz mütənasib əlaqə mövcuddur.

2. Müasir yanaşmalara əsasən insan kapitalını istehsal qüvvələrindən ayrılıqda nəzərdən keçirmək olmaz. Çünki insan kapitalı istehsal qüvvələrinin mühüm və ayrılmaz tərkib hissəsi kimi çıxış edir.

3. İnsan kapitalı hər bir ölkənin dayanıqlı iqtisadi inkişafının əsasını təşkil edən fundamental strateji resursdur. Müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində insan kapitalı inkişafın vektorunu müəyyən edən və hərəkətverici qüvvəsini təşkil edən həlledici resurs kimi rəşional və səmərəli istifadə edildiyi təqdirdə həm dünya bazarında layiqli mövqe tutmağa, həm də liderliyə

yüksəlməyə zəmin və imkan yaradır.

İnsan kapitalını tədqiq edən demək olar ki, bütün müəlliflər belə bir ortaq mövqedən çıxış edir: insan kapitalı iqtisadi tərəqqinin strateji resursudur və hazırkı şəraitdə insan kapitalına ciddi yatırımlar edilmədən iqtisadiyyat uğurlu və dayanıqlı surətdə inkişaf edə bilməz.

4. İnnovativ iqtisadiyyatın uğurlu və dayanıqlı inkişafını şərtləndirən ən mühüm amillərdən biri kimi cəmiyyətin elm və təhsil potensialının yüksəldilməsi çıxış edir. Ona görə də, müasir elm və təhsil sistemi innovativ iqtisadiyyatın tələblərinə (innovativ iqtisadi inkişaf modellərinə) uyğun surətdə yenidən qurulmalı və ya bu istiqamətdə təkmilləşdirilməlidir. Həmçinin daha sürətli innovativ iqtisadi inkişafa nail olmaq üçün biznesin innovasiya proseslərində iştirakını, habelə elm və təhsil müəssisələri ilə əməkdaşlığını təşviq edən, stimullaşdıran (məüyyən güzəştli şərtlər nəzərdə tutan) həllər, mexanizmlər və alətlər işlənilib hazırlanmalıdır.

5. İnnovativ iqtisadiyyatda yüksək ixtisaslı kadrların rolu çox böyükdür və zaman keçdikcə onlara tələbat daha da artacaqdır. Ona görə innovasiya proseslərini səmərəli surətdə idarə edərək, innovativ layihələr işləyib hazırlaya və tətbiq edə bilən yüksək ixtisaslı mütəxəssis hazırlığı ilə bağlı mütəmadi surətdə ayrıca dövlət proqramlarının hazırlanaraq həyata keçirilməsi və bütövlükdə bu məsələyə diqqətin daha da artırılması prioritet önəm kəsb edir.

6. İnkişaf etmiş ölkələrdə insan kapitalının artım səviyyəsi müəssisələr tərəfindən istehsal edilən kapitalın artım səviyyəsini əhəmiyyətli dərəcədə üstələyir. Müasir bilik və innovasiya iqtisadiyyatının tələblərinə cavab verən yüksək ixtisaslı kadr və mütəxəssis hazırlığı hər bir ölkənin qarşısında duran ən ümdə vəzifələrdən birini təşkil edir. Çünki yenilikçi ideyalar düşüncə və onların səmərəli tətbiqi mexanizmini işləyib hazırlaya, habelə müasir bazar üçün elmtutumlu, yüksək texnologiyalı, rəqabətli məhsullar təklif edə bilən ixtisaslı kadrlar yetişmədən innovativ inkişaf da mümkün ola bilməz.

7. Bu gün respublikamızın təhsil sistemi iqtisadiyyatın innovativ inkişafı tələblərinə cavab vermir. Ölkəmizdə insan kapitalını daha da inkişaf etdirmək üçün təhsil sistemimiz dünya təhsil standartlarına maksimum dərəcədə uyğunlaşdırılmalı, bütün ölkə üzrə təhsil prosesində müasir informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından imkanlarından daha intensiv istifadə olunmalı, distansion və interaktiv təhsil metodlarının tətbiqinə xüsusi diqqət yetirilməlidir.

8. Qabaqcıl ölkələrin təcrübəsinin və iqtisadi ədəbiyyatların təhlili və ümumiləşdirilməsi nəticəsində keyfiyyətli və rəqabətli insan kapitalının

formalaşmasını şərtləndirən, bunun üçün əlverişli mühit yaradan başlıca faktorlara aşağıdakıları aid etmək olar:

- keyfiyyətli və əlçatan tibbi yardım xidmətləri;
- keyfiyyətli və əlçatan təhsil xidmətləri;
- elm, texnika və texnologiyaların yüksək inkişafı;
- innovasiyaların geniş tətbiqi;
- yüksək mədəni inkişaf səviyyəsi;
- insanların layiqli həyat səviyyəsi və sosial rifahının təmin olunması;
- səmərəli dövlət idarəetməsi;
- təbii resurslardan səmərəli istifadə edilməsi;
- insan kapitalının inkişafına böyük həcmdə investisiya qoyuluşu;
- uğurlu kadr və məşğulluq siyasətinin həyata keçirilməsi;
- innovativ texnologiyalara əsaslanan təhsil sisteminin genişləndirilməsi;
- elmi tədqiqat institutları ilə universitetlərin effektiv inteqrasiyalı fəaliyyət mexanizminin qurulması;
- dövlət gənclər siyasətinin daha çox innovativ düşüncəli gənclərin yetişməsi istiqamətində qurulması;
- peşə təhsilinin əhatə dairəsinin genişləndirilməsi və peşə təhsili müəssisələrinin mövcud sənaye sahələrinin tələblərinə uyğun olaraq qurulması;
- dünya təhsil standartlarına maksimum dərəcədə uyğun olan təhsil modelinin formalaşdırılması və s.

9. İnsan kapitalının inkişaf etdirilməsinin ən prioritet istiqaməti ölkədə innovasiya mühitinin yaxşılaşdırılmasıdır. Bu isə bir sıra vacib faktorlarla şərtlənir:

- ilk növbədə ölkədə innovasiyalara tələb formalaşmalıdır;
- innovasiyanın bütün həlqələr üzrə, yəni ideyadan bazara qədər, reallaşa bilməsi üçün əlverişli şərait yaradılmalıdır;
- innovasiyaların tətbiqi stimullaşdırılmalıdır;
- elmin praktika ilə inteqrasiyasını gücləndirən mexanizmlər işlənib hazırlanmalıdır;
- iri biznesin elmi tədqiqatları maliyyələşdirməsi təcrübəsi genişlənməlidir;
- texnologiyaların elmdən biznesə operativ və səmərəli keçidi təmin olunmalıdır;
- dövlət satınalmalarında innovation və elmtutumlu məhsulların payı daha yüksək olmalıdır;
- texnoparkların sayı artırılmalıdır və s.

ƏDƏBİYYAT

1. “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər”in təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı: [Elektron resurs] / URL: <https://e-qanun.az/framework/46813>
2. Əliyeva, İ. Rəqabətli insan kapitalı və müasir innovasiyalar gələcəyin açarıdır: [Elektron resurs] / URL: <https://www.azerbaijan-news.az/posts/detail/reqabetli-insan-kapitali-ve-muasir-innovasiyalar-geleceyin-acaridir-1613248915>
3. Məmmədov, S. İnnovativ cəmiyyətin qurulmasında ən mühüm amil insan kapitalıdır: [Elektron resurs] / URL: https://azertag.az/xeber/samir_memmedov_innovativ_cemiyetin_qurulmasinda_en_muhum_amil_insan_kapitalidir-2702170
4. Rəsulova, M., Tağıyeva, S. İnnovativ iqtisadiyyatın inkişafında insan kapitalının rolu // “İqtisadi islahatlar” elmi-analitik jurnal, - 2023. № 3 (8), - s. 15-24.
5. Богатырева, В.В. Управление человеческим капиталом в инновационной экономике // Экономический вестник Донбасса, - 2013. № 1 (31), - с. 221-235.
6. Громова, Н.В. Роль человеческого капитала в обеспечении конкурентоспособности современных компаний // Modern Competition, - 2014. № 6 (48), - pp. 124-132.
7. Долгова, И.В. Инновации как основа для роста конкурентоспособности национальной экономики / И.В.Долгова, Е.В.Шкарпетина, Ф.И.Урумова [и др.] // Гуманитарный вестник, - 2017, - вып. 8: [Электронный ресурс] / URL: <http://dx.doi.org/1018698/2306-8477-2017-8-464>
8. Журавлев, М.В. Управление человеческим капиталом в интересах инновационного развития: новый подход к определению: [Электронный ресурс] / URL: <http://teoria-practica.ru/-2-2011/economika/90huravlev.pdf>
9. Кастрюлина, Ю.М. Развитие человеческого капитала как стратегическая цель формирования инновационной экономики // Научный журнал НИУ ИТМО. Серия «Экономика и экологический менеджмент», - 2012. № 2 (11), - с. 166-174.
10. Кильдиярова, Г.Р. Влияние человеческого капитала на инновационные процессы и ВВП государства // Креативная экономика, - 2015. № 9 (12), - с. 1647–1656.

11. Курамшина, К.С. Экономическое содержание и взаимосвязь инновационного процесса и образования // Вестник Казанского технологического университета, - 2012. № 10, - с. 359-361.
12. Макенова, Г.У. Обеспечение конкурентоспособности человеческого капитала в современной системе // Вестник КазНУ. Серия экономическая, - 2013. № 3 (97), - с. 52-57.
13. Михалева, О.М. Роль человеческого капитала в инновационном развитии территорий // Вестник Брянского государственного университета, - 2019. № 1, - с. 183-189.
14. Савченко, В.В. Модели воспроизводства человеческого капитала в современном российском обществе // Вестник Северо-Кавказского государственного технического университета, - 2010. № 1 (22), - с. 175-181.
15. Семикина, А.В., Голбанос, С.С. Конкурентоспособность человеческого капитала: сущность и методы оценки // Известия Гомельского государственного университета имени Ф.Скорины, - 2015. № 5 (92), - с. 187-192.
16. Скибицкий, Э.Г. Управление человеческим капиталом как фактором инновационного развития организации / Э.Г.Скибицкий, Б.С.Толысбаев // Инновации, - 2011. № 6. – с. 36-45.
17. Сорокина, Г.П., Чулкова, О.О. Развитие человеческого капитала как фактор конкурентоспособности предприятия // Известия МГТУ «МАМИ», - 2011. № 1 (11), - с. 280-286.
18. Трофимова, Ю.А. Проблемы формирования человеческого капитала России: [Электронный ресурс] / URL: [http://conf. Sfu-kras.ru/sites/mn2010/pdf/13/118a.pdf](http://conf.Sfu-kras.ru/sites/mn2010/pdf/13/118a.pdf)
19. Управление человеческими ресурсами в современных условиях: [Электронный ресурс] / URL: <http://ulfek.ru/osnovy-upravleniyapersonalom/1318-upravlenie-chelovecheskimi-resursami-v-sovremennykhosloviyakh.html>
20. Цигулева, О.В., Малкова, И.Ю. Высшее образование и человеческий капитал: сравнительный контекст // Сибирский педагогический журнал, - 2015. № 5, – с. 126–132.
21. Цигулева, О.В. Модели управления человеческим капиталом в образовательных системах в России и за рубежом // Философия образования, - 2018. № 75, - с. 47-56.
22. Carina, H.S. Production Structure and Growth: An Empirical Analysis on Italian Regions. – Cagliari: Università di Cagliari, - 2007. – 25 p.

23. Human capital and regional development: NBER working paper № 17158 / Nicola Gennaioli, Rafael La Porta, Florencio Lopez-de-Silanes, Andrei Shleifer. – Cambridge: National bureau of economic research, - 2011. – 49 p.

24. Whalley, J. The contribution of human capital to China's economic growth: NBER working paper № 16592 / J. Whalley, X. Zhao. – Cambridge: National bureau of economic research, - 2010. – 33 p.

İNSTITUSİONAL İNNOVASIYA NƏZƏRİYYƏSİNƏ SİSTEMATİK BAXIŞ

Səfər M. HÜSEYNOV

Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyinin
İqtisadi Elmi Tədqiqat İnstitutu Publik Hüquqi Şəxsi
İnfrastruktur sahələr şöbəsi, elmi işçi, doktorant

XÜLASƏ

İnstitusional innovasiyalar eksponensial dəyişikliklər dünyasında özünəməxsus şəkildə inkişaf edən ağıllı institutlar yaradır. Siyasətə əsaslanan müdaxilələr və təcrübi öyrənmə vasitəsilə qurumların rəhbərləri yaşamaq və uğur qazanmaq üçün tələb olunan praktiki və böhrana əsaslanan yenilikləri təqdim etməkdə mahir olurlar. Eynilə, institusional innovasiyanın idarə edilməsi, bu innovasiya formasının iqtisadi artımla əlaqəsi və texnoloji tərəqqi, əsas böhranların artması və yeni yaranan sosial-iqtisadi dəyişikliklər nəticəsində davam edən əsas sosial-iqtisadi dəyişikliklərin tələbləri səbəbindən tədqiqata maraq olaraq qalır. çətinliklər. Müvafiq olaraq, ədəbiyyatdan irəli gələn əsas sual cəmiyyətin dəyərini çatdırmaq üçün institusional innovasiyalara təsir edən müəyyənədicilər və prioritetlər dairəsinə aiddir. Beləliklə, institusional innovasiyanın potensialından istifadə etmək üçün bilikləri ələ keçirmək və inkişaf etdirmək vəzifəsi alimlər ordusu üzərinə düşür. Bu məqalənin məqsədi institusional innovasiya ilə bağlı tədqiqatların mövcud vəziyyətini təhlil etməkdir. Sistemativ nəzərdən keçirmə metodologiyasından istifadə edərək qiymətləndirmə aparılmışdır. Məzmun institusional innovasiyaların çoxsəviyyəli idarəetmə modelini inkişaf etdirmək məqsədilə əsas determinantları və idarəetmə prioritetlərini tapır. Məzmundan əldə edilən fikirlərə əsaslanaraq, məqalə institusional innovasiyanın gələcək idarə edilməsi üzrə tədqiqatlar üçün tədqiqat gündəmini müəyyən edir.

Açar sözlər: institusional innovasiya, institusional dəyişiklik, institusional nəzəriyyə, texnologiya, iqtisadi vəziyyət

A SYSTEMATIC APPROACH TO INSTITUTIONAL INNOVATION THEORY

Safar M. HUSEYNOV

Economic Scientific Research Institute of the Ministry of
Economy of the Republic of Azerbaijan Public Legal Private
Department of Infrastructure Fields, research fellow, Ph.D candidate

ABSTRACT

Institutional innovation creates smart institutions that thrive uniquely in a world of exponential change. Through policy-based interventions and experiential learning, agency leaders become adept at delivering the practical and crisis-driven innovations required to survive and succeed. Similarly, the management of institutional innovation remains of research interest due to the relationship of this form of innovation to economic growth and the demands of ongoing major socioeconomic changes resulting from technological progress, the rise of major crises, and emerging socioeconomic changes. Accordingly, a key question emerging from the literature concerns the range of determinants and priorities that influence institutional innovation to deliver societal value. Thus, the task of capturing and developing knowledge to harness the potential of institutional innovation falls on an army of scholars. The purpose of this article is to analyze the current state of research on institutional innovation. An evaluation was conducted using a systematic review methodology. The content finds the main determinants and management priorities in order to develop a multi-level management model of institutional innovation. Based on the insights from the content, the paper sets out a research agenda for research on the future management of institutional innovation.

Keywords: institutional innovation, institutional change, institutional theory, technology, economic situation

СИСТЕМАТИЧЕСКИЙ ПОДХОД К ИНСТИТУЦИОНАЛЬНОЙ ТЕОРИИ ИННОВАЦИЙ

Сафар М. ГУСЕЙНОВ

Научно-исследовательский экономический институт Министерства
экономики Азербайджанской Республики Государственно-правовой
Частный

Департамент инфраструктурных сфер, научный сотрудник, докторант

РЕЗЮМЕ

Институциональные инновации создают умные институты, которые уникальным образом процветают в мире экспоненциальных изменений. Благодаря мерам политики и практическому обучению руководители агентств приобретают навыки внедрения практических и кризисных инноваций, необходимых для выживания и успеха. Точно так же управление институциональными инновациями по-прежнему представляет исследовательский интерес из-за связи этой формы инноваций с экономическим ростом и требованиями продолжающихся крупных социально-экономических изменений, возникающих в результате технического прогресса, возникновения крупных кризисов и возникающих социально-экономических изменений. трудности. Соответственно, ключевой вопрос, возникающий в литературе, касается диапазона детерминантов и приоритетов, которые влияют на институциональные инновации для достижения общественной ценности. Таким образом, задача сбора и развития знаний для использования потенциала институциональных инноваций ложится на армию ученых. Целью данной статьи является анализ современного состояния исследований институциональных инноваций. Оценка проводилась с использованием методологии систематического обзора. В содержании представлены основные детерминанты и приоритеты управления для разработки многоуровневой модели управления институциональными инновациями. Основываясь на идеях содержания, в документе изложена программа исследований будущего управления институциональными инновациями.

Ключевые слова: институциональные инновации, институциональные изменения, институциональная теория, технология, экономическая ситуация.

1. İNSTİTUSİONAL İNNOVASIYA: ÜMUMİ BAXIŞ

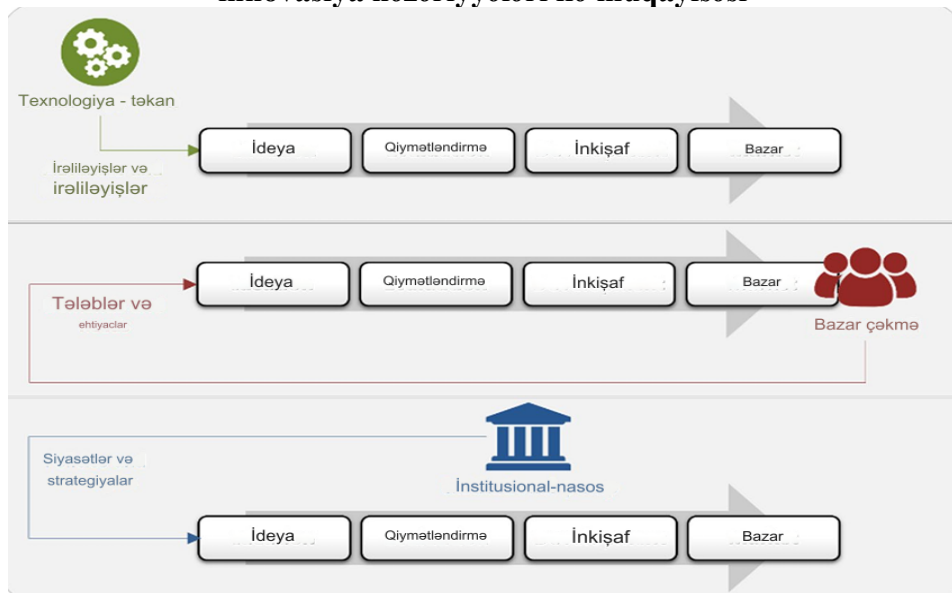
İnstitutlar “bir cəmiyyətin və ya təşkilatların qaydalarıdır ki, insanlar arasında koordinasiyanı asanlaşdırır, bir insanın başqaları ilə münasibətdə ağlabatan şəkildə saxlaya biləcəyi gözləntiləri formalaşdırmağa kömək edir” (Hayami & Ruttan, 1984). Bu qaydalar davranışı tənzimləyir, insan sisteminin daha uzunmüddətli aspektlərini yaradır və cəmiyyətləri spesifik inkişaf yolları ilə istiqamətləndirir (McCann, 2004), lakin bu eyni zamanda ayrı-ayrı fərdlərin iradəsinə və yaradıcılığına bağlıdır (Shaffer, 1969). Rəsmi (*qanunlar*) və qeyri-rəsmi (*sosial normalar*) mexanizmlər vasitəsilə institutlar eyni vaxtda insan səyinin ictimai və özəl sferaları daxilində sosial-iqtisadi mübadilələrdən yaranır və onları müəyyənləşdirirlər (North, 1991). Bu kontekstdə bəzi tədqiqatçılar iddia edirlər ki, “institusional boşluq”, yəni formal institusional mexanizmlərin olmaması qarşılıqlı əlaqələri istiqamətləndirmək və dəstəkləmək üçün qeyri-rəsmi institusional mexanizmlərin istifadəsinə təkan verir (Raghubanshi, Venugopal, & Saini, 2021). Alternativ bir fikir iddia edir ki, institutların yaranması sabit səbəbli (eyni amillər) və ənənəvi asılılıq (müxtəlif amillər) izahatlarından qaynaqlanır (Parrado, 2008). Müəssisələrin “oyunun qaydaları” olduğunu qəbul edən son tədqiqatlar (məsələn, Chebrolu və Dutta (Chebrolu & Dutta, 2021)) və Hughes və başqaları (Hughes, və b., 2021)) Koronavirus Xəstəliyi 2019 (COVID-19) pandemiyası kimi radikal perturbasiyaların (*mənfi dəyişikliklərin*) sosial-iqtisadi sıxıntıya səbəb olan və status-kvonu pozan oyun dəyişdiriciləri olduğunu iddia edirlər. Bununla belə, bu mənfi dəyişikliklər həm də mövcud institutları yenidən təsəvvür etmək və bu cür qurumların dəstəkləyici ekosistemlərini dəyişdirmək üçün innovasiya imkanları yaradır.

Hagel və Brauna görə, institusional innovasiya ölçüləbilən bilən səmərəlilikdən ölçüləbilən bilən öyrənməyə keçiddir ki, təşkilatlar “məhsullar, xidmətlər, biznes modelləri və idarəetmə sistemləri də daxil olmaqla digər səviyyələrdə daha zəngin innovasiyalar yaratmaqda daha bacarıqlı ola bilirlər (Hagel & Brown , 2013). Bundan başqa, Raffaelli və Glynn institusional innovasiyanı “təşkilati sahənin koqnitiv, normativ və ya tənzimləyici əsas dayaqalarını müxtəlif dərəcədə pozan yeni, faydalı və qanuni dəyişiklik” kimi müəyyən edirlər (Rafaelli & Glynn, 2015). Li və digərlərinə görə institusional innovasiya “insanların davranışını təşviq etmək üçün yeni və daha effektiv sistemin yaradılması və mövcud istehsal və yaşayış mühiti altında sosial davamlı inkişafın və innovasiyaların həyata

keçirilməsidir” (Li & Yilong , 2020). İnnovasiyanın bu forması Şəkil 1-də ümumiləşdirildiyi kimi, Durugbo və digərləri tərəfindən irəli sürülən innovasiya ilə bağlı texnoloji təkan və bazar cəlb etmə nəzəriyyələri **Invalid source specified.** ilə ziddiyyət təşkil edən “institusional-pompa (institutional-pump)” modeli siyasət və strategiyalarla gücləndirilmiş sərmayələrin və təşəbbüslərin yeridilməsi nəticəsində yaranır (Durugbo, Al-Jayyous, & Almahamid, 2020). Məsələn, investisiya “pompa” müqavilələr, özəlləşdirmə, tənzimləmə və referendumlar vasitəsilə təklif olunan institusional dəyişiklikləri həyata keçirən istiqamətlənmiş fəaliyyətləri vurğulayır (Polopolus, 1969).

Qrafik 1

İnstitusional-pompa modelinin texnoloji təkan və bazar cəlb edən innovasiya nəzəriyyələri ilə müqayisəsi

Mənbə: C. M. Durugbo, O. R. Al-Jayyous və S. M. Almahamid, “Wisdom from Arabian Creatives: Systematic Review of Innovation Management Literature for the Gulf Cooperation Council (GCC) Region,” *International Journal of Innovation and Technology Management*, cild 17, no. 6 <https://doi.org/10.1142/S0219877020300049>, 2020.

Sistem təfəkküründən istifadə edərək, Yohannessen institusional innovasiya ilə bağlı dəyişiklikləri səbəbli proseslərin nümunəsi, funksional, tarixi və kibernetik formaları ilə izah etməyə çalışır (Yohannessen, 2008). Müəllif bu

müxtəlif proseslərin qanuniləşdirilmənin təbii qəbul edilməsi (kognitiv) və ya institusional aktorlardan gələn sosial təzyiqlərə bağlı olması (normativ) ilə izah edildiyini irəli sürür. Bundan başqa, Woodhill sistem mürəkkəbliyi perspektivindən istifadə edərək mürəkkəbliyin öhtəsindən gəlməyi, əməkdaşlıq çərçivəsində öyrənməni, siyasi olaraq məsuliyyət götürməyi və öz üzərində düşünən olmağı əhatə edən təşkilati innovasiya potensialını qəbul etmişdir (Woodhill, 2010). *Xarakteristikasından asılı olmayaraq, institusional innovasiya bir konsepsiya kimi təşkilati subyektlər üçün bəzi qanuni təsirlərə malikdir. Digər yeniliklər kimi, institusional innovasiyalar da yenilik və faydalılığa aiddir, lakin o, həm də “qanuni, etibarlı və uyğun” olması ilə fərqlənir* (Raffaelli & Glynn, 2015). İnstitusional innovasiyalar, 1970-ci illərin ortalarında mövzu ilə bağlı tədqiqatlar diqqəti cəlb edən səhiyyə və istehsalat kimi sektorlardakı inkişaf sayəsində önə çıxdı. 1963 və 1973-cü illərdə İngiltərə və Uelsdə, eləcə də Fransa və Şimali Amerikada aparılan tədqiqatlar nəticəsində yaranan əsas idarəetmə dəyişiklikləri bu artan marağın böyük hissəsini təşkil edir (Sewell, Coppock, & Pitkethly, 1985). Kitabda müəlliflər illər ərzində aparılan araşdırmalardan əldə edilən fikirlər, qeyri-müəyyənlikləri azaltmaq, biliklərin istifadəsini koordinasiya etmək, münaqişələrə vasitəçilik etmək və təşviqləri təmin etmək üçün institutların innovasiyaları necə stimullaşdırdığını vurğulayırlar. Cədvəl 2-də institusional innovasiyanın 3 əsas baxışın/perspektivinin müqayisəli təhlili verilmişdir.

Cədvəl 1.

Ədəbiyyatda institusional innovasiya modelləri

Modellər	Ümumi baxış	İnnovasiyaya diqqət	Əsas institusional tekanverici	Mənbə
İnduktiv institusional innovasiya	İnstitusional innovasiya və yaradıcılığın mənbəyinin resurs uyğunsuzluqları	"Tələb və təklif" idarəetmə strategiyası	Dəyişiklik agentləri	Davis and North (1970 (Davis & North, 2011)); Farrell and Runge (1983 (Farrell & Runge, (1983))); Ruttan and Hayami (1984 (Ruttan & Hayami, Toward a theory of induced institutional innovation, 2007)); Mandal (1987

	və texnoloji və mədəni dəyişikliklərin təsiri ilə bağlı olduğunu təklif edir.			(Mandal , 1987)); Grabowski (1988, 1991 (Grabowski, 1991)); Ruttan (1989 (Ruttan, Institutional innovation and agricultural development, 1989)); Godden (1991 (Godden, 1991)); Escobal (2000); McCann (2004 (McCann, 2004)); Phakathi et al. (2021 (Phakathi, Sinyolo, Marire, & Fraser, 2021))
Davamlı institusional innovasiya	İnstitusional inkişafların və modernləşmələrin davamlı texnoloji inkişaflarla və hökumət dəyişiklikləri ilə ayaqlaşmaq məqsədi güddüyünü irəli sürür.	“Nə vaxt və necə?” idarəetmə strategiyası	Elmi sıçrayış	Sha et al. (2006 (Sha, Song, Qi, & Luo, 2007)); Tolbert et al. (2008); Biggs (2008); Fung (2012); Batukova et al. (2019); Li et al. (2020 (Li & Yilong , 2020)); Xie and Yang (2021)
Kollektiv institusional innovasiya	İnstitusional dəyişikliklər və islahatların müxtəlif sahələrə və sektorlara bağlı olduğunu irəli sürür	“Birimiz və hamımız” idarəetmə strategiyası	Sahəyə bağlı dəyişikliklər	Hargrave and Van De Ven (2006 (Hargrave & Van De Ven, 2006)); de Leeuw and Gössling (2016 (Leeuw & Gössling , 2016))

Birinci baxış olan induktiv institusional innovasiya, təşkilati məhdudiyyətlər səbəbindən yaranan resurs balanssızlığının innovasiyaya tələb və təklif arasında dialektik qarşılıqlı əlaqəni motivasiya etdiyini bildirir (Ruttan & Hayami, Toward a theory of induced institutional innovation, 2007) (Ruttan, Institutional innovation and agricultural development, 1989) (RUTTAN, 2016). Bu qarşılıqlı əlaqə həm də cəmiyyətdə texnoloji və

mədəni dəyişikliklərin təsirini nəzərə alır. Burada innovatorlar bazar ölçüləri, hökumət qaydaları və s. dəyişikliklərlə əlaqədar institusional tarazlığın aradan qaldırılması ilə bağlı potensial imkanlardan istifadə edirlər (Grabowski, 1991) (RUTTAN, 2016) (Godden, 1991). Növbəti, davamlı institusional innovasiya demokratik idarəçiliyi təkmilləşdirən texnoloji nailiyyətlərdəki sürətli irəliləyişləri və dalğaları qeyd edir (Li & Yilong , 2020) (Yuan & Elhoseny, 2021) (Fung, 2021). Bu irəliləyişlər dörd əsas formada təminatdan irəli gəlir və təmin edir: (i) *innovativ siyasətləri qəbul edən texnoloji infrastruktur*; (ii) *mürəkkəb həlləri hazırlayan yüksək texnologiya*; (iii) *innovativ biznes proseslərinə imkan verən kompüter əsaslı informasiya sistemləri*; və (iv) *xidmətlərin göstərilməsini təkmilləşdirən rəqəmsal texnologiyalar* (Durugbo, Al-Jayyous, & Almahamid, 2020). Üçüncü nöqteyi-nəzər olan kollektiv institusional innovasiya sosial hərəkət və texnologiya innovasiyası ədəbiyyatından istifadə edərək, sahəsindən asılı olan və sahə daxilindəki elementlər arasında mübadilələrə uyğun olaraq baş verən dəyişiklik üçün kollektiv fəaliyyət modelini irəli sürür. Bu, həmçinin müxtəlif element səviyyəli fokuslara və dəyişmənin reproduksiya/konstruksiya rejimlərinə uyğun olaraq uyğunlaşma, yayılma, dizayn və toplama fəaliyyətlərini əhatə edən institusional innovasiyaya dair dörd perspektivi vurğulayır (Hargrave & Van De Ven, 2006).

İnstitusional innovasiyalar iqtisadi fəaliyyətlərin sürətləndirilməsi üçün vacibdir və əlavə iqtisadi dəyərə töhfə verir. Bunun səbəbi odur ki, bu innovasiya forması təşkilatların davranışını formalaşdırır (Edquist , 2006) və institusional təşkilatların müxtəlif kollektiv fəaliyyətləri diqqətlə təşviq edən dəyişiklikləri planlaşdırmağa sövq edir (Schickler , 2001). Qurumlar da innovasiyanı dəstəkləyir, çünki bu proses bilik mübadiləsi və öyrənmə prosesləri üçün zəruri olan sabitliyi təmin edir (Carlsson, 1997). İnnovasiyanın iqtisadi artımda rolu ilə bağlı müzakirələrdə, son tədqiqatlar təhsil (Foray & Woerter, 2020), dövlət sektoru (Buchheim, Kriege, & Arndt , 2019) və biznes sahələrində (Hernández, Nieto, & Rodríguez, 2022) beynəlxalqlaşmanı dəstəkləyən seçici müdaxilə formalarını araşdırmaq zərurətini vurğulayır. Müdaxilələrin bəzi əsas maraq dairələrinə yenilikçi iş davranışının təşviq edilməsi və maneələrin azaldılması daxildir (AlEssa & Durugbo, 2021). İnnovasiya yönümlü təşkilatlar transformativ siyasətlərdən istifadə edərək, iqtisadi sistemlərdə bərabərsizliyi aradan qaldırmağa, mədəni müxtəlifliyi artıran immiqrant integrasiyasını idarə etməyə və enerji inkişafı ilə ətraf mühitin mühafizəsi ilə bağlı qarşıdurma problemləri ilə üzləşməyə çalışırlar (Nyseth & López, 2021). Bununla belə, institusional

innovasiya çətindir və institusional davamlılıq ilə innovativ dəyişikliklər arasında dinamik xarakter və gərginlik səbəbindən narahatlıq, fikir ayrılığı və münaqişə ilə üzləşir. Sübutlar həmçinin göstərir ki, innovasiyaların tətbiqi təqdim olunan xidmətlərin özünəməxsus kompleks xarakterinə görə bəzi qurumlar (məsələn, maliyyə institutları) üçün əlavə risklər yaradır (Mishchenko & Mishchenko, 2021). Bundan əlavə, institusional innovasiyanın institusional tərəfdaş və iştirakçılar üçün iqtisadi dəyər fonunda mənfi “müəyyən struktur və paylama meyilləri” yaratdığına dair arqumentlər mövcuddur (Farrell & Runge, (1983)). Bu cür qərəzli yanaşmalar qanuniliyi təhdid edir və institutlar tərəfindən innovasiyanın effektivliyini şübhə altına alır.

2. INSTITUSIONAL İNNOVASIYANIN ƏSAS DETERMİNANTLARI

Ədəbiyyatlarda institusional innovasiya idarəetməsi dörd əsas kontekstdə mövcuddur: *təşkilati, ekoloji, sosial və dövlət*. Bu innovasiya kontekstləri iqtisadi artımın mənbələri kimi qeyri-maddi resursların (məsələn, yaxınlıq, relyasiyalı kapital, əməkdaşlıq və öyrənmə) töhfəsini gücləndirir (Schütz, Schroth, Muschner, & Schraudne, 2018). Dördlü heliks kimi konstruksiyalar bu kontekstlərdə fəaliyyət göstərən aktorlar və sistemləri təklif edir, burada institutlar radikal, tədrici və bəzi hallarda qənaətcil innovasiyalar həyata keçirirlər.

Təşkilati innovasiya, açıq və texnoloji innovasiyaların potensialını istifadə edərək, səhiyyə, maliyyə və təhsil kimi sahələrdə mühüm proses və məhsullar təqdim edən institusional innovasiya üçün əsas konteksti təşkil edir (Thani, Mazari, Asadi, & Mashayekhikhi, 2022). Təşkilatdaxili və təşkilatlararası innovasiyanın mürəkkəbliyini araşdırmaq, şəhərlərin və icmaların iqtisadi inkişafını davam etdirmək üçün yeni təşəbbüslərin və müəssisələrin, innovativliyin və innovativ davranışın, həmçinin innovativ investisiyaların və maliyyələşmənin əhəmiyyətini vurğulayır. Artan ekoloji böhranla bağlı məlumatlılıq fonunda, qurumlar dayanıqlı inkişafı hədəfləyən *ekoloji (yaşıl və eko formalı) yeniliklərə* də diqqət yetirirlər (Wang, Alvarez-Gaitan, Moore, & Stuetz, 2019). Ekoloji cəhətdən təmiz enerji mənbələri (məsələn, günəş, su və külək enerjisi) və təcrübələr (məsələn, tərs logistika) qurumlara təbiətin ekoloji təzyiqlərə qarşı davamlılığını artırmaq və təbii resursların məsuliyyətli və hesabatlı istifadəsini təşviq etmək üçün imkanlar yaradır (Chen, Yi, Zhang, & Li, (2018)). Bu kontekst ciddi ekoloji

tənzimləmələr, tərsinə logistika və özəl maliyyənin səfərbər edilməsi kimi idarəetmə strategiyalarının öyrənilməsinə təşviq edir (Polzin, Flotow, & Klerkx, 2016). Bundan əlavə, institutlar gəlir bərabərsizliyi, yoxsulluğun aradan qaldırılması, şəhər mobilliyi və davamlı sosial və endemik zorakı münaqişələr kimi mürəkkəb sosial problemləri həll etmək üçün sosial innovasiyalara yönəliirlər. Məqsəd, institusional boşluqların olduğu münaqişə təsirinə məruz qalmış ərazilərdə cəmiyyət üçün dəyər yaratmaq və sosial sahibkarlığı təşviq etməkdir (Venugopal & Viswanathan, 2019). Sosial innovasiyanı birgə yaratmaq və leqitimləşdirmək, sektoral yayılma nümunələri üçün sosial dəyişikliyin agentlərini araşdıran institutlar üçün olduqca vacibdir. Bu, marjinal qruplara və yerli icmalara səlahiyyət verərək müsbət dəyişikliklər üçün imkanlar yaradır (Kumari, Kwon, Lee, & Choi, 2020), (Windrum, Schartinger, & Waring, 2018).

Hökumət (tənzimləyici və ya siyasət) innovasiyaları, hökumətlər tərəfindən mövcud və əldə edilə bilən həyat keyfiyyəti arasında fərqləri aradan qaldırmağa yönəlmiş təşəbbüsləri əhatə edir. Bu fərqlər işəgötürmə, inkişaf etmiş iqtisadiyyatlarda bərabərsizlik, gəlir bölgüsünün yuxarı hissəsində olan az sayda insanın həddindən artıq varlanması kimi problemlərdən qaynaqlanır. Siyasət innovasiyalarına misal olaraq 1930-cu illərdə fermerlər üçün riskin azaldılması və mükafatların artırılması formasında iqtisadi dəyər yaradan Yeni Saziş (New Deal) qanunvericiliyi və bankirləri dəstəkləmək məqsədi daşıyan 1913-cü il Federal Ehtiyat Aktı (Federal Reserve Act) göstərilə bilər (Fumasoli & Rossi, 2021), (Biurrun, 2022).

Hökumətlərarası qurumlar da siyasət innovasiyalarını həyata keçirirlər. Ənənəvi olaraq müasir cəmiyyətlərin sosial-iqtisadi inkişaf yolu olan bu yanaşma, son araşdırmalar göstərir ki, inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatların yerli, milli və regional hökumətləri əməkdaşlıq və effektivliyi artırmaq üçün innovativ siyasət vasitələrindən getdikcə daha çox istifadə edir (Andrés & Min, 2020).

Sözü gedən kontekstlər nəzərə alınmaqla, ədəbiyyatın bu təhlili institusional innovasiyanın dörd kateqoriyasını müəyyənləşdirir: (i) institusional keyfiyyət və nəzarət, (ii) institusional müxtəliflik və nüfuz, (iii) institusional dəyər və nəticə, və (iv) institusional islahat və təkmilləşdirmə. 3-cü cədvəl bu əsas determinantları xülasə edir və növbəti alt bölmələr kateqoriyalarda əsas anlayışları əhatə edir.

İnstitusional innovasiyanın əsas determinantları

Determinantlar	Ümumi baxış	Kateqoriyalar	Əsas konseptlər
İnstitusional keyfiyyət və nəzarət	İnnovasiya girişlərinin səmərəliliyinin və çevikliyinin təhlili	Keyfiyyət Nəzarət	İnstitusional dəstək sistemi İnstitusional şəbəkələr Hüquq sistemləri Strateji liderlik Keyfiyyətin qiymətləndirilməsi sistemləri Texnologiyadan istifadə İdarəetmə nəzarət sistemləri Nəzarət siyasətləri Daxili nəzarət sistemi İnstitusional mülkiyyət
İnstitusional müxtəliflik və reputasiya	İnstitusional aktorların statusunun və heterojen təbiətinin tədqiqi	Müxtəliflik Reputasiya	Bilik xarici təsirləri Bacarıqlar Siyasətlər Texnologiya Aktorlar Tərəfdaşlıq Strategiya Şəbəkə Strategiya Proses
İnstitusional dəyər və nəticə	İnnovasiya nəticələrinin uyğunluğunu və faydasını qiymətləndirmək	Dəyər Nəticə	İnstitusional məntiq Şəbəkə Bacarıqlar Bilik Strategiya və strateji liderlik Əməkdaşlıq Sahibkarlıq İdarəetmə Texnologiya İqtisadi vəziyyət Bacarıqlar

İnstitusional islahat və təkmilləşdirmə	İnstitusional tənzimləmələrin yaranmasını və transformasiyasını araşdırmaq	İslahat Təkmilləşdirmə	İqtisadi vəziyyət Texnologiya Strateji liderlik və oriyentasiya Məntiq və institusional formalar İdarəetmə Bacarıqlar və xarici təsirlər Məhdudiyyətlər
---	--	-------------------------------	--

***Mənbə:** Müəllif tərəfindən hazırlanmışdır*

2.1. İNSTİTUSİONAL KEYFİYYƏT VƏ NƏZARƏT

Mövzu baxımından, ən çox araşdırılan determinantlar və müstəqil dəyişənlər kateqoriyası innovasiya girişi səmərəliliyi və çevikliyinə təsir edən institusional keyfiyyət və nəzarətdir. Tədqiqatlar institusional keyfiyyətə diqqət yetirir, çünki empirik sübutlar göstərir ki, bu konsepsiya müəssisələrin qabaqcıl texnologiyalar əldə etmək qabiliyyətinə, eləcə də innovasiyanın ehtimalına, gücünə və intensivliyinə təsir edir (Andrés & Min, 2020), (Mosconi & D'Ingiullo, 2023). Ümumi keyfiyyət idarəetməsi keyfiyyəti təmin etmək üçün kritik bir paradigma təklif edir, nəzarət isə tədqiqatların ümumilikdə razılaşıdığı, lakin fərqli tədqiqat istiqamətlərində vurğulanan bir amildir (Fischer & Tello-Gamarra, 2017). Bu nəzarət istiqamətlərinə nümunə olaraq institut nəzarətçilər, institusional strukturlar, institusional idarəetmə və daxili nəzarət keyfiyyəti daxildir. Bununla belə, ən çox vurğulanan keyfiyyət və nəzarət amilləri yüksək formalizm səviyyələri ilə xarakterizə olunan və Əqli Mülkiyyət Hüquqlarının idarə edilməsi üçün nəzərdə tutulmuş patent sistemləridir (Hou, Chan, & Li, 2018). Ədəbiyyatlarda alternativ, lakin bir-birini tamamlayan perspektiv, innovasiya yönümlü biznes strategiyalarını dəstəkləyən strateji insan resurslarının idarə edilməsi ilə əlaqələrə görə mülkiyyəti keyfiyyət mexanizmi kimi müəyyən edir (Cooke, 2010). Həmçinin, tədqiqatlar göstərir ki, institusional strategiyalar innovasiya sistemləri daxilində, xüsusən də əmək məhsuldarlığı və patentləşdirmə davranışı baxımından tədqiqat və işləmə bacarıqlarını formalaşdırmaq üçün keyfiyyətə nəzarəti prioritetləşdirən institusional dəstək sistemləri kimi bir sıra idarəetmə vasitələrinə nəzarəti irəli sürür. Bu vəziyyətdə, seçmə idarəçilik qrupunun legitimliyi və davamlılığının əsaslandığı sağlam uzunmüddətli performans

nail olmaq üçün idarəetmənin təfəkkürü vacib olaraq qalır (Weber, Lehmann, Graf-Vlachy, & König, 2019). Tədqiqatçılar yüksək performanslı və innovasiyaya meyli institutların əhəmiyyəti ilə razılaşsalar da, keyfiyyət və nəzarət determinantlarına diqqət müxtəlif olur. Effektivliyin və dəyişkənliyin ölçülməsi bəziləri üçün əsas maraq kəsb edir, digərləri isə innovasiya performansı və ya firmalar və universitetlər kimi institusional qurumların fəaliyyəti ilə bağlı amilləri təhlil edirlər (Hussen & Çokgezen, 2022). Sonuncu maraq, şəbəkə nəzarətinə bir qat əlavə edən dördlü heliks kimi analitik konstruktların istifadəsini əsaslandırır. Bu qat, müasir cəmiyyətlərin üzləşdiyi böyük problemlərə (məsələn, iqlim dəyişikliyi və şəhər mobilliyi) qarşı yüksək keyfiyyətli əməkdaşlıqla yeniliklərin böyük potensiallarını ortaya çıxarır (Kang & Jiang, 42).

2.2. İNSTİTUSİONAL MÜXTƏLİFLİK VƏ REPUTASIYA

Tədqiqatçılar tərəfindən araşdırılan növbəti müəyyənədicə amillər kateqoriyasını institusional müxtəliflik və reputasiya təşkil edir. Burada diqqət status-kvonu pozmaq, alternativlər yaratmaq (və müzakirə etmək) və həlləri institusional kontekstlərdə yerləşdirmək üçün zəruri olan emosional enerjini və reflektiv şüuru səfərbər etməkdə müxtəlif və heterogen aktorların rollarını anlamağa yönəldilir (Zubielqui, Jones, Seet, & Lindsay, 2015). Müxtəlif tədqiqatlarda müxtəliflik mərkəzləri urbanizasiya müxtəlifliyi, müəssisə-universitet tərəfdaşlığı müxtəlifliyi və ətraf mühit texnologiyalarının müxtəlifliyi kimi maraq sahələri ilə fərqlənir. Bu müəlliflər müəssisələrin resursların əldə edilməsi və bölüşdürülməsi üçün idiosinkratik bacarıqlarındakı fərqlilikləri və bu bacarıqların təşkilatların maraqlı tərəflər üçün ekoloji, sosial və iqtisadi dəyər yaratmaq qabiliyyətinə necə təsir etdiyini tanıyırlar. Bəzi tədqiqatlar üçün uzun müddətdir mövcud olan institusional düzənlərdə möhkəmlənmiş bərabərsizlik gender inklüzivliyini təşviq edən strategiyalar və sosial bərabərsizlik və yoxsulluğun aradan qaldırılması siyasətləri üçün müxtəliflik idarəetmə problemi kimi çıxış edir (Krech, 2020). Daha geniş mənada, idarəetmə mütəxəssisləri üçün bir tapmaca kimi vurğulanan məsələlərdən biri, institusional innovasiya və bərabərsizlik arasındakı əlaqəni anlamaqdır. Bu araşdırma diqqəti 2007-2008-ci illərdəki qlobal maliyyə böhranı və COVID-19 pandemiyası səbəbindən baş verən son makroiqtisadi şoklarla daha da güclənmişdir. Bu şoklar və radikal dəyişikliklər nəticəsində bəzi tədqiqatçılar müxtəliflik məsələsində fərqli fikirdədirlər, alternativ inklüziv

institusional tənzimləmələrə diqqət yetirilməsini müdafiə edərək, cəmiyyətdəki əsas sosial-iqtisadi və texnoloji dəyişikliklərdən yaranan institusional pozuntular səbəbindən bərabərsizliyin inkişaf etməsinə səbəb olduğunu irəli sürürlər (Hughes, və b., 2021) (Tomizawa, Zhao, Bassellier, & Ahlstrom, 2020). Ədəbiyyatda institusional reputasiya müxtəlifliyə daxili əlaqələri ehtiva edir və uğuru göstərir. Bu kontekstdə reputasiya vətəndaşlar, dövlət qurumları, müştərilər və sənaye də daxil olmaqla, geniş spektrli maraqlı tərəflər tərəfindən baxılan institusional (və təşkilati) etibarlılıq və dürüstlük ilə bağlıdır (d'Agostino & Scarlato, 2019). Güclü institusional siyasətlər yuxarıdan-aşağıya tətbiqlər üçün reputasiya yaratsa da, təşkilati səviyyədəki reputasiyaya diqqət aşağıdan yuxarıya, böl və qalib gəl alternativini təklif edir. Bu perspektivləri nəzərə alaraq, tədqiqatçılar diqqətlə düşünülmüş innovasiya strategiyalarının təşkilatlara ən yaxşısını cəlb etmək üçün öz reputasiyalarını artırmağa nə dərəcədə imkan verdiyini və institusional məlumat və xarici amillərin institusionallara necə təsir etdiyini araşdırırlar (Dahm, Byrne, Rogers, & Wride, 2021, <https://doi.org/10.1002/bies.202100107>).

2.3. İNSTİTUSİONAL DƏYƏR VƏ NƏTİCƏ

Ədəbiyyatdan əldə edilən fikirlər onu göstərir ki, institusional dəyər və nəticə kateqoriyası institusional innovasiya üçün ən çox araşdırılan asılı dəyişənləri təklif edir. Müəssisələrin kontekstində “təhffə mərkəzləri” olan bəzi tədqiqatçılar innovasiya nəticələrini (məsələn, patent nömrələri və sitatlardan istifadə etməklə), yeni məhsulların gəlirlərini və kapital xərclərini ölçürlər, eyni zamanda bu nəticələrin bilikləri əhatə edən çoxşaxəli strukturun bir hissəsi olduğunu iddia edirlər (Hou, Chan, & Li, 2018) (Li & Yilong, 2020). Bunun əksinə olaraq, “kritik mərkəzləri” olan bəzi tədqiqatlar mikro səviyyəli institutların siyasət söyləri, texnologiyadan istifadə və siyasi iqtisadiyyatla əlaqələri kontekstində innovativ nəticələrin azalmasını araşdırırlar. Təşkilatların fəaliyyət göstərdiyi institusional mühitin əhəmiyyətini və institusional qurumlar (məsələn, transmilli şirkətlər və kiçik ölçülü həyat elmi şirkətləri) arasında sahibkarlıq və yaradıcılıq imkanlarından istifadə etmək üçün əməkdaşlığın xarakterini araşdıran “nəticə mərkəzləri” ilə bağlı tədqiqatlar da mövcuddur (Styhre & Remneland-Wikhamn, 2016).

Daha çox benefisiar yönümlü və əlaqəli olan dəyər, vətəndaşların həyatını yaxşılaşdıran ictimai dəyər yaradılması və müştərilərə, alıcılara, son

istifadəçilərə və s. fayda verən əməliyyat qaydalarında müştəri dəyər təklifləri üçün tədqiqatçıları da maraqlandırır (Wallman, 2009). Bütövlükdə, bu kateqoriyanın müəyyənədiciləri vətəndaş cəmiyyəti, siyasət və idarəetmə arasında sərhədləri aşan struktur inkişafı ilə iterativ cəlbətmə, qanunilik və icra tsiklində icma göstəricilərinin və hökumətin fəaliyyətinin idarə edilməsinin integrasiyasına çalışırlar.

2.4. İNSTİTUSİONAL İSLAHAT VƏ TƏKMİLLƏŞDİRMƏ

İnstitusional islahatlar və təkmilləşdirmələr müxtəlif fəaliyyət metodları və yaşam tərzlərinin insan hüquqlarına hörmətlə yanaşmasını, qanunun aliliyini qorumaqı və iştirakçıların qarşısında məsuliyyətli olması təmin edəcək şəkildə qurumlar arasındakı transformativ proseslər (yəni metodik, idarəetmə və proses innovasiyaları) üçün vacib determinantlar kateqoriyasını təsvir edir. Əsasən əvvəlki tədqiqatların və son müzakirələrin mərkəzində olan bu kateqoriyaya maraq, institutların yaranması və transformasiyası ilə bağlı diskursu əhatə edir (Hughes, və b., 2021). Əvvəlki araşdırmalarda dəyişiklik agentlərinin rolu vurğulanır, daha yeni ekspozisiyalar isə iddialı layihələrin həyata keçirilməsinə və şəffaf dövlət-özlə tərəfdaşlığa önəm verirlər. Eynilə, dəyişikliyin təbiəti alimlər arasında sosial-iqtisadi və siyasi dəyişikliyə, yeni güc topologiyasında dəyişiklik, texnoloji dəyişiklik, idarəetmə dəyişikliyi və iqtisadi inkişaf və biliklərin əldə edilməsi prosesləri üçün texniki dəyişikliyə fərqli vurğuları irəli sürən müzakirələrlə fərqlənir (Ruttan & Hayami, Toward a theory of induced institutional innovation, 2007). Bəzi tədqiqatlar iddia edir ki, institusional təkmilləşdirmə üçün islahatlar təkcə nəticələrin keyfiyyət səviyyələrini artırmaq üçün deyil, həm də kooperativ şəbəkələr daxilində keyfiyyətli mübadilələri təmin etmək üçün prosedur baxımından çox vacibdir. Bununla belə, digər tədqiqatçılar qeyri-adekvat dəstək sahələrində institusional boşluqlar kimi məhdudiyyətlərin və məhdudiyyətlərin mənfi təsirlərini nəzərə alan, mövcud formal institusional çərçivələrin yenidən nəzərdən keçirilməsinə və yenidən təsəvvür edilməsinə təkan verən təzadlı perspektiv təklif edirlər (Chebrolu & Dutta, 2021) (Onsongo, 2019).

Regional siyasətlər islahatları özündə cəmləşdirir və təkmilləşdirmə üçün daşıyıcı (eyni zamanda iqtisadi) qabiliyyətlər və imkanlar təqdim edir. Ədəbiyyatlarda imkanlar institusional innovasiyada ən vacib determinantı təmsil etməyə meyllidir (Sawang, Zhou, & Yang, 2017) və bu determinant Cədvəl 3-də göstərilirdi kimi ədəbiyyatda müəyyənədicilərin müxtəlif

kateqoriyalarını əhatə etsə də, islahat və təkmilləşdirmə kateqoriyası imkanların rolunu artırır. Siyasət tərtibatçıları uğurlu innovasiyalar üçün heterojen hərəkətlərin (radikal və ya artan) agentlərin (daxili və ya xarici) və tənzimləmələrin (formal və ya qeyri-formal) zəruri qarışıqları ilə mübarizə apardıqları üçün siyasətin hazırlanması və texniki standartların inkişafı ilə bağlı fikirlər bu əsaslandırma xəttini inkişaf etdirir (Ventura, Quero, & Díaz-Méndez, 2020).

Uğurlu institusional islahatlar üçün imkanlar və digər şərtlər də alimləri milli innovasiya sistemlərinin institusional məhdudiyyətlərini aşan birbaşa xarici investisiyaların və sahibkarlıq söylərinin asanlaşdırılması üçün siyasət təklifləri ilə məşğul edir. Bəzi tədqiqatlar radikal innovasiyaların sürət və istiqamətlərini təhlil edən alimlərlə birlikdə islahatlar və təkmilləşdirmə üçün tələb olunan sosial mənalı qanuniləşdirən struktur və davranış məntiqləri kontekstində milli və yerli islahatları nəzərdən keçirirlər (Kooijman, Hekkert, J.K. van Meer, Moors, & Schellekens, 2017) (Waldorff, 2013).

Yekun olaraq, diqqət nöqtəsinin müxtəlif olmasına baxmayaraq, əhəmiyyətli iqtisadi artımın həyata keçirilməsi və işsizlik, bərabərsizlik və yoxsulluq problemlərinin aradan qaldırılması üçün islahatların və təkmilləşdirmələrin rolu barədə müəyyən fikir birliyi mövcuddur.

NƏTİCƏ

Pablo Pikassonun sözləri ilə desək, “qaydaları bir peşəkar kimi öyrənin ki, bir sənətçi kimi onları poza biləsiniz”. Bu deyim, vətəndaşlar, dövlət qurumları, müştərilər və sənaye kimi bir sıra maraqlı tərəflər üçün dəyər təqdim etmək üçün cəmiyyətlərin və ya təşkilatların qaydaları kimi institutlar tərəfindən ixtiraçılıq və innovasiya ehtiyacını vurğulayır. Bundan əlavə, institusional mühitdə innovasiya idarə strategiyası və siyasət üfqlərini genişləndirmək söylərində institutları genişlənə bilən effektivlikdən genişlənə bilən öyrənməyə keçməyə məcbur edən təzyiqlər, boşluqlar və maneələrlə üzləşir. Nəticə etibarilə, institusional innovasiyanın əsas determinantları və idarəetmə prioritetləri haqqında transdisiplinar anlayışlar institusional davamlılıq və innovativ təcrübələr arasında xas olan dinamik təbiət və gərginliyin öhdəsindən gəlmək üçün çox vacibdir. Bu təyinedicilər və prioritetlər yardım təşkilatları təqaüd və təcrübəni yeniləmək üçün davamlı olaraq nəzərdən keçirilməsini tələb edən irəliləyiş prosesləri və nəticələri təqdim edir. Bunu nəzərə alaraq, bu icmal aşağıdakı

tədqiqat sualı ilə qarşılaşır: “Ədəbiyyatda institusional innovasiyanın əsas determinantları və idarəetmə prioritetləri hansılardır?”

Sistemli yanaşma ilə aparılan bu araşdırma, tədqiqat sualına cavab tapmağı hədəfləyərək, innovasiya kontekstləri, institusional determinantlar və idarəetmə prioritetləri baxımından institusional innovasiya üçün çoxsəviyyəli idarəetmə modelində tapıntılarını ümumiləşdirir. Araşdırma təşkilatı, sosial, ekoloji və hökumət kontekstlərində innovasiyaya əsaslanaraq, dörd əsas determinantı müəyyən edir: (i) innovasiya keyfiyyəti və nəzarət; (ii) institusional müxtəliflik və reputasiya; (iii) innovasiya dəyəri və nəticəsi; və (iv) institusional islahatlar və təkmilləşdirmə. Eyni zamanda, araşdırma altı idarəetmə prioritetini əhatə edir: şəbəkə əlaqəsi, xarici təsirlər və münasibətlər; institusional məntiq, qabiliyyətlər və məhdudiyyətlər; iqtisadi şərtlər, siyasətlər və vasitəçilər; institusional strategiyalar, mülkiyyət və idarəetmə; texnologiyanın hazır olması, transferi və dəstəyi; və institusional sinerjilər, təşviqlər və sahibkarlıq.

Bu icmalın iki əsas məhdudiyyəti var. Birincisi, icmalın diqqəti institusional innovasiyanın əsas determinantlarını və idarəetmə prioritetlərini əhatə etməklə məhdudlaşır. Bu kontekstdə, innovasiya fəaliyyətləri, institusional aktorların davranışı və institusional tənzimləmələr kimi aspektlər barədə əlavə biliklərə ehtiyac var. İkincisi, icmal yanaşması mövzu təhlilinə əsaslanan sistematik metodologiya ilə məhdudlaşdırılıb. Beləliklə, meta-analizlər və metasintezlər kimi digər icmal metodologiyaları əsasında daha fokuslanmış və geniş biliklər əldə etmək perspektivləri var ki, bunlar institusional innovasiyanın keyfiyyət və kəmiyyət tədqiqatlarındakı konstruktlar, asılılıqlar və dəyişənlər arasındakı əlaqələr barədə daha dərin anlayışlar təklif edir. Sitata-uyğunluq analizinin daha dərin aparılması isə sitat dinamikasının təbiəti və nəşrlər arasındakı mümkün əlaqələr barədə biliklər təqdim edə bilər.

İdarəetmə prioritetlərinə dair tapıntılardan əldə edilən məlumatlara əsaslanaraq, icmal gələcək idarəetmə tədqiqatları üçün altı strateji sahəni müəyyən edir: institusional müqavilələr, yenidən təsəvvür etmə, intellekt, himayəçilik, hazırlıq və tamamlayıcılıq. Xülasə olaraq, icmal bu təklif olunan sahələrin zərurətləri və xoş məqamlarının mövcud institusional innovasiya biliklərini gücləndirməyə və menecerlər innovasiya üçün kontekstlər üzrə qaydalar təyin edərkən və institutlar daxilində müəyyənədiçi amilləri nəzərdən keçirərkən yeni və maraqlı institusional fenomenləri, perspektivləri və potensialları üzə çıxaracağına ümid edir.

1. Edquist , C. (2006). Systems of innovation: perspectives and challenges. Edited by Fagerberg J, Mowery DC, Nelson RR . *The Oxford handbook of innovation*. Oxford University Press, 181-208.
2. Hargrave , T. J., & Van De Ven, A. H. (2006). A Collective Action Model of Institutional Innovation. *Academy of Management Review*, 31(4), 864-888. doi: <https://doi.org/10.5465/amr.2006.22527458>
3. Hughes, I., Byrne, E., Glatz-Schmallegger, M., Harris, C., Hynes, W., Keohane, K., & Gallachóir, B. Ó. (2021). Deep Institutional Innovation for Sustainability and Human Development. *World Futures*, 77(5), 371-394. doi:<https://doi.org/10.1080/02604027.2021.1929013>
4. Johannessen, J.-A. (2008). Explaining institutional change: aspects of an innovation in the new institutional economy. *Kybernetes*, 37(1), 20-35. doi:<https://doi.org/10.1108/03684920810850961>
5. Zubielqui, G., Jones, J., Seet, P.-S., & Lindsay, N. (2015). Knowledge transfer between actors in the innovation system: a study of higher education institutions (HEIS) and SMES. *Journal of Business & Industrial Marketing*, 30(3/4), 436-458. doi:<https://doi.org/10.1108/JBIM-07-2013-0152>
6. AlEsa, H. S., & Durugbo, C. M. (2021). Systematic review of innovative work behavior concepts and contributions. *Management Review Quarterly*, 72, 1171-1208. doi:<https://doi.org/10.1007/s11301-021-00224-x>
7. Andrés, R.-P., & Min, Z. (2020). Intergovernmental bodies also implement policy innovation, e.g., the Birds and Habitats Directives that targets the sustainable conservation of natural habitats and species. Traditionally the mode for socioeconomic advances by contemporary societies, rece. *Technological Forecasting and Social Change*, 153. doi:<https://doi.org/10.1016/j.techfore.2020.119937>
8. Auktor, G. (2020). Green industrial skills for a sustainable future. Vienna: United Nations Industrial Development Organization,. Bu https://www.unido.org/sites/default/files/files/2021-02/LKDForum-2020_Green-Skills-for-a-Sustainable-Future.pdf mənbədən tapılıb
9. Biurrun, A. (2022). New evidence toward solving the puzzle of innovation and inequality. The role of institutions. *Economics of Innovation and New Technology*, 31(8), 729-750. doi:<https://doi.org/10.1080/10438599.2020.1853659>

10. Brundtland, G. H. (1987). *Report of the world commission on environment and development: Our common future*. World commission on environment and development. New York: United Nations.
11. Buchheim, L., Kriege, A., & Arndt, S. (2019). Innovation types in public sector organizations: a systematic review of the literature. *Management Review Quarterly*, 70, 509-533. doi:<https://doi.org/10.1007/s11301-019-00174-5>
12. Carlsson, B. (1997). *Technological systems and industrial dynamics*. Massachusetts: Kluwer Academic Publishers.
13. Chebrolu, S. P., & Dutta, D. (2021). Managing Sustainable Transitions: Institutional Innovations from India. *Sustainable Lifestyles and Consumer Behavior—Production and Consumption Systems*, 13(11), 6076. doi:<https://doi.org/10.3390/su13116076>
14. Chen, X., Yi, N., Zhang, L., & Li, D. ((2018)). Does institutional pressure foster corporate green innovation? Evidence from China's top 100 companies. *Journal of Cleaner Production*, 188(1), 304-311.
15. Cooke, F. L. (2010). (How) Does the HR strategy support an innovation oriented business strategy? An investigation of institutional context and organizational practices in Indian firms. *Human Resource Management*, 49(3), 377-400. doi:<https://doi.org/10.1002/hrm.20356>
16. Cornell University, INSEAD, and WIPO. (2013). *The Global Innovation Index 2013: The Local Dynamics of Innovation*. Geneva, Ithaca, and Fontainebleau: World Intellectual Property Organization (WIPO) and Confederation of Indian Industry (CII).
17. Cornell University, INSEAD, and WIPO. (2014). *The Global Innovation Index 2014: The Human Factor In innovation, second printing*. Fontainebleau, Ithaca, and Geneva.: World Intellectual Property Organization (WIPO) and Confederation of Indian Industry (CII).
18. Cornell University, INSEAD, and WIPO. (2015). *The Global Innovation Index 2015: Effective Innovation Policies for Development*. Fontainebleau, Ithaca, and Geneva.: World Intellectual Property Organization (WIPO) and Confederation of Indian Industry (CII).
19. Cornell University, INSEAD, and WIPO. (2016). *The Global Innovation Index 2016: Winning with Global Innovation*. Fontainebleau, Ithaca, and Geneva.: World Intellectual Property Organization (WIPO) and Confederation of Indian Industry (CII).
20. Cornell University, INSEAD, and WIPO. (2017). *The Global Innovation Index 2017: Innovation Feeding the World*. Fontainebleau,

- Ithaca, and Geneva: World Intellectual Property Organization (WIPO) and Confederation of Indian Industry (CII).
21. Cornell University, INSEAD, and WIPO. (2018). *The Global Innovation Index 2018: Energizing the World with Innovation*. Fontainebleau, Ithaca, and Geneva.: World Intellectual Property Organization (WIPO) and Confederation of Indian Industry (CII).
 22. Cornell University, INSEAD, and WIPO. (2019). *The Global Innovation Index 2019: Creating Healthy Lives—The Future of Medical Innovation*. Ithaca, Fontainebleau, and Geneva: World Intellectual Property Organization (WIPO) and Confederation of Indian Industry (CII).
 23. Cornell University, INSEAD, and WIPO. (2020). *The Global Innovation Index 2020: Who Will Finance Innovation?* World Intellectual Property Organization (WIPO) and Confederation of Indian Industry (CII).
 24. d'Agostino, G., & Scarlato, M. (2019). Knowledge externalities, innovation and growth in European countries: the role of institutions. *Economics of Innovation and New Technology*, 28, 82-99. doi:<https://doi.org/10.1080/10438599.2018.1429536>
 25. Dahm, R., Byrne, J. R., Rogers, D., & Wride, M. A. (2021, <https://doi.org/10.1002/bies.202100107>). How research institutions can foster innovation. *BioEssays*, 43(9). doi:<https://doi.org/10.1002/bies.202100107>
 26. Davis, L., & North, D. (2011). Institutional Change and American Economic Growth: A First Step Towards a Theory of Institutional Innovation. *The Journal of Economic History*, 30(1), 131-149. doi:<https://doi.org/10.1017/S0022050700078633>
 27. Durugbo, C. M., Al-Jayyous, O. R., & Almahamid, S. M. (2020). Wisdom from Arabian Creatives: Systematic Review of Innovation Management Literature for the Gulf Cooperation Council (GCC) Region. *International Journal of Innovation and Technology Management*, 17(6). doi:<https://doi.org/10.1142/S0219877020300049>
 28. European Comission. (2022). *European Innovation Scoreboard*. Luxembourg: Publications Office of the European Union.
 29. Farrell, K. R., & Runge, F. C. ((1983)). Institutional Innovation and Technical Change in American Agriculture: The Role of the New Deal. *American Journal of Agricultural Economics*, 65(5). doi:<https://doi.org/10.2307/1240442>
 30. Fischer, B., & Tello-Gamarra, J. (2017). INSTITUTIONAL QUALITY AS A DRIVER OF EFFICIENCY IN LAGGARD INNOVATION

SYSTEMS. *COMPETITIVIDAD LOCAL Y GLOBAL, Y PRODUCTIVIDAD E INNOVACIÓN TECNOLÓGICA*, 11(1), 129-144.
doi:<https://doi.org/10.3232/GCG.2017.V11.N1.06>

31. Foray , D., & Woerter, M. (2020). The formation of Coasean institutions to provide university knowledge for innovation: a case study and econometric evidence for Switzerland. *The Journal of Technology Transfer*, 46, 1584-1610.

32. Fumasoli, T., & Rossi, F. (2021). The role of higher education institutions in transnational networks for teaching and learning innovation: The case of the Erasmus+ programme. *European Journal of Education, Research, Development, and Policy*, 56(2), 200-218.
doi:<https://doi.org/10.1111/ejed.12454>

33. Fung, A. (2021). Continuous Institutional Innovation and the Pragmatic Conception of Democracy. *Polity - The Journal of the Northeastern Political Science Association*, 44(4). doi:<https://doi.org/10.1057/pol.2012.17>

34. Godden, D. (1991). Induced institutional innovation: Plant variety rights, patents and genetic engineering. *Oxford Agrarian Studies*, 19(1), 3-19. doi:<https://doi.org/10.1080/13600819108424032>

35. Grabowski, R. (1991). Agricultural development and institutional innovation: A view of early Japan. *Journal of Asian Economics*, 2(2), 249-263. doi:[https://doi.org/10.1016/1049-0078\(91\)90038-M](https://doi.org/10.1016/1049-0078(91)90038-M)

36. Hagel, J., & Brown , J. (2013). Institutional innovation: Creating smarter organizations to scale learning. *Deloitte Center Edge*, 12(5), 1-22.

37. Hayami, Y., & Ruttan, V. W. (1984). Toward a theory of induced institutional innovation. *The Journal of Development Studies*, 20(4), 203-223. doi:<https://doi.org/10.1080/00220388408421914>

38. Hernández, V., Nieto, J. M., & Rodríguez, A. (2022). Home country institutions and exports of firms in transition economies: Does innovation matter? *Long Range Planning*, 55(1), 17.
doi:<https://doi.org/10.1016/j.lrp.2021.102087>

39. Hou, J., Chan, E., & Li, L. (2018). Transfer of development rights as an institutional innovation to address issues of property rights. *Journal of Housing and the Built Environment*, 33, 465-479.

40. Hussen, M. S., & Çokgezen, M. (2022). Relationship between innovation, regional institutions and firm performance: Micro-evidence from Africa. *African Journal of Science, Technology, Innovation and Development*, 14(2), 316-332.
doi:<https://doi.org/10.1080/20421338.2020.1866148>

41. ILO. (2018). World Employment and Social Outlook 2018: Greening with jobs International Labour Office . Geneva:. Bu https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---dcomm/---publ/documents/publication/wcms_628654.pdf mənbdən tapılıb
42. Kang, Y., & Jiang, J. (2020). Revisiting the innovation systems of cross-border cities: the role of higher education institution and cross-boundary cooperation in Hong Kong and Shenzhen. *Journal of Higher Education Policy and Management*.
43. Kooijman, M., Hekkert, M., J.K. van Meer, P., Moors, E., & Schellekens, H. (2017). How institutional logics hamper innovation: The case of animal testing. *Technological Forecasting and Social Change*, 118, 70-79. doi:<https://doi.org/10.1016/j.techfore.2017.02.003>
44. Krech, M. (2020). Towards Equal Rights in the Global Game? FIFA's Strategy for Women's Football as a Tightly Bounded Institutional Innovation. *TILBURG LAW REVIEW Journal of International and European Law*, 25(1), 12-26. doi:DOI: 10.5334/tilr.190
45. Kumari, R., Kwon, K.-S., Lee, B.-H., & Choi, K. (2020). Co-Creation for Social Innovation in the Ecosystem Context: The Role of Higher Educational Institutions. *Sustainability*, 12(1), 307. doi:<https://doi.org/10.3390/su12010307>
46. Leeuw , T. d., & Gössling , T. (2016). Theorizing change revisited: An amended process model of institutional innovations and changes in institutional fields. *Journal of Cleaner Production*, 135, 435-448.
47. Li, H., & Yilong , Y. X. (2020, June 22). *Empirical Research on the Level of Institutional Innovation in the Development of China's High-Tech Industry*. (IEEE Access) 08 14, 2024 tarixində bu <https://doi.org/10.1109/ACCESS.2020.3003932> mənbdən tapılıb
48. LinkedIn Economic Graph. (2022). *Global green skills report 2022*. LinkedIn Economic Graph. Bu <https://linkedin.github.io/global-green-report-2022/> mənbdən tapılıb
49. Mandal , M. (1987). Imperfect institutional innovation for irrigation management in Bangladesh. *Irrigation and Drainage Systems*, 239-258. doi:<https://doi.org/10.1007/BF01102933>
50. Martin, M. J. (1996). Managing Innovation and Entrepreneurship inTechnology Based Firms. *IEEE TRANSACTIONS ON ENGINEERING MANAGEMENT*, 43(2), 219-220.
51. McCann, L. (2004). Induced Institutional Innovation and Transaction Costs: The Case of the Australian National Native Title Tribunal. *Review of*

- Social Economy*, 62(1), 67-82.
doi:<https://doi.org/10.1080/0034676042000183835>
52. Mishchenko , S., & Mishchenko, V. (2021). Innovation risk management in financial institutions. *Investment Management and Financial Innovations*, 18(1), 190-202.
doi:[http://dx.doi.org/10.21511/imfi.18\(1\).2021.16](http://dx.doi.org/10.21511/imfi.18(1).2021.16)
53. Mosconi, F., & D’Ingiullo, D. (2023). Institutional quality and innovation: evidence from Emilia-Romagna. *Economics of Innovation and New Technology*, 32(2), 165-197.
doi:<https://doi.org/10.1080/10438599.2021.1893140>
54. North, D. C. (1991). Institutions. *Journal of Economic Perspectives*, 5(1), 97-112. doi:DOI: 10.1257/jep.5.1.97
55. Nyseth, T., & López, T. D. (2021). Innovations in urban integration policies: Immigrant councils as democratic institutions. *Cities*, 119. doi:<https://doi.org/10.1016/j.cities.2021.103389>
56. OECD. (2020). *PISA 2018 Results (Volume VI): Are Students Ready to Thrive in an Interconnected World?* PISA, OECD Publishing, Paris, <https://doi.org/10.1787/d5f68679-en>.
57. Onsongo, E. (2019). Institutional entrepreneurship and social innovation at the base of the pyramid: the case of M-Pesa in Kenya. *Industry and Innovation*, 26(4), 369-390.
doi:<https://doi.org/10.1080/13662716.2017.1409104>
58. Parrado, S. (2008). Failed policies but institutional innovation through “layering” and “diffusion” in Spanish central administration. *International Journal of Public Sector Management*, 21(2), 230-252.
doi:<https://doi.org/10.1108/09513550810855672>
59. Phakathi, S., Sinyolo, S., Marire, J., & Fraser, G. (2021). Farmer-led institutional innovations in managing smallholder irrigation schemes in KwaZulu-Natal and Eastern Cape Provinces, South Africa. *Agricultural Water Management*, 248. doi:<https://doi.org/10.1016/j.agwat.2021.106780>
60. Polopolus, L. (1969). On Institutional Obsolescence and Innovation. *American Journal of Agricultural Economics*, 51(5), 1624-1268. doi:<https://doi.org/10.2307/1238060>
61. Polzin, F., Flotow, P. v., & Klerkx, L. (2016). Addressing barriers to eco-innovation: Exploring the finance mobilisation functions of institutional innovation intermediaries. *Technological Forecasting and Social Change*, 103, 34-46. doi:<https://doi.org/10.1016/j.techfore.2015.10.001>

62. Rafaelli, R., & Glynn, M. (2015). Institutional innovation: novel, useful, and legitimate. Mønþæ: *The Oxford handbook of creativity, innovation, and entrepreneurship* (ss. 407-420). Oxford, England: Oxford University Press.
63. Raffaelli , R., & Glynn, M. A. (2015). Institutional Innovation: Novel, Useful, and Legitimate. *The Oxford Handbook of Creativity, Innovation, and Entrepreneurship*. edited by Christina E. Shalley, Michael A. Hitt, and Jing Zhou. Oxford University Press, 407-420.
64. Raghubanshi, G., Venugopal, S., & Saini, G. K. (2021). Fostering inclusive social innovation in subsistence marketplaces through community-level alliances: An institutional work perspective. *Industrial Marketing Management*, 97, 21-34.
doi:<https://doi.org/10.1016/j.indmarman.2021.06.009>
65. Ruttan, V. W. (1989). Institutional innovation and agricultural development. *World Development*, 17(9), 1375-1387.
doi:[https://doi.org/10.1016/0305-750X\(89\)90079-X](https://doi.org/10.1016/0305-750X(89)90079-X)
66. RUTTAN, V. W. (2016). Social science knowledge and induced institutional innovation: an institutional design perspective. doi:
<https://doi.org/10.1017/S1744137406000403>
67. Ruttan, V. W., & Hayami, Y. (2007). Toward a theory of induced institutional innovation. *The Journal of Development Studies*, 20(4), 203-223. doi:<https://doi.org/10.1080/00220388408421914>
68. Sawang, S., Zhou, Y., & Yang, X. (2017). Does institutional context matter in building innovation capability? *International Journal of Technological Learning, Innovation and Development (IJTLID)*, 9(2).
69. Schickler , E. (2001). Disjointed pluralism: institutional innovation and the development of the US Congress. *Princeton University Press*. Princeton.
70. Schiederig, T., Tietze, F., & Herstatt, C. (Feburary 12). Green Innovation in Technology and Innovation Management – An Exploratory Literature Review. *R & D Management* (42), 180-192.
71. Schütz, F., Schroth, F., Muschner, A., & Schraudne, M. (2018). Defining functional roles for research institutions in helix innovation networks. *Journal of technology management & innovation*, 13(4). doi:<http://dx.doi.org/10.4067/S0718-27242018000400047>
72. Sewell, W., Coppock, J., & Pitkethly, A. (1985). *Institutional Innovation in Water Management: The Scottish Experience*. New-York: Routledge.
73. Sha, K., Song, T., Qi, X., & Luo, N. (2007). Rethinking China's urbanization: an institutional innovation perspective. *Building Research &*

- Information*, 34(6), 573-583.
doi:<https://doi.org/10.1080/09613210600852730>
74. Shaffer, J. D. (1969). On Institutional Obsolescence and Innovation—Background for Professional Dialogue on Public Policy. *American Journal of Agricultural Economics*, 51(2), 245-267.
doi:<https://doi.org/10.2307/1237577>
75. Styhre, A., & Remneland-Wikhamn, B. (2016). The institutional work of life science innovation leadership: the case of a bio venture hub. *Qualitative Research in Organizations and Management*, 11(4), 253-275.
doi:<https://doi.org/10.1108/QROM-10-2015-1331>
76. Thani, F. N., Mazari, E., Asadi, S., & Mashayekhikhi, M. (2022). The impact of self-development on the tendency toward organizational innovation in higher education institutions with the mediating role of human resource agility. *Journal of Applied Research in Higher Education*, 14(2), 852-873. doi:<https://doi.org/10.1108/JARHE-05-2020-0151>
77. Tomizawa, A., Zhao, L., Bassellier, G., & Ahlstrom, D. (2020). Economic growth, innovation, institutions, and the Great Enrichment. *Asia Pacific Journal of Management*, 37, 7-31.
doi:<https://doi.org/10.1007/s10490-019-09648-2>
78. United Nations Environment Programme. (2021). Global Guidance for Education on Green Jobs: Connecting Higher Education and Green Opportunities for Planetary Health. Bu <https://wedocs.unep.org/20.500.11822/35070>. mənəbədən tapılıb
79. Ventura, R., Quero, M. J., & Díaz-Méndez, M. (2020). The role of institutions in achieving radical innovation. *Marketing Intelligence & Planning*, 38(3), 310-324. doi:<https://doi.org/10.1108/MIP-01-2019-0050>
80. Venugopal, S., & Viswanathan, M. (2019). Implementation of Social Innovations in Subsistence Marketplaces: A Facilitated Institutional Change Process Model. *Journal of Product Innovation Management*, 36(6), 800-823. doi:<https://doi.org/10.1111/jpim.12508>
81. Waldorff, S. B. (2013). Accounting for organizational innovations: Mobilizing institutional logics in translation. *Scandinavian Journal of Management*, 29(3), 219-234.
doi:<https://doi.org/10.1016/j.scaman.2013.03.010>
82. Wallman, J. (2009). An examination of Peter Drucker's work from an institutional perspective: How institutional innovation creates value leadership. *Journal of the Academy of Marketing Science*, 37, 61-72.
doi:<https://doi.org/10.1007/s11747-008-0104-2>

- 83.** Wang, C., Alvarez-Gaitan, J. P., Moore, S., & Stuetz, R. (2019). Social and institutional factors affecting sustainability innovation in universities: A computer re-use perspective. *Journal of Cleaner Production*, 223(20), 176-188. doi:<https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2019.03.093>
- 84.** Weber, F., Lehmann, J., Graf-Vlachy, L., & König, A. (2019). Institution-Infused Sensemaking of Discontinuous Innovations: The Case of the Sharing Economy. *Journal of Product Innovation Management*, 36(5), 632-660. doi:<https://doi.org/10.1111/jpim.12499>
- 85.** Windrum, P., Schartinger, D., & Waring, J. (2018). Co-creation of social innovations and new professional institutions: diffusion of therapeutic patient education (TPE) for diabetes in Austria. *Industry and Innovation*, 25(6), 570-593. doi:<https://doi.org/10.1080/13662716.2017.1295363>
- 86.** WIPO. (2021). *Global Innovation Index 2021: Tracking Innovation through the COVID-19 Crisis*. Geneva: World Intellectual Property Organization (WIPO).
- 87.** Woodhill, J. (2010). Capacities for Institutional Innovation: A Complexity Perspective. *IDS Bulletin*, 41(3), 47-59. doi:<https://doi.org/10.1111/j.1759-5436.2010.00136.x>
- 88.** World Intellectual Property Organization (WIPO). (2022). *Global Innovation Index 2022: What is the future of innovation-driven growth?*. Geneva: WIPO. DOI 10.34667/tind.46596.
- 89.** World Intellectual Property Organization (WIPO). (2023). *Global Innovation Index 2023: Innovation in the face of uncertainty*. Geneva: WIPO. DOI:10.34667/tind.48220.
- 90.** Yuan , X., & Elhoseny, M. (2021). IoT-based model for intelligent innovation practice system in higher education institutions. *Journal of Intelligent & Fuzzy Systems*, 40(2), 2861-2870.
- 91.** Циновкина Людмила. (2022). Навыки, необходимые для "зеленой" экономики. Казахстан. Bu
[HTTPS://STANDARD.KZ/RU/POST/NAVYKI-NEOBXODİMYE-DLYA-ZELENOİ-EKONOMİKİ](https://standard.kz/ru/post/navyki-neobxodimye-dlya-zelenoi-ekonomiki) mənbədən tapılıb

TƏHSİLVERƏNLƏRİN SOSIAL RİFAHININ YÜKSƏLDİLMƏSİ DAVAMLI İQTİSADI İNKİŞAFIN ELEMENTİ KİMİ

Mirdamət F. QƏDİMOV

Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun
Sosial Ödənişlərin Təyinatı üzrə Mərkəzi Filialı, doktorant
mirdamat@list.ru

XÜLASƏ

Ölkələrin davamlı iqtisadi inkişafında savadlı insan resursları potensialının olması vacibdir. Savadlı insan potensialının formalaşmasında təhsil sisteminin inkişaf etdirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycanda müasir tələblərə və beynəlxalq standartlara cavab verən təhsilin formalaşması daim dövlətin diqqət mərkəzindədir. Bu məqsədlə təhsilin inkişafına hər il dövlət büdcəsindən xeyli vəsait ayrılır. Bunun nəticəsində təhlillər göstərir ki, təhsil sahəsində həm maddi-texniki baza, həm də bu sahədə çalışanların sosial rifahı yüksələn xətlə inkişaf edir.

Açar sözlər: sosial rifah, davamlı iqtisadi inkişaf, təhsilverənlərin rifahi, insan kapitalı, təhsil sistemi, milli iqtisadiyyat, dövlət dəstəyi, təhsil islahatları, təhsilverənlərin əməkhaqqı, azərbaycan təhsil sistemi, sosial ödənişlər

IMPROVING THE SOCIAL WELFARE OF EDUCATORS AS AN ELEMENT OF SUSTAINABLE ECONOMIC DEVELOPMENT

Mirdamat F. GADİMOV

State Social Protection Fund
Central Branch for Assignment of Social Payments, Ph.D student
mirdamat@list.ru

SUMMARY

It is important to have the potential of educated human resources in the sustainable economic development of countries. The development of the education system is of great importance in the formation of educated human potential. Formation of education in Azerbaijan that meets modern requirements and international standards is always in the center of attention of the state. For this purpose, a lot of funds are allocated from the state

budget for the development of education every year. As a result of this, the analyzes show that both the material and technical base in the field of education and the social welfare of those working in this field are developing in a rising line.

Keywords: social welfare, sustainable economic development, welfare of educators, human capital, education system, national economy, state support, educational reforms, educators' salaries, Azerbaijani education system, social payments

ПОВЫШЕНИЕ СОЦИАЛЬНОГО БЛАГОСОСТОЯНИЯ ПЕДАГОГИ КАК СТИМУЛ УСТОЙЧИВОГО ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ

МирдаMAT Ф. ГАДИМОВ

Государственного фонда социальной защиты

Центральный филиал по назначению социальных выплат, докторант
mirdamat@list.ru

РЕЗЮМЕ

Важно иметь потенциал образованных человеческих ресурсов для устойчивого экономического развития стран. Большое значение в формировании образованного человеческого потенциала имеет развитие системы образования. Формирование образования в Азербайджане, отвечающего современным требованиям и международным стандартам, всегда находится в центре внимания государства. Для этого ежегодно из государственного бюджета на развитие образования выделяются большие средства. В результате этого анализ показывает, что как материально-техническая база в сфере образования, так и социальное самочувствие работников этой сферы развиваются по восходящей линии.

Ключевые слова: социальное благосостояние, устойчивое экономическое развитие, благосостояние преподавателей, человеческий капитал, система образования, национальная экономика, государственная поддержка, образовательные реформы, заработная плата преподавателей, азербайджанская система образования, социальные выплаты

GİRİŞ

Ölkələrin əhalisinin sosial rifahının yüksək olması, gəlirlərinin çox olması, layiqli həyat səviyyəsinin təmin edilməsi, tibbi xidmətin əlçatan və peşəkar olması, müasir dövrün tələblərinə cavab verən təhsil sisteminin mövcud olması həmin ölkələrin davamlı və dayanıqlı iqtisadi inkişafa malik olması ilə xarakterizə olunur. Sadalanan elementlərin yüksək səviyyədə təmin edilməsi ölkənin zəngin resurs potensialı və sərvətlərə malik olması fonunda mümkündür. Əslində iqtisadiyyatın inkişafı təkcə zəngin resurs potensialının, sərvətlərin mövcud olması ilə deyil, eyni zamanda həmin resurslardan səmərəli və məqsədyönlü istifadə olunmasında özünü daha çox göstərir. Belə ki, müasir dövrümüzdə də bir sıra resurslarla və sərvətlərlə zəngin ölkələr vardır ki, həmin sərvətlərdən səmərəli istifadə edə bilmədiyinə görə əhalisi səfəlat içində yaşayır, resurs potensialı isə digər dövlətlər tərəfindən talan edilir. Qeyd olunanlar bir daha göstərir ki, bütün ehtiyatlardan qənaətlə, düşünülmüş formada istifadə edərək milli iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsi, eyni zamanda ölkənin iqtisadi, siyasi, hərbi, elmi və digər sahələrdə potensialını inkişaf etdirmək ölkələrin qarşısında duran əsas vəzifələrdən birincisidir.

İNSAN KAPITALININ İNKİŞAFI MİLLİ İQTİSADİYYATIN ƏSAS AMİLİ KİMİ

Ölkələr yarandığı ilk dövrdən milli iqtisadiyyatının inkişaf etdirilməsi əsas hədəflərdən biri olmuşdur. Milli iqtisadiyyata iqtisadi ədəbiyyatlarda müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Ümumilikdə, isə milli iqtisadiyyat-dövlət siyasəti ilə tənzimlənən, dövlətin digər sahələrinin inkişaf etdirilməsində əsas rol oynayan, beynəlxalq arenada dövlətin nüfuzunun formalaşmasında əsas rol oynayan iqtisadi fəaliyyətin məcmusu başa düşülür [1]. Belə ki, milli iqtisadiyyat ölkənin daxilində formalaşan, vətəndaşların sosial rifahının yüksəldilməsinə xidmət edən iqtisadi fəaliyyətin məcmusudur.

İqtisadiyyatın millilik standartı əsas götürülməklə inkişaf etdirilməsi dövlətin əsas prioritet siyasətidir. Milli iqtisadiyyat əsasən iki prinsip üzrə inkişaf etdirilir: iqtisadi və qeyri iqtisadi prinsiplər [2].

Ümumiyyətlə iqtisadiyyatın inkişafı bütövlükdə ölkənin inkişafı deməkdir. Eyni zamanda bu inkişafın sahələr üzrə təhlili göstərir ki, ölkədə bütün sahələr bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə, vəhdət şəklində inkişaf edir. Son illərə qədər ölkələrin sürətli sosial iqtisadi inkişafında onun təbii sərvətləri mühim

rol oynayır. Belə ki, təbii ehtiyatları daha çox olan ölkə iqtisadiyyatı güclü olan ölkə hesab olunurdu. Lakin son illər iqtisadi ədəbiyyatlarda yeni termin yaranmağa və sürətlə yayılmağa başladı. Bu termin “insan kapitalı” adlanırdı. İlk baxışda qəribə səslənsə də getdikcə bu termin daha çox istifadə olunmağa başladı, başqa sözlə ümumişlək sözə çevrildi. Əslində “insan kapitalı” nədir. Bu suala cavab verməzdən əvvəl qeyd edək ki, insan kapitalının formalaşması və inkişaf etdirilməsi üçün əsasən ölkənin güclü təhsil sistemi olmalıdır. Bu xüsusda qeyd etmək yerinə düşər ki, ölkəmizdə inkişaf edən sahələrdən biri də təhsil sahəsidir. Təhsil sahəsində aparılan islahatlar “Təhsil Haqqında” Azərbaycan Respublikası qanununa uyğun olaraq tənzimlənir [3]. İnsan kapitalı birləşməsinin mənasını daha dərinədən qavramaq və dərk etmək üçün bir sıra xarici iqtisadi ədəbiyyatlara nəzər yetirmək lazımdır. İlk dəfə bu termini iqtisadiyyat üzrə nobel mükafatçısı Teodur Şults istifadə etmiş, ondan sonra digər iqtisadçılar da xüsusi ilə də Heri Beker bu termini daha dərinədən tədqiq etmişdir. Şultsa görə “insan kapitalı-ümumilikdə insanın tam olaraq formalaşması və ətrafda mövqə qazanması kimi başa düşülməklə, özündə qabiliyyət, bilik, səriştə və peşəkar fəaliyyət proseslərini cəmləşdirir [4]. Bəzi iqtisadçılara görə isə insan kapitalı dedikdə, insanın formalaşmasına sərf olunan investisiyanın səmərəliliyi başa düşülür. Qeyd edilən investisiya özündə təhsil, təcrübə, istehlak, sosial və s. xərcləri cəmləşdirir.

Ölkəmizdə də bu sahənin inkişaf etdirilməsinə xüsusi önəm verilir. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 02 fevral 2021-ci il tarixli Sərəncamı ilə təsdiq olunan Azərbaycan-2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər sənədində növbəti on illikdə reallaşdırılması qarşıya məqsəd kimi qoyulan 5 milli prioritetin biri “rəqabətli insan kapitalı və müasir innovasiyalar məkanı” adlanır [5]. Doğurdan da insan faktorunun hərtərəfli inkişafı təkcə iqtisadiyyatın deyil bütövlükdə ölkənin inkişafında mühüm rol oynayır. Bu inkişaf isə təhsil sahəsi və yüksək intellektə sahib təhsilverənlərsiz qeyri-mümkündür.

DÖVLƏT DƏSTƏYİ TƏHSİLİN İNKİŞAFINDA XÜSUSİ ROLA MALİKDİR

Təhsil sahəsində aparılan islahatların, dövlət büdcəsindən bu sahəyə ayrılan vəsaitlərin, təhsilverənlərin əməkhaqqındakı artımların təhlili göstərir ki, bu sahənin inkişaf etdirilməsi, əhalinin savadlılıq səviyyəsinin artırılması daima dövlətin diqqətindədir. Yeri gəlmişkən 2021-2024-cü illər üzrə dövlət

büdcəsinin ümumi həcminə, təhsil sahəsinə ayrılan vəsaitlərin həm kəmiyyətinə, həm də dövlət büdcəsindəki xüsusi çəkisinə əyani şəkildə Cədvəl-1 də nəzər yetirək.

Cədvəl 1.

Təhsil sahəsinin büdcəsi haqqında

İllər	Dövlət büdcəsinin ümumi gəlirləri, mln.manat	Dövlət büdcəsindən təhsil sahəsinə ayrılmış vəsait, mln.manat	Ayrılan vəsaitin dövlət büdcəsində xüsusi çəkisi (%-lə)
2021	26396,52	3035,6	11,5
2022	30804,20	3696,5	12,0
2023	36502,65	4124,8	11,3
2024 proqnoz	36692,74	4549,9	12,4

Mənbə: <https://sai.gov.az/> saytında olan məlumatlar əsasında müəllif tərəfindən hazırlanıb [6].

Cədvəlin məlumatlarından göründüyü kimi həm dövlət büdcəsi, həm də dövlət büdcəsindən təhsil sahəsinə ayrılan vəsaitlər illər üzrə artmaqda davam edir. Eyni zamanda qeyd etmək yerinə düşər ki, təhsil sahəsinə ayrılan vəsaitlərin xərclənməsi istiqamətində əsas xərc maddəsi kimi, təhsilverənlərin əmək haqlarının ödənilməsi mühüm yer tutur. Ümumiyyətlə, hər il dövlət büdcəsindən təhsil sahəsinə ayrılan xərclər təhsil sahəsinə aid olan müxtəlif istiqamətlərin maliyyələşdirilməsində istifadə olunur. Həmin tərkibə nəzər saldıqda, məktəbəqədər təhsildən, ali təhsilin bütün formalarına, o cümlədən əlavə təhsili də əhatə etməklə, bütün tədqiqat sahələrinin də maliyyələşdirilməsini özündə birləşdirdiyinin şahidi oluruq. Göründüyü kimi, təhsil sahəsinin maliyyələşdirilməsi, vətəndaşların savadlı olması, istər peşə təhsili, istərsə də ali təhsilin inkişafı daima dövlətin diqqət və qayğısındadır. Aşağıdakı cədvəl-2-də ayrılmış vəsaitlərin hansı sahələr üzrə bölüşdürülməsinə nəzər salaıq.

Cədvəl 2.

Təhsil sahəsinə ayrılan xərclərin strukturu.

Mənbə: <https://stat.gov.az/> saytında olan məlumatlar əsasında müəllif tərəfindən hazırlanıb [7].

Dövlət ümumtəhsil məktəblərində çalışan müəllimlərin əməkhaqqıları Ölkə Prezidentinin müvafiq fərman və sərəncamları ilə tənzimlənir. Belə ki, ümumtəhsil məktəblərində fəaliyyət göstərən təhsilverənlərin əməkhaqqıları son illər bir neçə dəfə artmışdır. Artımlar əsasən təhsilverənlərin pedaqoji stajına, təhsil səviyyəsinə və tədris etdiyi dərslərin saatına uyğun olaraq müəyyənləşdirilir. Hazırda ümumtəhsil məktəblərində “bir stavka dərslərin yükü” anlayışından istifadə olunur ki, bu özündə 18 saatı birləşdirir. Bu isə təhsilverənlərin dərslərin yükünün ən yüksək həddini müəyyənləşdirir. Zəruri hallarda bundan artıq dərslərin yükü götürməyə icazə verilir. Aşağıdakı cədvəl-3 də Ölkə başçısının sonuncu 07 mart 2023-cü il tarixli sərəncamı ilə təsdiq olunmuş 01 fevral 2023-cü ildən tətbiq olunan təhsilverənlərin aldıkları əməkhaqqıları müəyyən edilmişdir.

Cədvəl 3.

Dövlət ümumi təhsil müəssisələrində çalışan müəllimlərin əməkhaqqı

№	Təhsili	Bir stavka dərslərin yükü 18 saat olmaqla, aylıq vəzifə maaşı (manatla)				
		pedaqoji staj 3 ilə qədər olduqda	pedaqoji staj 3 ildən 8 ilə qədər olduqda	pedaqoji staj 8 ildən 13 ilə qədər olduqda	pedaqoji staj 13 ildən 18 ilə qədər olduqda	pedaqoji staj 18 ildən çox olduqda
1.	Ali təhsilli	607	653	686	733	785
2.	Orta ixtisas təh.	554	587	607	647	700

Mənbə: <https://e-qanun.az/> saytında olan məlumat [8].

Ali təhsil müəssisələrində çalışan təhsilverənlərin əmək haqqı isə tamamilə fərqli hesablanır. Belə ki, ali təhsil müəssisələrində təhsilverənlərin həmin müəssisədəki gəlirlərinə onların pedaqoji stajı, dərslər saatlarının miqdarı, elmi dərəcəsi, elmi adı, beynəlxalq xülasələndirmə jurnallarında həm müəllifli və ya öz adından çap etdirdiyi məqalələrin sayı, onun rəhbərliyi ilə müdafiə edilən magistr və doktorantların sayı və s. göstəricilər təsir göstərir.

NƏTİCƏ

Beləliklə, aparılan qısa təhlillər göstərir ki, təhsil sahəsinin və xüsusi ilə təhsilverənlərin sosial rifahının yüksəldilməsi həmişə dövlətin diqqətindədir və müxtəlif vaxtlarda bununla bağlı zəruri işlər görülüb və görülməkdədir. Fikrimizcə, təhsilin daha geniş və müasir dövrün çağırışlarına cavab verəcək formada inkişafı üçün, bu sahədə özəl investisiyaların cəlb edilməsi məqsədi ilə daha çox güzəştlər tətbiq edilməli, müəyyən qərarların qəbul edilməsində təhsil müəssisələrinə sərbəstlik verilməli və dəstək göstərilməlidir. Belə olan təqdirdə, xüsusilə ali təhsil müəssisələri özlərinin maliyyələşmələri və rəqabətə davam gətirə bilmələri üçün yeni layihələrin icrasına başlayacaq, bunun nəticəsində öz büdcəsi formalaşacaq, beləliklə də dövlət büdcəsindən asılılığı azalacaqdır. Nəticədə həmin vəsaitə dövlət qənaət etməklə, digər sahələrin inkişafına yönəldəcəkdir. Beləliklə, davamlı iqtisadi inkişaf prosesində təkcə təhsil sahəsinin və təhsilverənlərin deyil, bütövlükdə ölkənin ümumi iqtisadi, siyasi, hərbi və digər sahələri diqqətdə saxlanılmalı və müasir çağırışlara cavab verən çevik islahatlar aparılmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Qradov A.P. Milli iqtisadiyyat. Bakı: İqtisadiyyat Universiteti, 2008, 281
2. Sidoroviç A.V. İqtisadi nəzəriyyə kursu. Bakı: CBS PP, 2012, 1088 s
3. Azərbaycan Respublikasının Təhsil Haqqında Qanunu 2009-cu il, Bakı şəhəri;
4. Shultz T. Investment in Human Capital. N. Y., London, 1971, p. 26–28
5. 02 fevral 2021-ci il tarixli Sərəncamı ilə təsdiq olunan Azərbaycan-2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər
6. <https://sai.gov.az/>
7. <https://stat.gov.az/>
8. <https://e-qanun.az/>

AZƏRBAYCANIN XARİCİ TİCARƏT ƏLAQƏLƏRİNİN SƏMƏRƏLİLİYİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

i.e.n Şövqi B. QULİYEV

Azərbaycan Memarlıq və İnşaat universiteti

Shovqi_bahlul@mail.ru

XÜLASƏ

Azərbaycan xarici ticarət əlaqələrinin səmərəlilik səviyyəsinin müvafiq indikatorlar əsasında qiymətləndirilməsidir. Tədqiqat işində müqayisəli təhlil, məntiqi ümumiləşdirmə, sistemli yanaşma, riyazi təhlil metodlarından istifadə edilib. Tədqiqatda araşdırılmış əsaslı təhlillər iqtisadi səmərəliliyin yüksəltmək və milli iqtisadiyyatda rəqabət münasibətlərini tənzimlənməsi üçün istifadə edilə bilər. İxracın strukturu və milli iqtisadiyyatda rəqabət məsələsi iqtisadi münasibətlərin tənzimlənməsində önəmlidir. Buna görə mövcud meyllərin nəzərə alınması milli iqtisadiyyatın stimullaşdırılması üçün əhəmiyyətli ola bilər. İxracın təmərküzləşmə səviyyəsi, diversifikasiya dərəcəsi Grubel-Lloyd indeksləri müəyənleşmişdir.

Açar sözlər: səmərəlilik, B. Balassa, Hirişman-herfindal, Grubel-Lloyd indeksləri, ÜDM, xarici borc, diversifikasiya və s.

EVALUATION OF THE EFFECTIVENESS OF AZERBAIJAN'S FOREIGN TRADE RELATIONS

DSc., candidate Shovgi B. QULIYEV

Azerbaijan University of Architecture and Construction

Shovqi_bahlul@mail.ru

ABSTRACT

Is an assessment of the level of efficiency of Azerbaijan's foreign trade relations on the basis of relevant indicators. Is the research work used the methods of comparative analysis, logical generalization, systematic approach and mathematical analysis. The foundational analysis investigated in the study can be used to enhance economic efficiency and regulate competitive relations in the national economy. The issue of export structure and competition in the national economy is important in the regulation of economic relations. Thus, considering the current trends may be important

to stimulate the national economy. The level of export diversification is determined by the Grubel-Lloyd indexes.

Keywords: efficiency, B. Balassa, Hirishman-herfindal, Grubel-Lloyd indices, GDP, foreign debt, diversification, etc.

ОЦЕНКА ЭФФЕКТИВНОСТИ ВНЕШНЕТОРГОВЫХ ОТНОШЕНИЙ АЗЕРБАЙДЖАНА

к.е.н., Шовги Б. ГУЛИЕВ

Азербайджанский Архитектурно-Строительный Университет

Shovqi_bahlul@mail.ru

РЕЗЮМЕ

Цель исследования - оценка уровня эффективности внешнеторговых связей Азербайджана на основе соответствующих индикаторов.

Методология исследования - в исследовательской работе использованы методы сравнительного анализа, логического обобщения, системного подхода, математического анализа.

Прикладная значимость исследования - проведенный в исследовании фундаментальный анализ может быть использован для повышения экономической эффективности и регулирования конкурентных отношений в национальной экономике.

Результаты исследования - структура экспорта и вопрос конкуренции в национальной экономике имеют важное значение в регулировании экономических отношений. Поэтому учет текущих тенденций может иметь важное значение для стимулирования национальной экономики.

Оригинальность и научная новизна исследования – определение уровня диверсификации и степени концентрации экспорта по индексам Grubel-Lloyd.

Ключевые слова: эффективность, индексы B.Balassa, Hirişman-herfindal, Grubel-Lloyd, ВВП, внешний долг, диверсификация и т. д.

GİRİŞ

İstənilən ölkənin sosial-iqtisadi inkişafını təmin edən mühüm amillərdən biri də onun xarici ticarət əlaqələrinin maksimum reallaşması imkanları ilə bağlıdır. Belə ki, hər hansı bir ölkənin sürətli inkişafı onun, beynəlxalq iqtisadi əlaqələr sisteminin üstünlüklərindən maksimum dərəcədə

faizdalanmasından asılıdır. Bu iqtisadiyyatı kiçik olan ölkələr üçün xüsusilə önəmlidir. İqtisadi proseslərin qloballaşdığı, dünya iqtisadiyyatının bütövləşdiyi, milli iqtisadiyyatların qarşılıqlı asılılıqlarının artığının obyektiv zərurətə çevrildiyi müasir dövrdə əksər ölkələrin siyasi və iqtisadi fəaliyyətlərində xarici ticarət əlaqələrindən səmərəli istifadə edilməni prioritet istiqamətlərdən birinə çevrilməsi obyektiv zərurətdir.

Müasir dövrdə bütün ölkələr xarici iqtisadi, xüsusilə ticarət əlaqələrindən daha böyük fayda götürmək məqsədilə klassik və müasir ticarət nəzəriyyələrindən istifadə etməklə özlərinin xarici ticarət əlaqələrində səmərəlilik göstəricilərini müəyyən etməyə çalışırlar. Mütərəqqi təcrübə göstərir ki, xarici ticarət əlaqələrində səmərəliliyin müəyyən edilməsi burada iştirak edən təsərrüfat subyektlərinin iqtisadi göstəricilərinin və dövlətin yaratdığı iqtisadi şəraiti hesablanması yolu ilə həyata keçirilir. Bunun üçün bir çox ölkələr özlərinin qlobal iqtisadiyyatda aşkar və potensial üstünlüklərini müəyyən etməklə, bəzi ölkələr isə rəqabət üstünlüklərinin başqa parametrlərini təhlili etməklə, digər bir ölkələr isə qiymət indekslərini müqayisə etməklə xarici ticarətdə müəyyən qazanc əldə etməyə və bununla da xarici ticarət əlaqələrinin daha səmərəli qurulduğunu göstərməyə çalışırlar.

SƏMƏRƏLİLİYİN MAHİYYƏTİ VƏ MƏZMUNU

Səmərəlilik iqtisadiyyatın ən vacib və ümumi kateqoriyalarından biri olmaqla bərabər, eyni zamanda iqtisadi təcrübənin əsas konsepsiyasıdır. Bu fikir onunla şərtlənir ki, müasir dövrümüzdə iqtisadi fəaliyyətin hər bir sferasında iqtisadi səmərəliyin üzə çıxartmaq üçün ciddi, səylər göstərilir və buna müvafiq konsepsiyalar hazırlanır. Səmərəlilik kateqoriyasına iqtisadiyyatın bütün sahələrində tələbin olması onu deməyə əsas verir ki, səmərəlilik həm də iqtisadiyyatın əsas problemlərindən biridir.

Nəzəri yanaşmalar göstərir ki, səmərəlilik insan fəaliyyətinin istehsal prosesinə qoşulması ilə ortaya çıxmışdır. Buna görə də səmərəliliyi istehsal prosesinə xas olan bir kateqoriya kimi ilə təqdim edilir və onun bütün mərhələlərinə şamil edilir. İqtisadi əlaqələrin hər bir səviyyəsində səmərəlilik öz ifadəsini və həqiqi təcəssümünü tapır.

Səmərəlilik iqtisadi fəaliyyətinin məzmunu ilə bağlı olduğundan iqtisadi fəaliyyəti səmərəlilik baxımından qiymətləndirilməsi üçün iqtisadi fəaliyyətin dörd əsas iqtisadi kateqoriyasına diqqət yetirmək lazımdır ki, səmərəlilik müəyyən olunsun. Hesab edirik ki, səmərəlilik ilk növbədə aşağıda qeyd edilən bu iqtisadi göstəricilərdə kifayət qədər əks oluna

bilmişdir. Bunlar aşağıdakılardır:

- “Ehtiyatlar”;
- “Xərclər”,
- “Nəticə”
- və nəhayət “səmərə”.

Göstərilən bu anlayışlar elmi və praktik istifadə də insan fəaliyyəti nəticəsində ilk növbədə istehsalda təqdim olunur. Yəni, istehsal fəaliyyətində nə qədər ehtiyatlardan istifadə olunacaq, xərclər nə qədər olur və əldə edilən nəticə nə olacaqdır ki, sonda görülməli bu işlərin səmərəli olub, olmadığı müəyyənləşdirmək, qiymətləndirmək mümkün olsun.

Bəzən iqtisadi ədəbiyyatlarda səmərə və səmərəlilik anlayışları bir-birinin sinonimi kimi işlədilir. Bu baxımdan hesab edirik ki, hər şeydən əvvəl “səmərə” ilə “səmərəlilik” anlayışlarını aydınlaşdırmaq və bir-birindən ayırmaq lazımdır. Nəzəri yanaşmalar göstərir ki, iqtisadi səmərə, maddi nemətlər istehsalında insan əməyinin nəticəsi kimi başa düşülür. Səmərənin hansı xərclər miqdarında əldə edildiyini bilmək vacibdir. Yanaşmalar təsdiqləyir ki, eyni xərclərlə vahid səmərə və əksinə fərqli xərcləri ilə eyni səmərəni əldə edə bilməsi olduqca realdır. Buna görə də iqtisadi səmərə mütləq bir göstəricidir. Bu səmərəyə səbəb olan xərclərin mütləq dəyərləri ilə müqayisə olunarsa, səmərəlilik adlanan nisbi bir göstərici əldə edilir.

Səmərəlilik iqtisadçılar tərəfindən yalnız mənfəət, gəlirlilik dərəcəsi kimi və çəkilən xərclər qarşısında hansı nisbətdə nə qədər məfəətin əldə edildiyini müəyyən etmək kimi qəbul edildiyindən nisbi göstərici kimi başa düşülür və qəbul edilir. Eyni zamanda səmərəlilik mənfəət, gəlir, əlavə dəyər, məhsulun satışından əldə edilən xalis gəlir və s. ilə müqayisə olunan bilən göstərici olduğundan anlayışı çox şaxəlidir.

Səmərəliliyin təmin edilməsi qarşıya qoyulan məsələnin optimallaşdırılmasının təmin etməkdir. İdarəetmədən tutmuş istehsala qədər səmərəliliyin artırılması problemi cəmiyyətin ən vacib məsələlərdən biridir. Səmərəlilik çox yönlüdür, xüsusən nəzərə alsaq ki, səmərəlilik sözü hər hansı bir fəaliyyətin nəticəsində meydana gəlir. Buna görə də səmərəlilik sözü iqtisadi, ekoloji, təşkilati, hüquqi, sosial, etik və digər mənalara verə bilər.

Səmərəlilik problemi məsələnin optimallaşdırılması, xərclərin minimumlaşdırılması, məhdud resurslardan səmərəli istifadə etməni və s. kimi zəruri məsələləri əhatə etdiyindən hesab edirik ki, səmərəlilik bir iqtisadi kateqoriya kimi iqtisadiyyatın bir nömrəli problemidir. Bəzən bir çox iqtisadçı iqtisad elmini səmərəliliyin öyrənilməsi haqqında elm kimi də

hallandırırırlar.

Səmərə əldə edilən nəticə ilə ölçülür. Aparılan təhlillər, onu deməyə əsas verir ki, müasir iqtisadi baxışlar “səmərəliliyi” hər hansı bir sistemin fəaliyyətinin nəticəsi kimi xarakterizə edir. Başqa sözlə, hər bir iş nəticə ilə ölçülür. Nəticədə nəyə nail olunubsa bu onun səmərəlilik əmsalıdır.

Səmərəliliyin qiymətləndirilməsinə dair müasir yanaşmalar onun müxtəlif təsnifatları ilə əlaqələndirilir. Ən sadə formada səmərəlilik qiymətləndirilməsi aşağıdakı kimi ola bilər:

$$\text{Səmərəlilik} = \frac{\text{Əldə edilən nəticə}}{\text{Çəkilən xərc}}$$

Azərbaycan iqtisadçılarından M.X.Meybullayev tədqiqatlarında səmərə anlayışına aşağıdakı kimi göstərir: “Səmərə – İstehsal prosesində həyata keçirilən fəaliyyətin nəticəsidir”. Səmərəliliyi işə aşağıdakı kimi göstərir. Səmərəlilik – istehsal fəaliyyəti prosesində alınan nəticə ilə ona çəkilən xərclərin dəyər ifadəsində müqayisə edilməsini əks etdirən anlayışdır [9 səh. 181-182]. Z.Əsəmədzadə isə iqtisadi səmərəni iqtisadi fəaliyyətin nəticələri ilə həmin nəticələrin alınması və istifadə edilməsi üçün çəkilmiş xərclər arasındakı fərq kimi göstərir. İqtisadi səmərəlilik sistemin fəaliyyəti prosesində iqtisadi effekt yaratmaq və həqiqətən bu cür effekt yaratma qabiliyyətidir. 2) resursların paylanması dəyişdirməklə iqtisadi subyektlərdən birinin vəziyyətinin yaxşılaşması, digərlərinin vəziyyətinin isə pisləşməməsinin mümkün olmamasıdır [10 səh 826-828].

R.İ.Xasputatov səmərəliliyi məhdud resurslarından maksimum nemətlərin yaradılması kimi başa düşülməsini təklif edir. İqtisadçı alim hətta inkişaf etmiş ölkələrin digər ölkələrlə müqayisədə irəli çıxmasını da səmərəliliklə əlaqələndirir [7 səh. 124-125].

Ölkə iqtisadçılarından Q.Y. Əbdülsəlimzadə isə iqtisadi səmərəliliklə sosial ədalətliliyin düzgün, dəqiq nisbətlərinin müəyyənləşdirilməsi ən optimal variant kimi qiymətləndirilə bilər və bütövlükdə cəmiyyət səmərəliliklə ədalətlik arasındakı seçimi nə qədər mürəkkəb, çətin və eləcədə riskli olsa da, mütləq baş verməli olduğunu göstərir [5 səh. 165].

Belarus iqtisadçılarından T.S. Vertinskaya səmərəlilik ilə nəticəni sinonim kimi təqdim edir. O, göstərir ki, iqtisadi səmərə iqtisadi fəaliyyətin nəticəsidir [11, s. 14] Başqa bir iqtisadçı K.A. Rayçkiy müəssisənin fəaliyyətinin son nəticəsi məhsul istehsalıdır və məhsul satışının həcmi mənfəət şəklində olur ki, bu da müəssisə fəaliyyətində səmərəlilikdir [12 s.

Müasir yanaşmalar təsdiqləyir ki, səmərəlilik insan fəaliyyəti nəticəsində, ilk növbədə istehsalda təqdim olunur və hesab edirik ki, ölçülə bilən bir iqtisadi göstəricidir. İstehsalın səmərəsini məhsul və müvafiq xərclərin nisbəti ilə əks etdirən səmərəlilik iqtisadi parametrlərlə məhdudlaşmır. Belə ki, xarici mühitlə münasibətlərin müxtəlif xüsusiyyətlərini özündə cəmləşdirir. Buna görə də səmərəliliyə xarici mühitlə əlaqənin xüsusiyyətlərinə əlavə olaraq sosial səmərənin nəzərə alınması, ölçülməsinin uyğun yolları və metodlarının nəzərə alınması vacib olmuşdur. Buna görə səmərəliliyin məzmunu tez-tez iki komponenti - iqtisadi və sosial baxımından nəzərdən keçirilir və iqtisadi sistemin səmərəlilik baxımından mahiyyəti iqtisadi səmərəlilik və sosial səmərəliliyi kimi vurğulanır. Buna görə də iqtisadi səmərə lazım olan hədəfə çatmaq lazım olan xərclərə nisbətini, ikincisi isə sosial parametrlərə çatma dərəcəsini xarakterizə etdiyinə inanılır. Qeyd edilənlər birlikdə nəzərə alınaraq “sosial-iqtisadi səmərəlilik” anlayışını meydana gətirirlər:

İqtisadi səmərəliliyin ölçü meyarı kimi ona çəkilən xərclər, sosial səmərəlilik isə sosial parametrlərə (səmərəli məşğulluq, ətraf mühit, sosial haqlar və s.) xarakterizə ifadə olunur. Nəticədə də bu iki göstərici birləşərək “sosial-iqtisadi səmərəlilik” anlayışını meydana gətirmişdir.

XARİCİ TİCARƏT ƏLAQƏLƏRİNİN SƏMƏRLİLİYİNİN MÜƏYYƏNLƏŞDİRİLMƏSİNİN METODOLOJİ ƏSASLARI

Səmərəliliyin meyarları və göstəriciləri ilə bağlı məsələ iqtisadiyyatda ən aktual suallardandır. Xatırladaq ki, kriteriya qarşıya qoyulan məsələnin mahiyyətini müəyyən edir, göstəricilər isə onun ifadə formasıdır. İqtisadi göstəricilər sistemini formalaşdırarkən, istehsalın iqtisadi səmərəliliyini ölçmək üçün istifadə olunan göstəricilərə xüsusilə yüksək tələblər qoyulduğunu nəzərə almaq lazımdır. Belə ki, məhz onlar əsasında iqtisadi qərarlar verilir, planlaşdırma, maddi həvəsləndirmə və bütövlükdə istehsal idarəçiliyi həyata keçirilir. Nəzəri yanaşmalar göstərir ki, səmərəlilik göstəriciləri ilk növbədə formalaşma xüsusiyyətlərinə görə qiymətləndirmək lazımdır. Ölkənin ticarət əlaqələrinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi üçün ilk növbədə ölkənin ixrac potensialını qiymətləndirməkdən keçir. Bu istiqamətdə ən geniş yayılmış yanaşma B.Balassanın aşkar müqayisəli üstünlüklər indeksidir. Bu

indeks geniş istifadə olunan indekslərdən
$$RCA_{ij} = (x_{ij} / X_{ij}) / (x_{iw} / X_w)$$

biridir və hər hansı bir ölkənin ixracatında bir məhsul üzrə payını həmin məhsul üzrə dünya ixracatında payı ilə müqayisə edir. Həmin indeks aşağıdakı kimidir [13. Səh. 108-109].

Burada, burada; RCA_{ij} , i -ci ölkənin j -ci məhsulunun indeksidir. X_{ij} - i -ci ölkənin j -ci məhsulunun ixracı; X_{ij} , i -ci ölkənin ümumi ixrac həcmi, x_{ij} – i malının (və ya xidmətinin) ölkənin ümumi ixracında payı və x_{iw} - i malının (və ya xidmətinin) ümumi dünya ixracında payıdır. X_{wj} - j -ci məhsulun dünya ixracatında payı; X_w dünya ixracatının ümumi həcmidir.

Bundan başqa hər hansı bir ölkənin xarici ticarətinin vəziyyətini və inkişafını qiymətləndirmək üçün lazım olan digər bir göstərici, xarici ticarət tərəfdaşının idxal strukturunun müəyyən bir ölkənin ixracat strukturuna necə uyğun gəldiyini göstərən ticarətin tamamlanması İndeksidir. Ticarət tamamlayıcı indeksi düsturla hesablanır [13. Səh. 112-115].

$$TC_{ij} = 100 - \sum (m_{ik} - x_{ij}) / 2$$

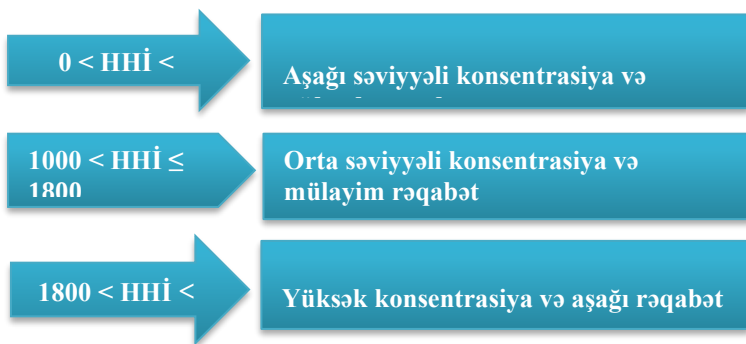
Burada; TC_{ij} k və j ölkələri arasında ticarətin tamamlayıcı indeksidir; x_{ij} , i məhsulunun j ölkəsinin ümumi ixracatındakı payını, m_{ik} , k ölkəsinin ümumi idxalında i məhsulunun payıdır. Digər tərəfdən əgər mallar ölkə tərəfindən ixrac edilmədikdə və ya başqa bir ölkəyə idxal edilmədikdə indeks sıfıra bərabər olur və ixrac və idxalın payları tamamilə üst -üstə düşürsə bu zaman 100 – bərabər olur.

Xarici ticarətin vəziyyətinin və inkişafının göstəricilərindən biri ölkənin ixracatın və ya idxalın konsentrasiyası göstəricisidir. İxracın və ya idxalın bir və ya bir neçə amildən asılılığı (yüksək konsentrasiya səviyyəsi) ölkə iqtisadiyyatını, xüsusən də kiçik iqtisadiyyatlı ölkələri xarici ticarətdə beynəlxalq şoklara məruz qalmasına və milli valyutanın məzənnəsində kəskin dalğalanmaların təsirinə məruz qalmasına səbəb olur. Digər tərəfdən, hər hansı bir ölkənin ixtisaslaşması iqtisadiyyatın müqayisəli üstünlüklərini istehsal miqyasının üstünlüklərinə və bu da əmək məhsuldarlığının artmasına, nəticə etibarilə isə məhsulların rəqabət qabiliyyətinə səbəb olur. D. Lederman və V. Maloney ixracın strukturu ilə iqtisadi artım arasındakı empirik əlaqəni araşdıraraq belə qənaətə gəliblər ki, ixracın konsentrasiyası uzunmüddətli perspektivdə iqtisadi artımı ləngidir. Lakin, ixtisaslaşma isə ölkənin daxili iqtisadi sahələrinin, eləcə də sənaye və ticarətin inkişafına müsbət təsir edir. Beynəlxalq praktikada konsentrasiya və ya ölkədə rəqabəti səviyyəsini qiymətləndirmək üçün Herfindal-Hirşman İndeksindən(HHI) istifadə olunur. Daha dəqiq desək, ABŞ Ədliyyə Nazirliyinin Federal Ticarət

Komitəsi 1982-ci ildən başlayaraq monopoliyanın qarşısını almaq məqsədilə bazarın təmərküzləşməsini ölçmək və inhisarlaşmanın qarşısını almaq məqsədilə HHI-dən istifadə edilir. HHI hər hansı ixrac və idxalın fərdi göstəricilərini nəzərə alan indeks olduğundan, HHI-nin dəyişməsi $1/n \leq HHI \leq n$ aralığında olacaqdır. Praktikada HHI-nin hesablanması aşağıdakı kimidir [14 səh. 51].

$$HHI = \sum_{i=1}^n S_i^2$$

HHI-in mahiyyəti ondan ibarətdir ki, məhsulların bazar paylarının kvadratları cəmi kimi müəyyən olunur. Harada ki, S_i^2 – i-ci məhsulun bazar payıdır. HHI bazar konsentasiyasını müəyyən etmək üçün kritik dəyərləri 3 hissəyə ayrılır:

İxracın və ya idxalın şaxələnməsində istifadə olunan göstəricilərdən biridə diversifikasiya əmsalıdır. Y. Həsənlı diversifikasiyanın hesablanması riyazi formulunu aşağıdakı kimi təklif edir [15 səh. 51].

$$D = \frac{S^2}{S_1^2 + S_2^2 + \dots S_n^2}$$

Nəzəri baxımdan diversifikasiya əmsalı ($1 \leq D \leq n$) vahidlə n arasında dəyişir. Diversifikasiya əmsalı nə qədər böyük olarsa, ölkədə əmanət bazarı bir o qədər inkişaf etmiş və əksinə nə qədər kiçik bal alarsa bir o qədər zəif, inkişaf etməmiş olur. Burada; D - diversifikasiya əmsalını, kəsir xəttinin surətində qeyd olan S^2 - ixrac və ya idxalın həcmi, S_1^2, S_3^2 - isə ayrı-ayrı məhsullar üzrə məbləğini göstərir.

Qeyd edilənlərlə yanaşı ölkənin ixrac və ya idxalının diversifikasiya dərəcəsini qiymətləndirmək üçün düsturla təyin olunan Finger - Kreinin düsturundan da istifadə edilir. Həmin düstur belədir [13 səh. 42]:

$$DX = \sum_i^n (|h_i - h_{iw}|) / 2$$

Burada; h_i – i məhsulunun ölkənin ümumi ixracında payını, h_{iw} isə i -ci məhsulun dünya ixracatında payını göstərir. Diversifikasiya əmsalı da sıfırla vahid arasında dəyişir. Alınan əmsal nə qədər sıfıra yaxındırsa deməli, diversifikasiya yüksəkdir.

İxrac məhsulların gəlirliliyini göstərən (PRODY) indeksi, müəyyən bir məhsulu ixrac edən hər bir ölkənin orta çəkili ÜDM -si olaraq müəyyən edilir. Bu göstərici hesablanarkən, bu məhsulu ixrac edən dünyanın hər bir ölkəsinin adambaşına düşən ÜDM və hər bir məhsulun müqayisəli üstünlükləri nəzərə alınmalı olduğundan, PRODY dəyəri ixrac olunan məhsulun rəqabət qabiliyyətliyini də göstərir. Xatırladaq ki, PRODY və EXPY indeksləri 2005-ci ildə Hausmann, Hvang və Rodrik tərəfindən irəli sürülmüşdür [16 səh. 15]:

$$PRODY_K = \sum_{j=1}^N \frac{x_{kj} / X_j}{\sum (x_{kj} / X_j)} \times Y_j$$

Burada, x_{kj} / X_j – k məhsulunun j ölkəsi üzrə ümumi ixracında payı,

$\sum (x_{kj} / X_j)$ isə k məhsulunu ixrac edən hər bir ölkənin ixracında payını, Y_j

isə j -ölkəsində adambaşı düşən ÜDM-dir. Bu indeksin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, hər hansı bir məhsulun dəyəri nəqərdisə (tutaq ki, 12 min ABŞ dolları) deməli həmin məhsul adambaşına düşən 12 min dollar səviyyəsinə layiq ölkə tərəfindən ixrac edilir. Başqa bir misal, tutaq ki, donuz əti ucuzdur lakin, onun gəlirliyi yüksəkdir. Deməli, qeyd edilən məhsul əsasən inkişaf etmiş ölkələr tərəfindən ixrac edilir. PRODY indeksinin hesablanması daha dəqiq göstərici əldə etmək üçün daha çox ölkələr qrupunun əhatə edilməsi məqsəduyğundur. Beynəlxalq ticarətdə ölkənin ixrac gəlirliyini göstərən EXPY indeksi göstərir. Bu indeks ixrac edilən hər bir məhsulun gəlirliyindən asılıdır və ixrac edən ölkənin ÜDM-nə verdiyi töhfəni göstərir. Qeyd edək ki, ÜDM-yə ixracın təsiri hər bir ölkə üzrə müxtəlifdir. Bu, ilk növbədə ölkənin ixracının strukturu ilə əlaqədardır. Bu baxımdan ixrac səbətinin gəlirliyini aşağıdakı kimi hesablanır [16.səh 17]:

$$EXPY_i = \left\{ \sum \left(\frac{x_{il}}{X_i} \right) \right\} \times PRODY_l$$

Burada, $\sum_l \frac{x_{il}}{X_i}$ – l-məhsulunun i-ölkəsi tərəfindən ixrac həcmidir. $PRODY_l$ isə l məhsulunun ixracı üzrə gəlirlilikdir.

EXPY indeksi ölkənin ixrac səbətinin keyfiyyətini xarakterizə edir. Əsas kriteriya xarici ticarət perspektiv məhsulun seçilməsi ilə bağlı ondan ibarətdir ki, məhsul üzrə PRODY indeksi ölkə üzrə EXPY indeksindən çox olmalıdır. Yalnız belə halda ixracın diversifikasiyası potensialının işlənməsi zamanı həmin məhsulun ixracına üstünlük verilməlidir.

Bunlardan başqa ölkə iqtisadiyyatında sahədaxili ticarətin daha çox hansı sahəsinin inkişaf etdiyini və daha çox aktiv olduğunu müəyyən etmək üçün istifadə edilən göstərici Grubel-Lloyd indeksidir (G-L). Bu indeks aşağıdakı kimidir [17 səh. 107].

$$I = \left[\left(\sum (X_i + M_i) - \sum |X_i - M_i| \right) / \sum (X_i + M_i) \right] * 100$$

Burada; I – Grubel-Lloyd indeksini, X_i və M_i – müvafiq olaraq i sektorunda idxal və ixracı göstərir.

Xatırladaq ki, indeksi 0(sıfır) –la, 100 arasında dəyişir. Sıfır olması sahədaxili ticarətin tam olmamasını, 100-ə isə istehsal məhsulları ilə tam integrasiya olunmuş ticarətin olduğunu göstərir. Ümumiyyətlə İndeks nə qədər yüksək olsa, sahədaxili ticarətin faizi o qədər yüksək olur.

Müəyyən bir dövr üçün ixrac və idxalın ümumi həcmində ixracın və ya idxalın payı, artım tempi kimi göstəricilərdən istifadə etməklə ölkənin digər ölkə və ya bölgələrlə xarici iqtisadi əməkdaşlığının tərkibini, quruluşunu və dinamikasını qiymətləndirmək mümkündür. Bu əmtəə və coğrafi quruluşlar kontekstində ixracat, idxal və ticarət dövriyyəsi, eləcədə ayrı -ayrı ölkələr və bölgələr ilə xarici ticarətin prioritet istiqamətlərini müəyyən etmək üçün vacibdir.

Xarici ticarət əlaqələrinin səmərəliliyinin müəyyənləşdirilməsi üzrə göstəriciləri xeyli genişləndirmək olar. Bura ixrac - idxal üzrə həcm və qiymət indekslərini və s. qeyd etmək olar. Bütün sadalanan bu göstəricilər ölkənin dünya təsərrüfat sistemində səmərəli integrasiya olunması zamanı daha çox nəzərə alınır. Deməli, sadalanılar daha çox milli iqtisadiyyatın açıqlıq dərəcəsi ilə bağlıdır. Təsadüfi deyildir ki, dünya bankının ekspertlərindən olan D. Dollar, A. Kraay ticarət, artım və yoxsulluq adlı hesabatda göstərilər ki, açıq iqtisadiyyatlı ölkələrdə xarici ticarətin qapalı

iqtisadi sistemlərlə müqayisədə iqtisadi artıma verdiyi töhfə 2,2%-2,5% artıq olduğunu qeyd edir [18.22].

Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, iqtisadiyyatın açıqlıq dərəcəsinin arması birbaşa xarici investisiyaların da ölkə iqtisadiyyatına investisiya yerləşdirilməsini stimullaşdırır. Bütün bunlar onu deməyə əsas verir ki, dünya təsərrüfatı sisteminə səmərəli inteqrasiya mühüm prosesdir. Lakin təcrübə təsdiqləyir ki, dünya təsərrüfat sisteminə səmərəli inteqrasiya mürəkkəb bir prosesdir. Bunun üçün ilk növbədə mövcud şəraitə adekvat, elmi cəhətdən əsaslandırılmış xarici iqtisadi fəaliyyət siyasətinin formalaşdırılması və həyata keçirilməsi tələb olunur.

Ümumdünya ticarət təşkilatı (ÜTT) XXI əsrin əvvəllərində dünya üzrə ixrac kvotasının orta dəyərləri 20%, sənaye baxımından inkişaf etmiş ölkələrdə 27%, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə 12% təşkil etdiyini bildirmişdir [19]. Hesab edirik ki, ölkənin beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sistemində iştirak səviyyəsinin həddini bidirən iki amil mövcuddur:

- Ölkə ərazisinin böyük və ya kiçik olması;
- Daxili bazarın həcmi və ya səviyyəsi.

Ərazi baxımdan kiçik və daxili bazarı (tələbatı) məhdud olan ölkələr daha çox ixrac meyilli olurlar. Bunun nəticəsidir ki, dünya iqtisadi forumunun nəticələrində həmişə ərazi baxımından kiçik olan ölkələr daha çox ilk sıralarda olur. Ərazi baxımdan böyük və daxili bazarı böyük olan ölkələr isə ixrac və idxalda payı elədə də böyük olmur.

Milli iqtisadiyyatın beynəlxalq iqtisadi münasibətlərə cəlb olma səviyyəsini keyfiyyət baxımından xarakterizə etmək üçün hazır sənaye məhsulunun ixracın strukturunda xüsusi çəkisini müəyyən etmək lazımdır. İnkişaf etmiş ölkələrdə bu göstərici ümumi ixracının 40-50% arasında olur.

Metodoloji baxımdan göstərilən problemin həlli müasir dövrdə milli iqtisadiyyatın dünya təsərrüfat sisteminə inteqrasiyasının əsas prinsiplərinin öyrənilməsini, ölkənin beynəlxalq əmək bölgüsündə müqayisəli üstünlüklərinin müəyyənləşdirilməsini, xarici iqtisadi əlaqələrin müasir vəziyyətin təhlilini, mövcud problemlərin aşkarlanmasını, onların yeni şəraitə uyğun həlli yollarının tapılmasını və bunlar əsasında elmi cəhətdən əsaslandırılmış əməli təkliflər sisteminin hazırlanmasını tələb edir.

Beynəlxalq iqtisadi inteqrasiyanın dərinləşməsi və genişlənməsinin labüd nəticəsi kimi ölkələrin iqtisadi açıqlıq dərəcəsinin güclənməsidir. Hər hansı ölkənin iqtisadi sisteminin digər ölkələr ilə iqtisadi əlaqələrinin öyrənilməsini iki aspektdə:

1. İqtisadi əlaqələrin özünün səmərəliliyinin və məqsədə uyğunluğunun öyrənilməsi;
2. İqtisadi əlaqələrin ölkənin iqtisadi sisteminin fəaliyyətinə (bütövlükdə və ya ayrı-ayrı istiqamətlərdə) təsirinin tədqiqi üzrə aparılmalıdır.

Təbii ki, hər iki aspekt qarşılıqlı əlaqəyə malikdir. Eyni zamanda iqtisadi əlaqələrin səmərəliliyi daha universal göstərici kimi ikinci cəhətin də əsas məqamlarını əhatə edir.

Xarici iqtisadi əlaqələrin böyük hissəsini təşkil edən xarici ticarət əlaqələri beynəlxalq əmək bölgüsünün üstünlüklərinin realizasiya vasitəsidir. Beynəlxalq əmək bölgüsünün isə bilavasitə iqtisadi nəticəsinin əməyin ictimai məhsuldarlığının artırılması olduğunu nəzərə alsaq, onda xarici iqtisadi əlaqələrin səmərəliliyini yarada biləcək əsas mənbələrin geniş mənada əmək məhsuldarlığı ilə bağlı olduğunu deyə bilərik.

Azad rəqabət və tələb-təkliflə tənzimlənən bazar mexanizmi şəraitində xərclərin azaldılması, ixtisaslaşmanın dərinləşməsi və istehsal ölçülərinin artması ilə xarakterizə olunur. Hər hansı məhsul istehsalına görə beynəlxalq miqyasda ixtisaslaşma nəticəsində istehsalın texniki iqtisadi göstəriciləri yaxşılaşır:

- Maya dəyəri və ya istehsal xərcləri aşağı düşür,
- İstehsal vahidinə düşən kapital qoyuluşu azalır,
- Əmək məhsuldarlığı isə artır.

Yəni xarici ticarətin inkişafı nəticəsində əldə olunan ictimai əməyə qənaət məhz bilavasitə istehsalda yaranır. Məlumdur ki, ticarət, o cümlədən daxili və xarici ticarət döviyyə dairəsinə aid olmasına baxmayaraq, müəyyən dərəcədə istehsalın davamıdır. Məhsulun saxlanması, növləşdirilməsi, qablaşdırılması və nəqli prosesi daxil olmaqla ticarətin bir sıra xüsusiyyətləri orada istehsal prosesinin davam etdiyini və beləliklə də bu prosesin də ictimai əməyin məhsuldarlığının artırılmasında rolu olmasını söyləməyə əsas verir. Lakin xarici ticarətin əsas funksiyası istehsalın davamı deyil, ixtisaslaşmış istehsalçıların məhsullarının mübadiləsidir. Mal mübadiləsi isə məlum olduğu kimi dəyər yaratmır, ancaq istehsalda əldə edilmiş üstünlükləri reallaşdırır. Belə üstünlüklər isə milli və beynəlxalq dəyər və ya qiymətlərin əlverişli nisbəti ilə, yəni, səmərəliliyi ilə ifadə olunur.

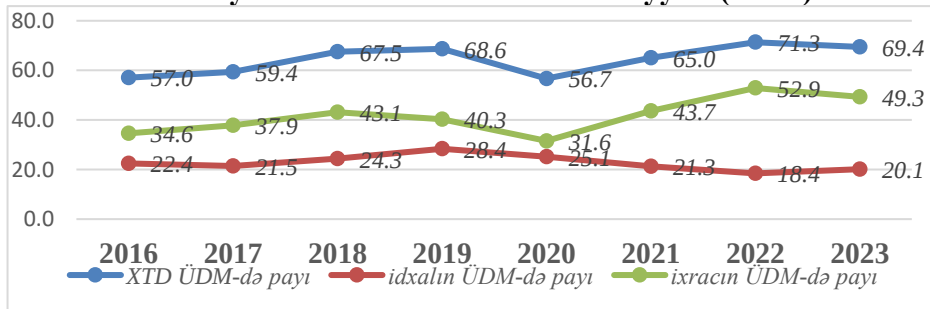
**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ XARİCİ TİCARƏT
ƏLAQƏLƏRİNİN SƏMƏRƏLİLİYİNİN MÖVCUD
VƏZİYYƏTİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ**

Müasir dövrdə kiçik iqtisadiyyatlı ölkələr üçün beynəlxalq ticarət iqtisadi inkişafın və iqtisadi artımın həlledici amillərindən biridir. Milli iqtisadiyyatın və əhəlinin əmtəə və xidmətlərə olan tələbinin ödənilməsində, o cümlədən ölkədə mövcud olan resurslardan səmərəli istifadə edilməsində, innovativ inkişafın sürətləndirilməsində və iqtisadiyyatın strukturunun yenidən qurulmasında xarici ticarət əlaqələrinin rolu danılmazdır.

Ölkənin beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sistemində səmərəli iştirakı iqtisadiyyatına kapital və texnologiyanın cəlb edilməsini şərtləndirməklə yanaşı idxalın artmasına səbəb olur. İdxalın artımı iqtisadiyyatın istehlak mallarına, eləcə də investisiya və aralıq mallara olan tələbatını ödəyir. Bu baxımdan bugün dünyanın demək olar ki, bütün ölkələri beynəlxalq ticarətə bu və ya digər formada cəlb olunub, bəzi ölkələrin isə ÜDM-də xarici ticarətin payı olduqca yüksəkdir. Ona görə də belə ölkələr bəzən xarici ticarətdən birbaşa asılı vəziyyətə də düşürlər. İqtisadiyyatın BİM-dən asılılıq dərəcəsi və ya ölkənin açıqlıq dərəcəsi nəzəri yanaşmalara əsasən ixracın və ya idxalın ÜDM-də xüsusi çəkisinin 10%-lik həddi ilə müəyyən edilir. İqtisadiyyatın açıqlıq dərəcəsi nə qədər yüksəkdirsə deməli, həmin ölkə beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə bir o qədər yüksək səviyyədə iştirak edir və qarşılıqlı asılılıq dərəcəsi artır. Bu baxımdan Azərbaycanın BİM cəlb olunma səviyyəsini müəyyən etməyə çalışaq.

Şəkil 2.

Azərbaycanın BİM-ə cəlb olunma səviyyəsi (faizlə)

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/>

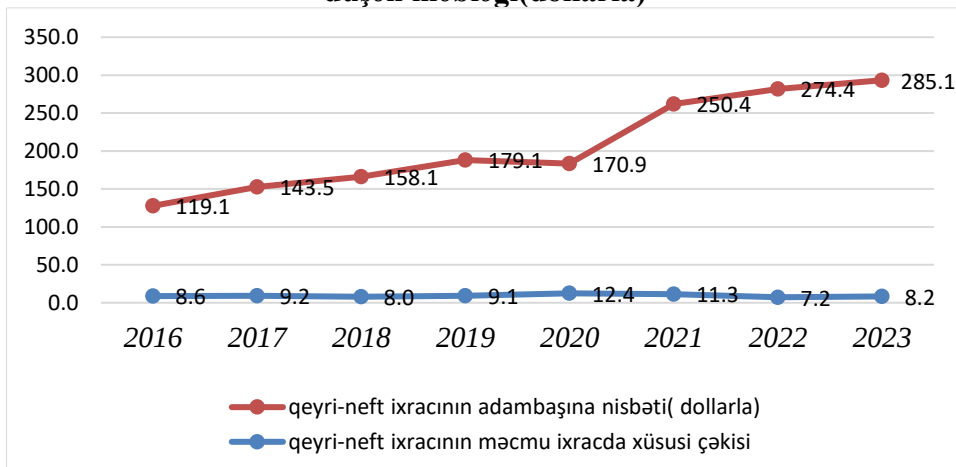
Bildirək ki, nəzəri yanaşmalar ölkənin BİM-də iştirak səviyyəsini 10%, ÜTT –isə inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün 12% həddində bildirir. Bu baxımdan statistik təhlillər göstərir ki, təhlil dövründə ölkənin XTD-in ÜDM-də xüsusi çəkisi orta hesabla 64.4%, ixrac 41.7%, idxal isə 22.7% olmuşdur. Həmin göstəriciləri median kimi hesabladıqda isə XTD-in ÜDM-də xüsusi 66.2%, ixrac 41.7%, idxal isə 22% olmuşdur. Deməli, statistik rəqəmlərdə kənarlaşma

yoxdur və göstəricilər təhlil dövründə simmetrik paylanmışdır. Eyni zamanda, ölkənin BİM sisteminə cəlb olunma səviyyəsi kifayət qədər yüksəkdir.

Ölkədə xarici ticarətin səmərəliliyini göstərən yanaşmalardan biri də qeyri-neft ixracının həcmi və ixracın adambaşına düşən həddidir. Bildirmək istəyirik ki, ölkənin “Gələcəyə Baxış” konsepsiyasında göstərilmişdir ki, 2020-ci ildə Azərbaycanın rəqabət qabiliyyətli ölkə olacağı və qeyri-neft ixracının adambaşına düşən həcmi min (1000) ABŞ dollarına çatması planlaşdırılmışdır. Lakin statistik rəqəmlər göstərir ki, bu göstərici heç 300 ABŞ dolları səviyyəsində belə deyil. Eyni zamanda, qeyri-neft ixracı isə heç məcmu ixracın 10% səviyyəsində belə deyil. Xatırladaq ki, ölkənin ixracının strukturu o zaman səmərəli hesab olunur ki, ümumi ixracın 30%-40% hazır sənaye məhsulları təşkil etmiş olur. Bu baxımdan aşağıdakı şəkildə nəzər salaq.

Şəkil 3.

Qeyri-neft ixracın xüsusi çəkisi(faizlə) və qeyri-neftin adambaşına düşən məbləği(dollarla)

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/>

Azərbaycan xarici ticarətdə qeyri-neft sektorunun xüsusi çəkisinin az olması müxtəlif səviyyələrdə bu əlaqələri təhlil edən şəxslər tərəfindən qeyd edilib. Bu baxımdan Azərbaycanın ixrac və idxalının təmərküzləşmə səviyyəsini ölçmək üçün HHİ-dən istifadə edək və alınan nəticələri nəzəri hissədə göstərilən meyarlar əsasında qiymətləndirək.

Cədvəl 1.**HHİ əsasında ixrac və idxalın təmərküzləşmə səviyyəsi**

İllər	İxrac	İdxal
2016	2319.7	559.3
2017	2201.5	442.5
2018	2421.8	543.9
2019	2226.3	877.2
2020	2,619.7	478.6
2021	2,582.6	424.9
2022	2379.2	381.5

Mənbə: www.stat.gov.az/source/trade/ məlumatları əsasında hesablanmışdır

Cədvəl 2-in HHİ indeksi üzrə təhlili onu deməyə əsas verir ki, ixrac üzrə təmərküzləşmə var və bu yüksək səviyyədədir. Təbii ki, bu da neft və neft məhsullarının xüsusi çəkisinin çox olması ilə bağlıdır. Cədvəl məlumatları göstərir ki, idxal üzrə təmərküzləşmə yoxdur. Əksinə şaxələnmə vardır. Əgər şaxələnmə meylləri hiss edilirsə onda həm ixrac və həm də idxal üzrə diversifikasiya əmsalını hesablayaq. Xatırladaq ki, beynəlxalq təcrübədə səmərəliliyinin müəyyən olunmasında istifadə olunan diversifikasiya göstəricilərinin sayı çoxdur.

Cədvəl 2.**İxrac və idxal üzrə diversifikasiya əmsalı**

İllər	İxrac	İdxal
2016	2.20	19.9
2017	1.92	22.6
2018	3.19	18.4
2019	3.22	21.2
2020	3.31	20.9
2021	3.87	23.5
2022	4.21	26.2

Mənbə: www.stat.gov.az/source/trade/ məlumatları əsasında hesablanmışdır.

Göründüyü kimi ixrac ixrac üzrə diversifikasiya olduqca kiçik rəqəm aldığı halda bu göstərici idxal üzrə daha böyükdür. Başqa sözlə, ixracla müqayisədə idxal daha çox diversifikasiya olunmuşdur.

Xarici ticarət əlaqələrinin səmərəliliyini qiymətləndirərkən Grubel-Lloyd indeksindən də istifadə edilir. Qeyd etdiyimiz kimi bu indeks 0(sıfır) –la, 100 arasında dəyişir. Sıfır olması sahədaxili ticarətin tam olmamasını, 100-ə isə istehsal məhsulları ilə tam integrasiya olunmuş ticarətin olduğunu göstərir. Azərbaycanın xarici ticarət göstəricilərinin köməkliyi ilə bu indeks hesablanmış və aşağıdakı nəticələr əldə edilmişdir.

Cədvəl 3.

Grubel-Lloyd indeksi

İllər	Grubel-Lloyd indeksi
2016	35.0
2017	34.8
2018	36.7
2019	37.4
2020	36.5
2021	38.9
2022	41.7

Mənbə: www.stat.gov.az əsasında hesablanmışdır

Bu indeksin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, xarici ticarət əlaqələrində ixtisaslaşma artdıqca buna müvafiq olaraq məhsuldarlıq və iqtisadiyyatın miqyası da artır. Belə olan halda isə iqtisadiyyatın diversifikasiyası da artır. Bütün bunlar isə iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətini artırır ki, bu da nəticədə ölkə iqtisadiyyatının iqtisadi şoklara qarşı dayanıqlığını gücləndirir. Azərbaycan iqtisadiyyatında isə Grubel-Lloyd indeksi təhlil olunan dövrdə 40 faizlik bir əmsal da belə almamışdır. Deməli, ölkə iqtisadiyyatının rəqabət qabiliyyəti aşağı, ixtisaslaşma zəif və xarici ticarətdə satılan məhsulların isə məhsuldarlıq göstəriciləri aşağıdır.

Xarici ticarət əlaqələrinin milli iqtisadiyyata təsiri ilə bağlı müxtəlif yanaşmalar var. Hətta beynəlxalq səviyyədə belə bu əlaqələri ölçmək, qiymətləndirmək üçün ölkələr üzrə reytinglər tərtib edilir. Belə yanaşmalardan biri də iqtisadiyyatın mürəkkəbliyi indeksidir (economic complexity index). Əslində bu indeks birbaşa ölkə iqtisadiyyatının və xarici ticarət əlaqələrinin səmərəliliyini xarakterizə edən göstəricilərdən biridir. İqtisadi mürəkkəqlik indeksi (ECI) ölkə ixracının müxtəlifliyini, (ixrac etdiyi məhsulların sayı) və məhsullarının hər yerdə olması (həmin məhsulu ixrac edən ölkələrin sayı) haqqında məlumatları birləşdirərək, ölkənin istehsal strukturunun mürəkkəbliyini ölçür. İqtisadiyyatın mürəkkəbliyi indeksi təkcə ölkənin ixrac olunan mallarının mürəkkəbliyini xarakterizə

etmir eyni zamanda, ixracın diversifikasiyasını da xarakterizə edir. Bu baxımdan aşağıdakı cədvələ nəzər salaq.

Cədvəl 4

Ölkə ixracının mürəkkəbliyi indeksi

Rang	Ölkələr	İqtisadiyyatın mürəkkəbliyi indeksi (<i>Economik complexity index</i>) (<i>ECI</i>)	Son beş ildə dəyişiklik
1	Yaponiya	2.43	= (dəyişməyib)
2	İsveçrə	2.17	↑ 1 (bir pillə irəliləyib)
3	Cənubi Koreya	2.11	↑ 4 (dörd pillə irəliləyib)
4	Almaniya	2.09	↓ 2 (iki pillə geriləyib)
5	Sinqapur	1.85	= (dəyişməyib)
<i>Daha mürəkkəb yüksək sıralama</i>			
.....			
123	Yemən	-1.31	↓ 1 (bir pillə geriləyib)
124	<i>Azərbaycan</i>	-1.37	↑ 1 (bir pillə irəliləyib)
125	Konqo	-1.42	↑ 3 (üç pillə irəliləyib)
126	Qabon	-1.43	↑ 4 (dörd pillə irəliləyib)
.....			
133	Nigeriya	-1.92	↓ 2 (iki pillə geriləyib)

Mənbə: *Economik complexity index*

Göründüyü kimi, 133 ölkə arasında Azərbaycanın iqtisadiyyatının və ixracının mürəkkəblik əmsalı olduqca aşağıdır. Ölkə ixracının uzun müddətdir ki, xammal və aralıq məhsullardan ibarət olması, eləcə də ixracın strukturunda daha çox neft və neft məhsullarının olması eləcə də, ölkənin xarici ticarət əlaqələrinin səmərəliliyini qiymətləndirmək üçün apardığımız müxtəlif aspektli təhlillər onu deməyə əsas verir ki, ölkənin ticarət əlaqələri elə də səmərəli formalaşdırılmasına ehtiyac duyulur.

Ölkələrin müxtəlifliyi və istehsal olunan məhsulların daha çox ölkədə olması haqqında məlumatları nəzərə alan iqtisadiyyatın mürəkkəblik indeksi ölkələrin ixracatlarının müxtəlifliyi, az və ya çox çeşidliyini həm də onların mürəkkəbliyini müəyyən edə bilər. Məsələn, iqtisadiyyatı yüksək mürəkkəbliyə malik olan Yaponiya və ya Almaniya yüksək şaxələnmiş

ixraca malik olmaqla yanaşı, bu ölkələrdə istehsal olunan bir çox məhsul avtomobillər, televizorlar, kompüterlər, bir çox elektrotexniki avadanlıqlarını istehsalı aşağı səviyyədə olan və eləcə də inkişaf etməkdə olan ölkələrin əksər iqtisadi regionunda görmək mümkündür. Anqola, Zambiya, Nigeriya kimi aşağı mürəkkəblik iqtisadiyyata malik olan ölkələrin isə özündən nisbətən iqtisadi baxımdan yüksəkdə olan ölkələrdə çox şaxələndirilməmiş yalnız bir neçə məhsulunun ixrac edildiyini görmək olar. Belə hal isə qeyd edilən ölkələrin ixracının müxtəlifliyinin az olduğunu və ixrac etdikləri məhsulların isə istehlakçı ölkələr tərəfindən çox da bəyənilmədiyi, rəqabət qabiliyyətinin aşağı olduğunu göstərir.

NƏTİCƏ

Aparılan təhlillər onu göstərir ki, ölkənin dünya bazarından asılılıq səviyyəsi yüksəkdir və qeyri-neft sektorunun inkişafı arzu olunan səviyyədə inkişaf etmir. HHI ixracın təmərküzləşmə səviyyəsi yüksək, diversifikasiya səviyyəsi isə qənaətbəxş səviyyədə deyildir. Grubel-Lloyd indeksi isə onu göstərir ki, ölkədə iqtisadiyyatının rəqabət qabiliyyəti aşağı, ixtisaslaşma zəif və xarici ticarətdə satılan məhsulların isə məhsuldarlıq göstəriciləri aşağıdır. İqtisadi mürəkkəblik indeksi (ECI) ölkə ixracının müxtəlifliyini, (ixrac etdiyi məhsulların sayı) və məhsullarının hər yerdə olması (həmin məhsulu ixrac edən ölkələrin sayı) haqqında məlumatları birləşdirərək, eyni zamanda, ixracın diversifikasiyasını da xarakterizə edir. Beynəlxalq səviyyədə 133 ölkə üçün bu indeksin hesablanması və Azərbaycanın iqtisadiyyatının qeyd edilən ölkələr arasında 124 yerdə qərarlaşması onu deməyə əsas verir ki, ölkə ixracının mürəkkəblik əmsali olduqca aşağıdır. Ölkə ixracının uzun müddətdir ki, xammal və aralıq məhsullardan ibarət olması, eləcə də ixracın strukturunda daha çox neft və neft məhsullarının olması ilə bağlıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. “Azərbaycan 2020: Gələcəyə baxış “inkişaf konsepsiyası,
2. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Qeyri-neft məhsullarının ixracının stimullaşdırılması ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında” Sərəncamı, Bakı şəhəri, 18 yanvar 2016-cı il.
3. Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi.

4. “Azərbaycanda biznes mühiti – 2020: reallıqlar və perspektivlər” Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası İqtisadiyyat İnstitutu Bakı-2021 s.120
5. Əbdülsəlimzadə Q.Y. Mikroiqtisadiyyat-Makroiqtisadiyyat s. 303.Bakı-2014.
6. Həsənlı Y. H. (2014), Statistika, Bakı, səh. 563
7. Xasbulatov R.İ. Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər, Bakı 2014.
8. “İqtisadi Azadlıq indeksi” 2019-2021-ci illər. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası İqtisadiyyat İnstitutu Bakı-2021, s.126.
9. Meybullayev M.X. Makroiqtisadiyyata giriş Bakı2011 səh.480.
10. Səmədzadə Z.Ə. İqtisadi Ensiklopediya Bakı-2009 səh. 2089.
11. Вертинская, Т.С. Социально-экономическая эффективность внешнеэкономической деятельности на региональном уровне. Минск: Право и экономика, 2005. – 128 с.
12. Раицкий, К.А. Экономика предприятия: М. ИТК «Дашков и К», 2012. 1012 с.
13. Mühüttin Adıgözel. Uluslararası rekabet gücü 2011 s.276.
14. Fortunato, P. Operationalizing the Product Space: a Road Map to Export Diversification / UN Discussion. Paper № 219. – 2015.
15. Yədulla Həsənlı, Gülzar Tahirova “Əmək bazarı göstəricilərinin iqtisadi sektorlar və regionlar üzrə diversifikasiyasının qiymətləndirilməsi” “vergi xəbərləri” Bakı-2010 № 6., səh. 19-26.
16. Давыденко Е.Л. Диверсификация товарного экспорта: мировые тенденции и опыт стран Северной Европы (на примере Финляндии, Швеции и Дании) /Е. Л. Давыденко //Экономика, моделирование, прогнозирование: сб. науч. тр. – Минск, 2017. Вып. 11, С. 12-21.
17. Мартянова О.В Оценка эффективности внешнеторговых операций “Аудит и финансовый анализ” 2014 №3 с. 99-115.
18. Dollar D., Kraay A. Trade, Growth, and Poverty // Research Paper. The World Bank. 2021-04-23 T14:03:43Z.
19. [www. wto.org](http://www.wto.org)
20. www.worldbank.org
21. www.stat.gov.az

RƏQƏMSALLAŞMA ƏSASINDA DAVAMLİ İQTİSADİ İNKİŞAF NAIL OLMAQ ÜÇÜN STRATEGİYALAR

Tural MUSTAFAZADƏ

İqtisadiyyat Nazirliyinin İqtisadi
Elmi-Tədqiqat İnstitutu, doktorant
t.mustafazadeh@gmail.com

XÜLASƏ

Bu araşdırma, əməliyyat səmərəliliyini və resursların idarə edilməsini təkmilləşdirən Əşyaların İnterneti, süni intellekt və böyük verilənlərin analitikası kimi rəqəmsal texnologiyalar nəzərə alınmaqla, davamlı iqtisadi inkişaf üçün rəqəmsallaşmanın sənaye sektorlarına transformativ təsirinə diqqət yetirir. SPSS ilə multiregressiya təhlilindən istifadə edərək, bu araşdırma məhz rəqəmsal integrasiyanın enerji istehlakı, texniki xidmət xərcləri və yaranan tullantılar kimi əsas ölçülərə təsirini kəmiyyətləndirmək üçün beş illik dövr ərzində sənaye məlumatlarını tədqiq etmişdir. Nəticələr həm resurs səmərəliliyində, həm də mürəkkəb rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi ilə bağlı əməliyyat xərclərinin azaldılmasında əhəmiyyətli irəliləyişlər göstərdi. Bu araşdırma təsdiq edir ki, rəqəmsal texnologiyalar iqtisadi göstəriciləri ekoloji davamlılıq məqsədləri ilə uyğunlaşdırmağa çalışır. Bakının sənaye mənzərəsinin bu perspektivində təhlil bu cür texnologiyaların regional iqtisadiyyatlarda necə daha geniş istifadə oluna biləcəyini göstərir. Nəhayət, tədqiqat davamlı iqtisadi inkişafı təmin etməyə kömək edəcək sənayelərdə strateji rəqəmsallaşmaya yanaşma tələb edir. O, həm hökumət, həm də korporativ səviyyələrdə qərar qəbul edənlər üçün lazım olan yol xəritəsini bütün dünyada ekoloji və iqtisadi göstəricilərin yaxşılaşdırılmasına dair təqdim edir. Bu tədqiqat davamlı gələcək üçün rəqəmsal texnologiyaların iqtisadi nəticələrini anlamaq üçün mühüm mənbəyə çevrilə bilər.

Açar sözlər: davamlı iqtisadi inkişaf, rəqəmsallaşdırma, Böyük Verilənlər analitikası, IoT, AI, sənaye səmərəliliyi.

STRATEGIES FOR ACHIEVING SUSTAINABLE ECONOMIC DEVELOPMENT THROUGH DIGITIZATION

Tural MUSTAFAZADEH

Economic Scientific Research
Institute of the Ministry of Economy, PhD student
t.mustafazadeh@gmail.com

ABSTRACT

This study focuses on the transformative impact that digitization has on the industrial sectors for sustainable economic development, considering digital technologies like the Internet of Things, Artificial Intelligence, and big data analytics that enhance operational efficiency and resource management. This research, using multiple regression analysis with SPSS, examines the data across industries during a five-year period to quantify the effect of digital integration on key indicators such as energy consumption, maintenance costs, and waste produced. The results showed significant enhancements in both resource efficiency and reduction of operational costs related to the adoption of sophisticated digital technologies. This study hereby confirms that digital technologies are about aligning economic performance to environmental sustainability goals. In this perspective of the industrial landscape of Baku, the analysis brings out how such technology could be more ubiquitously used across regional economies. Finally, the study calls for an approach toward strategic digitization in industries that would definitely help ensure sustainable economic development. It provides a roadmap necessary for decision-makers both at government and corporate levels on how to improve environmental and economic parameters worldwide. This study has been an important source in understanding the economic consequences of digital technologies for a sustainable future.

Keywords: sustainable economic development, digitization, Big Data analytics, IoT, AI, industrial efficiency.

СТРАТЕГИИ ДОСТИЖЕНИЯ УСТОЙЧИВОГО ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ ПОСРЕДСТВОМ ЦИФРОВИЗАЦИИ

Турал МУСТАФАЗАДЕ

Экономический научно-исследовательский
институт Министерства экономики, аспирант

t.mustafazadeh@gmail.com

АННОТАЦИЯ

В этом исследовании основное внимание уделяется преобразующему влиянию цифровизации на промышленные секторы для устойчивого экономического развития, учитывая такие цифровые технологии, как Интернет вещей, искусственный интеллект и аналитика больших данных, которые повышают операционную эффективность и управление ресурсами. В этом исследовании с использованием множественного регрессионного анализа с SPSS изучаются данные по отраслям за пятилетний период, чтобы количественно оценить влияние цифровой интеграции на ключевые показатели, такие как потребление энергии, затраты на техническое обслуживание и производимые отходы. Результаты показали значительное улучшение как эффективности ресурсов, так и сокращение эксплуатационных расходов, связанных с внедрением сложных цифровых технологий. В этом исследовании подтверждается, что цифровые технологии направлены на согласование экономических показателей с целями экологической устойчивости. В этой перспективе промышленного ландшафта Баку анализ показывает, как такие технологии могут более повсеместно использоваться в региональных экономиках. Наконец, в исследовании содержится призыв к подходу к стратегической цифровизации в отраслях, который определенно поможет обеспечить устойчивое экономическое развитие. Он предоставляет дорожную карту, необходимую лицам, принимающим решения как на правительственном, так и на корпоративном уровнях, о том, как улучшить экологические и экономические параметры во всем мире. Это исследование стало важным источником понимания экономических последствий цифровых технологий для устойчивого будущего.

Ключевые слова: устойчивое экономическое развитие,

цифровизация, аналитика больших данных, Интернет вещей, ИИ, эффективность производства.

INTRODUCTION

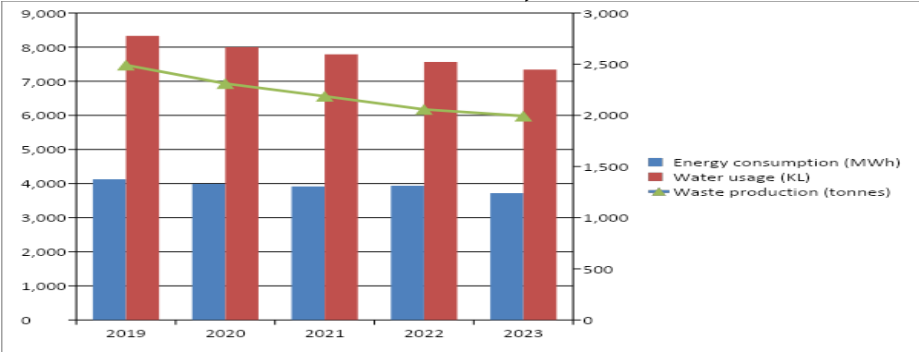
Integration of digitization acts as the key driver for the current landscape of global economic development in pursuit of sustainability goals, such as conventions for carbon footprints, general effectiveness in different sectors. In this framework, this article tries to systematically explore various avenues in which digitization could facilitate sustainable economic growth, especially in those contexts in which conventional paradigms of growth have already been proven environmentally and socially unsustainable. The motivation of this study has emerged from the fast-expanding need for balancing economic growth with environmental care—a need which digitization is singularly poised to respond. The problem setting centers around the challenge of using digital technologies in ways that would trigger economic development without reducing the equitable benefits which accrue from it or causing minimum ecological degradation. The study will try to outline ways in which digitization could serve as a cornerstone for sustainable economic models by considering, in some detail, specific instances of the use of digital tools for better management of resources and increased inclusivity in economic participation. Beyond this, the article will look at the barriers, including technological disparities and regulatory constraints that too often prevent the complete realization of digitization's potential to spur sustainable practices. The study, therefore, deeply analyzes these dynamics and aims at providing actionable insights that shall help policy makers, industry leaders, and other stakeholders leverage digital innovations toward sustainable economic outcomes. Given the accelerated rate at which technological change is currently running and a growing global imperative for solutions that limit environmental harm while cultivating economic resilience, this investigation into the role of digitization in sustainable development is very timely. Ultimately, this research aspires to establish a clear and full framework that may guide the understanding and harnessing of the transformational power of digital technologies in the realization of sustainable economic development, with its contribution toward an equitable and environmentally responsible global economy. This research is rendered even more urgent and relevant by continuous global shifts toward digital economies underlining the dire need for scholarly

inquiry into how best digitization can be leveraged to meet 21st-century challenges.

1. DIGITAL TECHNOLOGIES AND RESOURCE EFFICIENCY IN INDUSTRY

Probably the most valuable contribution that this integration of digital technologies into industrial practices can make is the underpinning at the very heart of achieving sustainable economic development (Luo et al., 2023). This is related to how well industries can employ advanced digital tools like IoT sensors, big data analytics, and AI in optimizations for steel production processes with minimum waste and environmental impact. These technologies allow for real-time monitoring and adjustment, which is paramount in a balancing act between output maximization and resource use minimization (Martínez et al., 2022). The role of digital technologies in the achievement of resource efficiency is more strongly accentuated since industries continue to face increasing pressures from environmental regulations and the rise in raw material prices. This feature is highly pronounced in those industries that are manufacturing, energy, and agriculture, where precision and efficiency are directly linked with technological adoption. The adoption of digital tools allows a more detailed understanding of the flow of resources within industries, which permits better decision-making with more effective sustainability strategies (Vyas-Doorgapersad, 2022). While the whole world fights against climate change, industries today have more reasons to deploy digital technologies that bring them economic benefit while ensuring environmental stewardship.

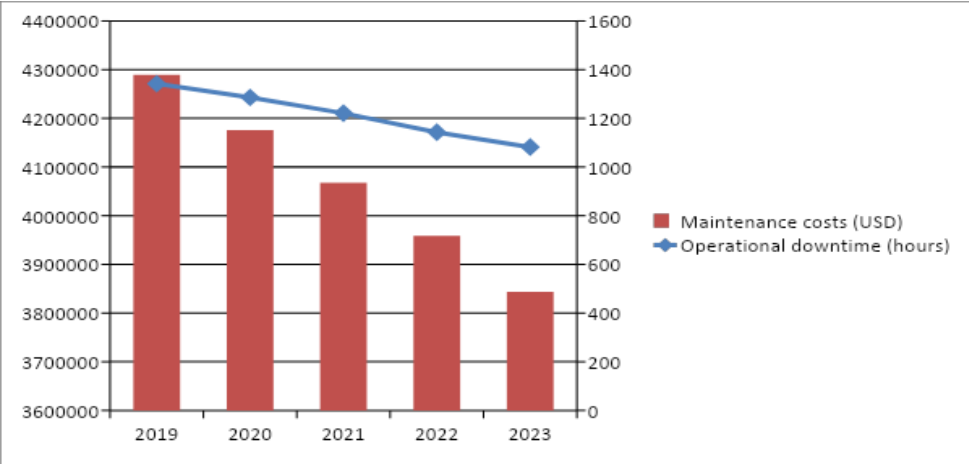
Graph 1.
Impact of IoT adoption on resource efficiency in manufacturing (Zaidi et al., 2024).

The graph above (Graph 1) shows the consistent upward trend of resource efficiency across the manufacturing industry, which can be linked directly to the adoption of IoT technologies. Particularly telling from this graph is the year-on-year decline in energy use, water consumption, and waste generation-all indicative of IoT technologies at work to enhance operational efficiencies. These savings go a long way to reduce costs and ensure environmental sustainability, hence outlining the need for investment in technology if changes in industry are anything to go by.

I then proceed to the influence of AI-enhanced predictive maintenance on operational efficiency within the energy sector. It allows us to predict equipment failures and to plan maintenance work in an optimal way, therefore minimizing operational downtime and wasting energy. The graph compares changes within the last five years in such key aspects as operational downtime and maintenance costs, reflecting thus a positive economic impact resulting from the adoption of AI.

Graph 2.
Trends in AI-enhanced predictive maintenance in energy sector
(Banerjee et al., 2024).

The data in the graph above (Graph 2) underlines quite clearly the effectiveness of AI-enhanced predictive maintenance in the energy sector. This certainly reflects, with great precision, the efficiency that AI technologies bring about-a marked decrease in operational downtime and a reduction in maintenance costs. Such development not only optimizes energy production but it also reduces the financial expenditure of energy

plants related to unplanned maintenance and failure of their equipment, depicting the double economic and operative value of digital innovation in industrial contexts.

2. ANALYSIS

In the analysis section, I have analyzed this dataset with more than 500 individual data points, which were collected over five years from various industries that implemented digital technologies within their operational frameworks. The metrics checked against this dataset concerned energy consumption, waste production, water usage, operational downtime, and maintenance costs, intelligence gathered from several leading companies across those sectors. This data is compiled from industry reports, direct data submissions from the respective companies, and monitoring systems utilizing IoT technologies that capture operation data in real time. It was a regression-based methodology in which interpretation on the impact of digital technologies on resource efficiency and operational efficacy was performed using SPSS software.

These are the reasons why regression analysis is used: to find and quantify the relationship existing between independent variables-represented by the level of adoption of digital technologies-and dependent variables, such as resource usage metrics and efficiency of operations indicators. SPSS was especially used because of its strong analytical capability that enables drilling into details of complicated data with several variable interactions. Accordingly, the practical part of this analysis was done in Baku, based on its local dataset from industries within the region which have been at the forefront of digital transformation. It provided the regional focus that gave a certain perspective on how digital technologies adapt and are effective within the economic landscape, developing very fast. Collaboration with local industry associations and technology providers in Baku has granted access to obtaining data on operations and the wider technological integration of their processes.

Accordingly, the models of regression were developed including variables that capture the level of integration of the digital technology-that is, the presence of IoT devices, usage of AI for predictive analytics, and implementation of big data solutions.

Each of these models has been checked for statistical significance and the strength of the relationships between independent and dependent variables.

Before running these regression analyses, the data were preprocessed by cleaning, normalizing, and cross-checking against integrity to make sure that this analysis was accurate and reliable. Multiple regression models were run using SPSS software, each of which was progressively refined to best fit the empirically observed data. In choosing model parameters, theoretical and empirical considerations were used to ensure that the models would illustrate real-life dynamics around integrating technology within industries and also serve to align with contemporary academic and practical perspectives on the impacts of digital transformation. This analysis underlined not only the direct impacts caused by digital technologies on resource efficiency and operational efficacy but also opened pathways toward the exploration of secondary effects, including how digital maturity may influence environmental sustainability and economic resilience. The Baku findings provided a forceful case study on the role that can be played by digital technologies in transitioning industrial landscapes, whose insights have regional and global relevance. This detailed methodology, coupled with robust ways of using SPSS in the statistical analysis, definitely constitutes a contribution to the literature on digital transformation and implications for sustainable economic development.

Several hypotheses (Table 1) had been developed that provided a structure for the empirical investigation on how digitization affects industrial resource efficiency and operational efficacy. In total, these set a foundation that describes the influence of digital technologies on various performance measures in the context of industries. Each hypothesis is developed based on a theoretical underpinning showing the role of digital transformation in sustainable development and will be tested using regression analysis in SPSS. The following table lists each hypothesis with a short description:

Table 1.

Hypotheses.

Nº	Hypothesis
H1	Digitization positively affects energy efficiency in industries.
H2	More use of IoT devices, which leads to a decrease in operational downtime.
H3	Adoption of AI in maintenance predicts reduced maintenance costs.
H4	Big data analytics implementation is associated with waste reduction.
H5	The more digitally integrated, the more efficient is water usage.

Hypothesis H1: The higher the integration of digital technologies

specifically by industries for the optimization of energy use, such as smart grids and energy management systems, the better the energy efficiency observed. This is expected because digital tools allow for more precise monitoring and, therefore, better management of energy use, thus enabling an informed and timely response within active operation settings.

Hypothesis H2: A reduction in unplanned downtime would accordingly be witnessed, as the usage of IoT technologies-which enable real-time data collection and its processing-facilitates this process through predictive maintenance and quicker reactions towards upcoming disruptions. It is a perquisite states since operational downtime is among those factors that determine the cost industries incur. Thus, the capability to minimize it may be related to important economic and productivity advantages.

Hence, hypothesis H3 has been developed under the belief that AI-driven predictive maintenance systems can foresee any equipment failure well in advance. This would, in turn, ensure an optimized schedule for such maintenance and reduce costs on this account. However, of much greater significance is the fact that the hypothesis is a test of whether or not such technological adoptions yield cost savings above and beyond traditional, reactive approaches to maintenance.

Hypothesis H4 verifies the use of big data analytics with waste production. Big data can be expected to help in optimizing production processes, thus reducing superfluous waste generation by making a more accurate forecast and maintenance of the inventory supporting sustainability goals.

Lastly, Hypothesis H5 expounds on the role played by digital integration in the efficiency of water use. Given that advanced digital systems include such things as automated water management systems, they are likely to improve precision in water use within the industrial process system; thus, any excess consumption is curtailed, and the effects on environmental conservation are continued.

Each one of these hypotheses has been devised to distinguish the transparent channels through which digitization will be able to contribute to improving industrial efficiency and sustainability. They are empirically tested via a regression framework that will quantify the strength and significance of these expected relationships through the sound test of the effect of digital technologies in industries. The pertinence of results from such analyses will give useful insight into how to strategically deploy digital tools in enhancing industrial performance toward achieving sustainable economic development.

Having had hypotheses on how digitization influences industrial performance measures formulated and argued, the next step involves the testing of these hypotheses within multiple regression analysis. This is, therefore, the most important step in this analysis, since it quantifies the relationship between digitization initiatives taken and their outcomes; hence, the empirical evidence needed for the support or refuting of our initial assumptions.

These multivariate regression models take a broader perspective into the multifaceted nature of digital technologies deployed across various industry verticals. They integrate various independent variables, representing different facets of digitization, such as the degree of IoT adoption, use of AI in maintenance, and big data analytics implementation, modeled against dependent variables like energy efficiency, operational downtime, maintenance costs, waste production, and water usage efficiency.

Controls by industry and economic conditions may add robustness to the findings. In other words, it is the items that are critical for the isolation of the effect of digitization among other external influences: industry size, market conditions, and geographic location.

Table 2.

Multiple regression results.

Variable	Standard Error	Coefficient	P-value	t-Statistic
Intercept	0.856	-3.214	0.0002	-3.753
AI in Maintenance	0.418	2.088	0.0000	4.995
IoT Adoption Level	0.332	1.572	0.0000	4.734
Industry Size (Log)	0.109	0.524	0.0000	4.812
Big Data Analytics	0.290	0.944	0.0012	3.256
Geographic Location Dummy	0.182	-0.572	0.0017	-3.142
Market Conditions Index	0.075	0.310	0.0000	4.133

The coefficients, as depicted in the above table (Table 2) showing the results of multiple regression analysis done using SPSS, explain the size and direction of each independent variable's relationship with the predicted variable. For instance, a positive coefficient of IoT Adoption Level suggests that higher extents of IoT integration are associated with improved performance metrics, hence supporting Hypothesis H2.

The larger the standard error, the more the spread of the estimate of the

coefficient and lesser the precision of the prediction. A smaller standard error means that the estimates are more reliable.

It is through the t-statistic that the null hypothesis of the coefficient being zero-that is, no effect-is tested. The higher the absolute value of the t-statistic, the stronger the rejection of the null hypothesis.

The P-value indicates the probability of getting the result at hand, or more extreme, given that, in fact, the null hypothesis was correct. Generally speaking, P-value below 0.05 is considered significant; thus, in this case, it would imply that there was strong evidence against the null hypothesis and for the alternative hypothesis of some effect existing at.

Conspicuously, IoT adoption and AI in maintenance represent a strong positive impact on most industrial performance metrics, hence strongly supporting Hypotheses H2 and H3. The positive influence is also found in big data analytics, thus supporting Hypothesis H4, though with a slightly lower coefficient compared to AI and IoT, hence having a nuanced effect on waste reduction. These findings cast light on the important contribution of digital technologies in industry performance improvement. The analysis, by showing both the statistical significance and practical importance of those technologies, furnishes a concrete base for advocacy on increased digital integration into industrial settings. The insight one may draw from such results may be very important in driving future digital strategies and investment decisions across sectors toward greater efficiency and sustainability and economic viability.

CONCLUSION

This comprehensive analysis from this study highlights that digitization significantly fosters sustainable economic development within industrial contexts. Empirical evidence, extracted through several multiple regression models, tends to show that technologies like IoT, AI, and Big Data Analytics are more of the spearheading industrial operations in enhancing energy efficiency, waste reduction, and minimization of operational downtime. This research, therefore, indicates that digital technologies create a higher class of resource management and operational efficiency than any industry can afford to ignore in pursuit of sustainability goals. The huge cuts in maintenance costs, coupled with the efficient use of resources, also underline the economic benefits of digitization, hence aligning the financial incentives with environmental objectives. Although industries continue to

evolve in an increasingly digital environment, the contributions of this work provide a strategic foundation for embracing digital technologies that would contribute not only to the improvement of economic performance but also to the superset goal of the sustainable development of economies. A regional focus on Baku builds an understanding of how digitization can fit into specific economic and environmental landscapes and provides a blueprint for other regions with similar industrial profiles. This study calls for policymakers and industry leaders to prioritize digital transformations-not because it is the flavor of the month, but because these are foundational pieces in future-proofing economic and environmental frameworks. By integrating the knowledge from this analysis, industries will find a way of responding to uncertainty and modern economic challenges more effectively while ensuring that there is long-term sustainability. This harmonization of digital strategies with sustainable economic development forms part of the critical ingredients in building a fair and environmentally responsible global economy for the 21st century.

REFERENCES

1. Banerjee, D. K., Kumar, A., & Sharma, K. (2024). AI Enhanced Predictive Maintenance for Manufacturing System. *International Journal of Research and Review Techniques*, 3(1), 143-146.
2. Luo, S., Yimamu, N., Li, Y., Wu, H., Irfan, M., & Hao, Y. (2023). Digitalization and sustainable development: How could digital economy development improve green innovation in China? *Business Strategy and the Environment*, 32(4), 1847-1871.
3. Martínez, J. M. G., Puertas, R., Martín, J. M. M., & Ribeiro-Soriano, D. (2022). Digitalization, innovation and environmental policies aimed at achieving sustainable production. *Sustainable Production and Consumption*, 32, 92-100.
4. Vyas-Doorgapersad, S. (2022). The use of digitalization (ICTs) in achieving sustainable development goals. *Global Journal of Emerging Market Economies*, 14(2), 265-278.
5. Zaidi, S. M. R., Alam, A., & Khan, M. Y. (2024). Enhancing Efficiency in Advanced Manufacturing through IoT Integration. *Engineering Headway*, 11, 55-61.

SOSIAL-İQTİSADI BƏRABƏRSİZLİYİN İQTİSADI NƏTİCƏLƏRİ

Təbriz ƏLİYEV

UNEC-in "İqtisadiyyat və biznes" kafedrasının müəllimi, doktorant

taliyev92@mail.ru

XÜLASƏ

Gəlirlərin, sərvətlərin və imkanların qeyri-bərabər paylanması ilə xarakterizə olunan sosial-iqtisadi bərabərsizlik mühüm iqtisadi nəticələrə malikdir. Bu məqalə mücərrəd qeyri-bərabərliyin təhsilə və məşğulluğa çıxışı məhdudlaşdırmaqla iqtisadi artıma necə mane ola biləcəyini, bununla da ümumi məhsuldarlığı və innovasiyanı azalda biləcəyini araşdırır. O, həmçinin siyasi qeyri-sabitliyə gətirib çıxara bilən və sərmayələrin qarşısını ala bilən bərabərsizlik və sosial iğtişaşlar arasındakı əlaqəni araşdırır. Konsentrasiya edilmiş sərvət hesabına yoxsulluğun davamlı olması bu problemləri daha da kəskinləşdirir, nəticədə sağlamlıq, təhsil və sosial mobillik nəticələrinin pisləşməsi ilə nəticələnir. Bundan əlavə, bərabərsizlik sosial birliyi pozur, institutları zəiflədir və uzunmüddətli iqtisadi sabitliyə mane olan bərabərsizlik dövrünə gətirib çıxara bilən demokratik əsasları aşındıra bilər. Bərabərliyi təşviq edən siyasətlər vasitəsilə sosial-iqtisadi bərabərsizliyin aradan qaldırılması davamlı iqtisadi artımın təşviqi və daha möhkəm və inklüziv cəmiyyətin təmin edilməsi üçün vacibdir.

Açar sözlər: iqtisadiyyat, bərabərsizlik, sosial bərabərlik, iqtisadi sabitlik, davamlı iqtisadi artım.

ECONOMIC CONSEQUENCES OF SOCIO-ECONOMIC INEQUALITY

Tabriz ALIYEV

Teacher, UNEC "Economics and Business" department, Ph.D student

taliyev92@mail.ru

ABSTRACT

Socioeconomic inequality, characterized by the uneven distribution of income, wealth, and opportunities, has significant economic consequences. This abstract explores how inequality can impede economic growth by

limiting access to education and employment, thereby reducing overall productivity and innovation. It also examines the link between inequality and social unrest, which can lead to political instability and discourage investment. The perpetuation of poverty due to concentrated wealth exacerbates these issues, resulting in poorer health, education, and social mobility outcomes. Additionally, inequality undermines social cohesion, weakens institutions, and can erode democratic foundations, leading to a cycle of inequality that hampers long-term economic stability. Addressing socioeconomic inequality through policies that promote equity is essential for fostering sustainable economic growth and ensuring a more resilient and inclusive society.

Keywords: economy, inequality, social equity, economic stability, sustainable economic growth.

ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ПОСЛЕДСТВИЯ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОГО НЕРАВЕНСТВА

Табриз АЛИЕВ

Преподаватель кафедры «Экономика и бизнес» UNEC, аспирант
taliyev92@mail.ru

РЕЗЮМЕ

Социально-экономическое неравенство, характеризующееся неравномерным распределением доходов, богатства и возможностей, имеет значительные экономические последствия. В этой статье рассматривается, как неравенство может препятствовать экономическому росту, ограничивая доступ к образованию и занятости, тем самым снижая общую производительность и инновации. В нем также рассматривается связь между неравенством и социальными волнениями, которые могут привести к политической нестабильности и препятствовать инвестициям. Сохранение бедности из-за концентрированного богатства усугубляет эти проблемы, что приводит к ухудшению здоровья, образования и результатов социальной мобильности. Кроме того, неравенство подрывает социальную сплоченность, ослабляет институты и может разрушить демократические основы, что приводит к циклу неравенства, который

препятствует долгосрочной экономической стабильности. Решение социально-экономического неравенства с помощью политики, способствующей равенству, имеет важное значение для содействия устойчивому экономическому росту и обеспечения более устойчивого и инклюзивного общества.

Ключевые слова: экономика, неравенство, социальное равенство, экономическая стабильность, устойчивый экономический рост.

INTRODUCTION

Socioeconomic inequality refers to the unequal distribution of income, wealth, and resources among different social groups, leading to disparities in living standards, opportunities, and overall well-being. The economic consequences of such inequality are profound and multifaceted, affecting both individual and societal levels.

Firstly, socioeconomic inequality can hinder economic growth. When a significant portion of the population has limited access to education, healthcare, and employment opportunities, their productivity is reduced. This leads to a less skilled workforce, lower levels of innovation, and ultimately slower economic development. In contrast, more equitable societies tend to experience higher and more sustainable growth because resources and opportunities are distributed more widely, allowing more people to contribute effectively to the economy.

Secondly, high levels of inequality can lead to increased social unrest and political instability. Disparities in income and wealth often create tensions between different social groups, leading to conflict and instability. This can discourage investment, as businesses are less likely to invest in regions or countries where there is a risk of social upheaval. Additionally, political instability can result in inefficient governance and policy-making, further hampering economic performance.

Moreover, inequality often results in higher levels of poverty, as wealth becomes concentrated in the hands of a few, leaving others with insufficient resources to meet basic needs. This creates a cycle of poverty that is difficult to break, as those at the bottom of the economic ladder have fewer opportunities to improve their situation. Poverty, in turn, leads to poor health outcomes, lower educational attainment, and reduced social mobility, all of

which further exacerbate economic inequality.

In societies with significant socioeconomic inequality, there is often a reduction in social cohesion and trust among citizens. This erosion of social capital can lead to weaker institutions and less effective public services, as people are less willing to contribute to the collective good. Additionally, the concentration of wealth can lead to increased political influence for the wealthy, resulting in policies that favor their interests over those of the broader population, further entrenching inequality.

In the long run, socioeconomic inequality can undermine the very foundations of democracy and social stability. When people feel that the system is rigged against them, they are less likely to participate in democratic processes, leading to lower levels of civic engagement and voter turnout. This can create a vicious cycle where inequality begets further inequality, as those in power implement policies that perpetuate their own wealth and status.

1. ANALYSIS OF THE LEVEL OF UNEVEN SOCIO-ECONOMIC DEVELOPMENT OF REGIONS

Uneven regional development is one of the key challenges faced by many countries, with specific characteristics largely determined by the size of the territory, natural and climatic conditions, national composition, cultural and historical factors, economic spatial heterogeneity, distribution of resources, and the degree of their utilization. In the current stage of productive forces development, under the influence of the rapid introduction of innovations in all spheres of human activity, the widespread dissemination of information technologies and telecommunications systems that are forming a unified information space, as well as the development of network forms of production organization, this problem is taking on new dimensions and features.

The configuration of socio-economic space is characterized by heterogeneity and imbalance, which hinders progress towards sustainable development and leads to an increase in interregional contrasts. The processes of differentiation in the country's economy, which emerged under the conditions of centralized planning, intensified during the transition to a market-based economic model, resulting in a decline in competitiveness and

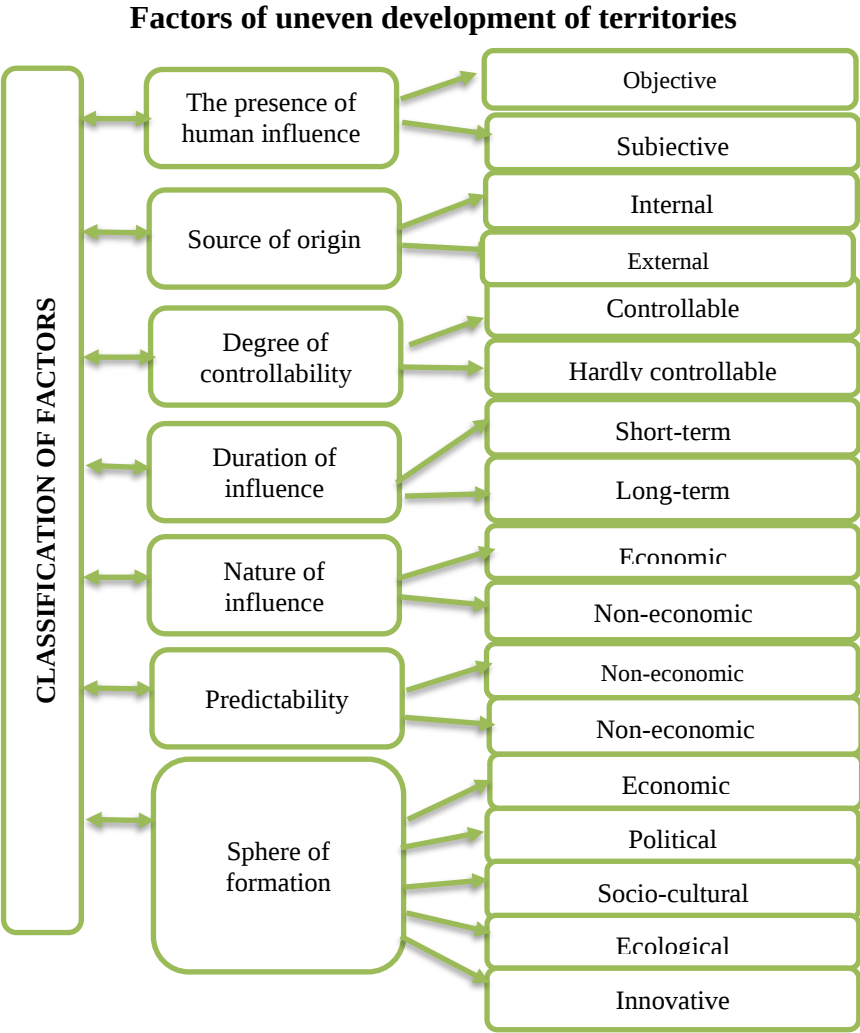
deepening disparities in levels of socio-economic development. These circumstances underscore the relevance of studying the uneven development of regions, its causes, possible consequences, and specific manifestations. It is worth noting that the issue of uneven development has interested scholars and has been studied for more than two hundred years. As the authors of the monograph (Aleksandrova, 2005: 101) correctly point out, which is also confirmed in the work (Uskova, 2015: 42), the unevenness of regional development is a spatial form of the uneven development of society, the changes of which are largely determined by shifts in stages of social development. Over the course of these changes, scholars' perspectives on space and its characteristics have also evolved, with the space itself being transformed under the influence of the development of productive forces and production relations.

The analysis of scientific literature on the issue of uneven regional development has shown that there are definitions of this category that are quite similar in content, differing only in the specific features and characteristics determined by the direction and area within which unevenness is considered. Overall, it can be noted that in many studies, uneven development of a region is equated with differences. Therefore, uneven development of territories should be understood as the existence of differences across a specific set of parameters that reflect a particular area of functioning and development of the region.

Unevenness as a property of a territory is determined by various causes and factors. In the works of several authors, factors influencing regional inequality are identified, but the criteria for classifying these factors are often not provided. However, some authors focus on distinguishing, for example, between objective and subjective factors, as well as internal and external factors that determine the emergence and transformation of regional inequality. Classifying these factors not only enhances the ability to more deeply study the causes of changes in regional development unevenness but also allows for a more precise assessment of the place and role of each factor in this process. It should also be noted that this classification creates broad opportunities for well-founded management of socio-economic development. In this context, it is worth mentioning the work of Paul Krugman, the 2008 Nobel laureate in economics, who identifies two groups of factors: one group is independent of human activity, while the other is

determined by it (Krugman, 1991). By focusing on these human-created factors, it is possible to exert influence on spatial development, mitigate disparities, and reduce their negative impact on societal development. Understanding the possibility and necessity of influencing these processes has allowed for the expansion of the criteria underlying the identification of the following groups of factors (Figure 1).

Figure 1.

Special attention should be given to both objective and subjective factors, which can also be categorized according to other criteria. Objective factors include geographic location (in specific latitudes, in relation to waterways, seas, borders, consumption areas of finished products, areas of concentration of natural resources, etc.); natural and climatic features (climate type, soil type, geomorphological features, configuration of river networks); and the availability of natural resources (the presence or absence of certain types of fuel and energy resources, ores, non-metallic resources, land, forest, and water resources). These factors, in turn, influence the degree of economic development of a territory, the settlement system, and the sectoral structure of the economy. This allows to conclude that objective factors determine the action of subjective ones, which include economic conditions, political and economic institutions, the management system, scientific and technological progress, human capital, social institutions, infrastructure, market conditions, and others (Gubanova & Klesh, 2017: 63).

Each of these factors influences socio-economic processes, and their combined impact shapes the trend in which differences across certain parameters may either intensify or diminish. Meanwhile, the same factor can have varying effects on the development of a specific territory: in some cases, it may positively influence the development of the territory, in others, it may have a negative impact, and in still others, it may have no impact at all.

The characteristics of the modern functioning of economic systems, such as the transition to an innovative type of development and advancements in various fields of science, have led to a decrease in the role of objective factors and an increase in the role of subjective factors. However, it is impossible to completely eliminate factors of unevenness; they are inevitable for any territorial social system. Thus, the diversity of factors and their mutual influence not only determine the complex nature of unevenness but also the possibility of its change.

2. INFLUENCE OF INTERNATIONAL INTEGRATION PROCESSES ON SOCIO-ECONOMIC INEQUALITY OF REGIONS

Integration processes encompass all aspects of the social, political, and economic life of modern society. It has traditionally been demonstrated that

integration positively impacts economic growth, as the absence of trade barriers contributes to the formation of a more efficient economic structure. Contemporary scientific doctrines, such as the new economic geography and the latest theories of international trade, view integration processes through the lens of reducing trade costs, increasing trade volumes, and note their impact on the growth of socio-economic inequality among regions. Thus, economic integration also has negative consequences. This understanding should be based on the results of empirical research using modern econometric methods and the theoretical principles of leading global scientific schools.

The intensification of regional inequality in the context of integration processes is examined through the lens of economic growth. Several scholars have conducted comprehensive studies on the interrelation between globalization, regional inequality, growth, and development of countries, using the experience of European countries as a basis. The study of the interdependence between economic growth (as an inherent attribute of integration processes) and inequality explains the positive effect of redistribution on economic growth (Aghion et al, 1999: 1624).

The relationship between economic growth and inequality in the 2000s was primarily analyzed in economies with similar participants. The research often focused on the interactions between endogenous technological changes, which arise from improvements in the quality of innovations, and the dynamics of wage structures (Aghion, 2002: 871).

The refinement of the methodological framework for measuring regional inequality in the context of integration and globalization processes was undertaken by A. Heshmati. He concludes that there is an interdependence between inequality and income distribution in several major countries worldwide during the period from 1950 to 2000. A similar, but earlier, study was published in 1977. A. Heshmati discusses the widely used Gini coefficient, moving away from a one-sided consideration of income inequality and introducing the concept of "inequality beyond income"—which includes disparities in professional skills, education, opportunities, happiness, health, and well-being. In his subsequent works, A. Heshmati continues to explore inequality, particularly in the context of its impact on growth, as well as the interdependence between growth, income redistribution, and poverty (Heshmati, 2004: 16).

A significant amount of research has been conducted on China's regions during the country's accession to the WTO. Studies covering the second half of the 20th century identified three peaks of inequality, occurring at the end of the 1950s (Great Famine), the late 1960s and 1970s (Cultural Revolution), and the late 1990s (period of openness and global integration). Econometric analysis determined that regional inequality in China can be attributed to three main factors: the decline in the share of heavy industry in GDP, the level of decentralization, and the degree of economic openness (Kanbur & Zhang, 2005: 91).

In the economic literature, there are studies that, based on the analysis of the impact of globalization on increasing regional inequality, challenge the attractiveness of China's accession to the WTO. These studies argue on the following (Wan et al, 2001: 28):

- The intensification of globalization positively correlates with growing inequality, has a significant impact on inequality, and this impact increases over time.
- Capital is the most important factor driving the dynamics of inequality between regions.
- Regional inequality is influenced by economic reforms, particularly those associated with privatization processes.
- The influence of factors such as the level of education, the distribution of economic activity, urbanization, and the dependency ratio on interregional inequality gradually decreases over time.

The influence of international integration on a country's domestic economy is not always positive—emerging structural shifts often lead to an increase in regional inequality. The impact of integration on regional inequality is often assessed through economic growth, economies of scale, and changes in transportation costs. Empirical studies of regions are predominantly based on countries in Latin America, Europe, China, and South Africa. Some works in this area provide recommendations for policies aimed at mitigating socio-economic inequality.

CONCLUSIONS AND RECOMMENDATIONS

In conclusion, the relationship between socioeconomic inequality and regional development is deeply influenced by both objective and subjective

factors, with international integration processes playing a significant role in shaping these dynamics. The review of literature and empirical studies highlights the complexity of these relationships, as well as the dual impact of integration on regional inequality. While integration can drive economic growth and efficiency by reducing trade barriers and promoting innovation, it can also exacerbate regional disparities, particularly in countries with significant economic heterogeneity.

The studies on China's experience during its WTO accession illustrate how globalization and economic openness can lead to increased regional inequality, influenced by factors such as the shift away from heavy industry, decentralization, and the varying levels of capital investment. Similar patterns have been observed in other regions, indicating that the benefits of integration are not evenly distributed and may, in fact, deepen existing inequalities.

Given these findings, it is crucial to develop policies that can mitigate the negative effects of integration on regional inequality. This includes:

- **Implementing targeted economic policies:** Governments should focus on reducing disparities by promoting balanced regional development. This can be achieved through targeted investments in infrastructure, education, and healthcare in less developed regions.
- **Strengthening social safety nets:** To counteract the negative impacts of economic reforms and privatization, especially in regions that are more vulnerable to inequality, social safety nets should be enhanced to protect the most disadvantaged populations.
- **Encouraging equitable economic growth:** Policies should aim to distribute the benefits of economic growth more evenly across regions. This could involve fostering innovation and entrepreneurship in lagging regions and supporting sectors that can drive inclusive growth.
- **Monitoring and adjusting integration policies:** Continuous monitoring of the effects of international integration on regional inequality is essential. Policymakers should be ready to adjust policies in response to observed increases in inequality, ensuring that integration benefits the entire country, not just specific regions.
- **Promoting decentralization with caution:** While decentralization can empower local governments, it must be accompanied by adequate resources and capacity-building to ensure that all regions can benefit from integration

and economic growth.

Overall, a nuanced approach that considers the specific needs and characteristics of each region, coupled with proactive policy measures, is necessary to harness the benefits of international integration while minimizing its potential to exacerbate regional socioeconomic inequality.

REFERENCES

1. Александрова, А. Неравномерность развития муниципальных образований [Текст] / А. Александрова, Е. Гришина // *Вопросы экономики*. – 2005. – № 8. – pp. 97-105.
2. Aghion, P., Caroli E., Garcia-Penalosa C. «Inequality and Economic Growth: The Perspective of the New Growth Theories» [Text] / *Journal of Economic Literature*. Vol. 37, No. 4. – 1999. – pp. 1615-1660
3. Aghion, P. Schumpeterian growth theory and the dynamics of income inequality [Text] / *Econometrica: journal of the Econometric Society, an internat. society for the advancement of economic theory in its relation to statistics and mathematics*. Vol. 70, No. 3. – 2002. – pp. 855-882.
4. Губанова, Е. С., & Клещ, В. С. (2017). Методологические аспекты анализа уровня неравномерности социально-экономического развития регионов. *Экономические и социальные перемены: факты, тенденции, прогноз*, (1 (49)), 58-75.
5. Heshmati A. Growth, Inequality and Poverty Relationships [Text] / *IZA Discussion Paper*. No. 1338. – 2004. – pp. 1-28.
6. Kanbur R., Zhang X. Fifty Years of Regional Inequality in China: a Journey Through Central Planning, Reform, and Openness // *Review of Development Economics*. Volume 9, Issue 1, pp. 87–106, February 2005.
7. Krugman, P. Increasing Returns and Economic Geography [Text] / P. Krugman // *Journal of Political Economy*. – 1991. – Vol. 99. – No. 3. – P. 483-499.
8. Ускова, Т.В. *Региональная политика территориального развития* [Текст]: монография / Т.В. Ускова, Н.В. Ворошилов. – Вологда: ИСЭРТ РАН, 2015. – 156 с.
9. Wan G., Lu M., Chen Z. Globalization and Inequality: Evidence from Within China» [Text] / Published: London: Centre for Economic Policy Research. *NBER Working Paper* No. 8611. – 2001– pp. 1-34.

SOSIAL BƏRABƏRLİK VƏ DAVAMLI İQTİSADI İNKİŞAFIN KƏSİŞMƏSİ

Aytən T. XƏLƏFOVA

Bakı Hərbi Kolleci, Tarix müəllimi

studentportal88@yahoo.com

XÜLASƏ

Sosial bərabərlik və davamlı iqtisadi inkişafın kəsişməsi müasir cəmiyyətlər üçün əsas problem və fürsətdir. Bu məqalə iqtisadi artımın ədalətlik və inklüzivlik ilə tarazlaşdırılmasının kritik ehtiyacını araşdırır, davamlı inkişafın icmalar daxilində və arasında mövcud olan bərabərsizlikləri aradan qaldırmadan tam həyata keçirilə bilməyəcəyini vurğulayır. Məşğulluq, təhsil, yaşayış yeri, səhiyyə və ekoloji ədalət kimi əsas sahələri araşdıraraq, məqalə integrasiya edilmiş siyasətlərin həm iqtisadi davamlılığı, həm də sosial bərabərliyi necə təşviq edə biləcəyini vurğulayır. Nümunəvi araşdırmalar və siyasət tövsiyələri vasitəsilə bütün fərdlərin və icmaların inkişaf səylərindən faydalanmasını təmin edən inklüziv inkişaf strategiyalarının əhəmiyyətini vurğulayır. Nəhayət, məqalə iddia edir ki, həqiqətən də davamlı iqtisadiyyat sosial bərabərliyin sonradan düşünülməmiş, həm indiki, həm də gələcək nəsillərin ehtiyaclarına cavab verən möhkəm, inkişaf edən cəmiyyətlər yaratmaq üçün vacib olan fundamental prinsip olduğu bir iqtisadiyyatdır.

Açar sözlər: iqtisadi inkişaf, davamlılıq, sosial bərabərlik, sosial ədalət, iqtisadi artım, siyasət.

THE INTERSECTION OF SOCIAL EQUITY AND SUSTAINABLE ECONOMIC DEVELOPMENT

Aytan T. KHALAFOVA

History Teacher Baku Military College, Azerbaijan

studentportal88@yahoo.com

ABSTRACT

The intersection of social equity and sustainable economic development represents a pivotal challenge and opportunity for contemporary societies.

This article explores the critical need to balance economic growth with fairness and inclusivity, emphasizing that sustainable development cannot be fully realized without addressing the disparities that exist within and between communities. By examining key areas such as employment, education, housing, healthcare, and environmental justice, the article highlights how integrated policies can promote both economic sustainability and social equity. Through case studies and policy recommendations, it underscores the importance of inclusive growth strategies that ensure all individuals and communities benefit from development efforts. Ultimately, the article argues that a truly sustainable economy is one where social equity is not an afterthought but a fundamental principle, essential for creating resilient, thriving societies that meet the needs of both present and future generations.

Key Words: economic development, sustainability, social equity, social justice, economic growth, policy

ПЕРЕСЕЧЕНИЕ СОЦИАЛЬНОЙ СПРАВЕДЛИВОСТИ И УСТОЙЧИВОГО ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ

Айтен Т. ХАЛАФОВА

Бакинский Военный Колледж, преподаватель истории
studentportal88@yahoo.com

РЕЗЮМЕ

Пересечение социальной справедливости и устойчивого экономического развития представляет собой как вызов, так и возможность для современных обществ. В данной статье исследуется критическая необходимость сбалансировать экономический рост с обеспечением справедливости и инклюзивности, подчеркивая, что устойчивое развитие невозможно полностью реализовать без учета существующих внутри и между сообществами неравенств. Рассматривая ключевые области, такие как занятость, образование, жилье, здравоохранение и экологическая справедливость, статья демонстрирует, как интегрированные политики могут способствовать как экономической устойчивости, так и социальной справедливости.

Через анализ примеров и разработку рекомендаций по политике подчеркивается важность стратегий инклюзивного роста, которые обеспечивают, что все люди и сообщества извлекают пользу из усилий по развитию. В конечном итоге, статья утверждает, что по-настоящему устойчивая экономика — это та, в которой социальная справедливость является не второстепенным, а фундаментальным принципом, необходимым для создания устойчивых, процветающих обществ, удовлетворяющих потребности как настоящих, так и будущих поколений.

Ключевые слова: экономическое развитие, устойчивость, социальная справедливость, социальная справедливость, экономический рост, политика.

INTRODUCTION

The pursuit of sustainable economic development has become a global imperative, driven by the need to balance economic growth with environmental stewardship and social well-being. However, one crucial element that often remains underemphasized in these discussions is social equity. Social equity refers to the fair and just distribution of resources, opportunities, and privileges across all segments of society, ensuring that every individual, regardless of their background or circumstances, has the opportunity to thrive.

The intersection of social equity and sustainable economic development is not merely a convergence of ideals but a necessary alignment for achieving long-term prosperity. Economic growth that leaves behind marginalized communities or exacerbates existing inequalities cannot be considered truly sustainable. Without addressing social equity, efforts to promote sustainability risk perpetuating cycles of poverty, exclusion, and environmental degradation.

1. SOLIDARITY AND SUSTAINABLE ECONOMIC DEVELOPMENT

In today's world, the need for interaction and cooperation is increasingly felt, with solidarity becoming a key factor in achieving sustainable development

in social and economic spheres. Solidarology is viewed as a process of cooperation and joint ownership of resources, based on mutual assistance and support among people within economic systems. The concept of solidarity encompasses categories such as social justice, equal opportunities, responsibility to society and the environment, and more. Sustainable socio-economic development, in connection with solidarity, can be based on the principles of preserving and developing human capital, strengthening social solidarity, and the resilience of the economic system. It involves analyzing issues related to justice and social inequalities and exploring opportunities for deepening solidarity relations within society (Sharafullina, 2023: 17).

In the context of sustainable socio-economic development, solidarology plays a mandatory role in fostering the creation of equal opportunities for all members of society, regardless of their status, age, gender, or background. It is important to ensure access to education, healthcare, social protection, and other fundamental rights and services for the entire population. Additionally, solidarology involves the support of various forms of social entrepreneurship and social innovations, which contribute to job creation, the development of local communities, and the improvement of the living standards and quality of life of the population.

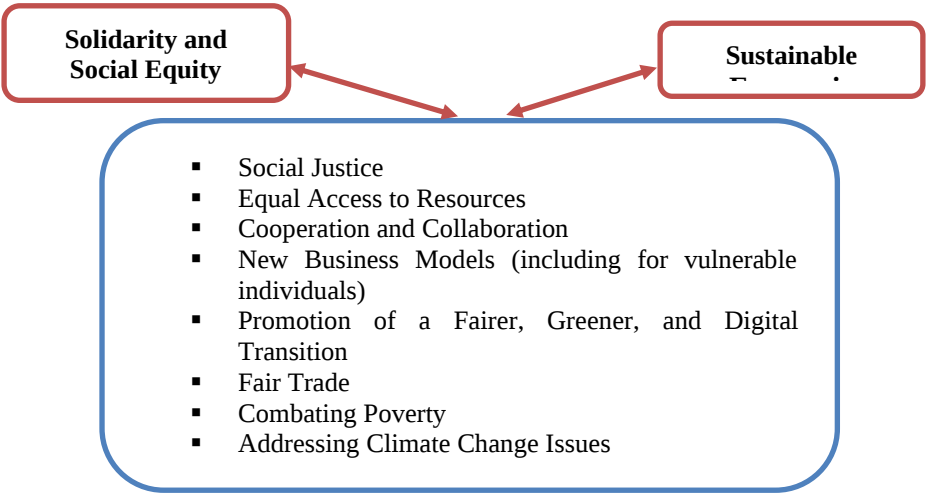
There are several aspects of solidarity. First and foremost, attention can be drawn to the role of solidarity in shaping a stable and just social policy. The state and society can jointly develop programs and measures based on solidarity to improve living conditions for all citizens. Secondly, an interesting aspect is the interaction between solidarology and economic development. Solidarity can stimulate cooperation in the business sector and contribute to the implementation of innovations that have a positive impact on society and the economy as a whole.

Solidarology places special emphasis on issues of social justice, analyzing inequalities in access to resources, education, healthcare, and other social benefits. Undoubtedly, sustainable development is impossible without considering the interests and needs of all members of society. Solidarity-based relationships contribute to the creation of mechanisms aimed at reducing the gap between rich and poor, which promotes more sustainable economic growth. This can be achieved through cooperative enterprises, fair trade, microfinancing, and other tools. Such forms of economic solidarity help create equal opportunities for all market participants and reduce

economic instability. Within the framework of solidarology, education and awareness are viewed as means to achieve sustainable development. The more people are informed about the issues and challenges facing society, the more likely they are to engage in finding solutions, thereby fostering civic engagement and responsibility (Barlybayev, 2016: 178). International solidarity plays an important role in addressing global issues such as poverty, climate change, and the fight against infectious diseases. Cooperation and support between countries and nations are key aspects of sustainable development. Solidarology allows for the study of these issues within the context of national and global challenges, which require joint efforts and resources to ensure effective solutions (Figure 1).

Figure 1.

Interaction between Solidarity, Social Equity and Sustainable Economic Development

Source: Author’s own calculation based on the literature review

The United Nations Inter-Agency Task Force on Social and Solidarity Economy (UNTFSSSE) was established in 2013 to raise awareness of the social and solidarity economy (SSE) within international academic and policy circles. The task force brings together UN agencies and other intergovernmental organizations, as well as associations of SSE networks as

members and observers. The activities of the Task Force include organizing events within the UN and other international conferences, meeting with policymakers, preparing and disseminating publications, and participating in joint projects involving UNTFSSSE members and observers. Since the turn of the century, SSE-related legislation has been adopted in at least 20 countries. On April 18, 2023, during its 66th plenary session, the United Nations General Assembly officially adopted a resolution titled *"Promoting the Social and Solidarity Economy for Sustainable Development."* This resolution is significant because it not only establishes an official definition of the social and solidarity economy but also recognizes its potential in contributing to the achievement and localization of the Sustainable Development Goals (SDGs) (Galimova & Sharafullina, 2019: 52).

Agents of the SSE are institutional units that adhere to the values and principles of the SSE. The set of values that distinguish the SSE from other types of economies, as reflected in national and subnational legislation, includes the following categories: holistic human development, meeting societal needs, cultural diversity, environmental awareness, and sustainability; social justice, equality, equity, integrity, and non-discrimination; solidarity, mutual assistance, cooperation, social cohesion, and social integration; transparency, honesty, trust, shared responsibility; self-regulation, freedom, democracy, and subsidiarity (Utting et al, 2014).

Thus, solidarology plays an important role in the context of sustainable socio-economic development. It emphasizes the significance of social justice, economic solidarity, international cooperation, and education. The social economy and solidarity economy can play a crucial role in the implementation of the 2030 Agenda and the Sustainable Development Goals (SDGs) by promoting inclusive and sustainable development. Applying the principles of solidarology will enable society to move toward a sustainable economy of the future, where every individual has equal opportunities and access to resources, and global challenges are viewed as common issues that require collective efforts.

2. THE SOCIAL PRINCIPLES (IMPERATIVES) OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT

Alongside the concepts of "driving forces" and "drivers," some researchers use the term "imperatives" of sustainable development, primarily in relation

to its environmental component. The concept of the "environmental imperative" was introduced in the mid-1980s by Academician N. N. Moiseev. He defined the environmental imperative as a system of constraints, the violation of which could lead to irreversible consequences for the continued existence of both humanity and the entire natural world (Moiseyev, 1988: 78). The introduction of this term sparked a broad discussion among representatives of various scientific fields, including philosophy, ethics, economics, and ecology. As a result of this discussion, several approaches to understanding its content emerged. A common understanding of the environmental imperative is that it represents a system of constraints and requirements, adherence to which is an essential condition for sustainable development. This includes transforming the environment in accordance with its adaptive capacities, refraining from any actions that could undermine the lives of future generations, and recognizing the degree of responsibility to descendants when making decisions related to health and environmental conditions.

The introduction of the concept of "social imperatives of sustainable development" into scientific discourse is justified by the multitude of factors and the ambiguous nature of their impact on the sustainable development process. This concept refers to phenomena, processes, and emerging social trends that, on the one hand, necessitate the transition to sustainable development (i.e., it concerns emerging requirements and constraints), and on the other hand, enable the realization of its fundamental principles (the driving forces of sustainable development). The term "social imperatives" should be understood as a general concept that reflects the idea of a large number of factors, requirements, and constraints that define sustainable development, possessing both social (social problems and changes, emerging social risks and trends, social institutions) and fundamental (i.e., universal, long-term) characteristics.

The first group of social factors, which reflect emerging requirements and constraints and define the necessity for implementing the principles of sustainable development, primarily includes social challenges and risks. These encompass demographic risks, such as the projected decline in the growth rate of the working-age population to zero by 2030 and the aging population; employment-related risks, including the anticipated mass displacement of workers due to the adoption of modern technologies and the

spread of precarious and unstable forms of employment; and the risks of increasing income inequality (both within and between countries), as well as the growth of material and social inequality. Additionally, there are risks associated with increasing inter-country inequality in the capacity to reproduce and enhance the quality of human capital, which could lead to a decline in its quality, social and political instability, and an increase in economic migration. The intensification of migration flows to the most socio-economically prosperous European countries will inevitably reduce the ability of national governments not only to increase social spending but also to allocate resources for the development of the social sphere and to address the social issues of their citizens, thereby shaping effective social policies. If this problem becomes long-term, even the most prosperous countries will face reduced capacities to reproduce and enhance the quality of their human capital; in the worst-case scenario, they may encounter social default.

The second group of factors includes social changes and emerging social trends that act as driving forces or social drivers of sustainable development. It is clear that within the scope of a single article, it is not possible to cover the full diversity of social changes and trends that make the realization of sustainable development principles possible. Based on the interpretation of social imperatives of sustainable development proposed in this work, the criteria for their identification, and the assessment of the role of certain processes and phenomena in ensuring sustainable development, we consider the following as key social drivers:

- The formation of socially responsible thinking among economic actors (including the state, business organizations, households, and individuals), along with the establishment of value systems relevant to the goals and principles of sustainable development.
- The institutionalization of corporate social responsibility (CSR) and the expansion of the number of business organizations that follow the principles of CSR and sustainable development in their activities.
- The development of the phenomenon of responsible (sustainable) consumption.
- The transition to a new model of social policy.

- The increased role of universities and business schools in shaping socially responsible thinking, promoting the principles of social responsibility and sustainable development, and teaching responsible management.

It is important to note that the proposed list of processes and phenomena capable of acting as social drivers of sustainable development represents a system of interconnected changes. These changes reflect the process of increasing social responsibility among all participants in economic activity, including the state, businesses, citizens, and society as a whole.

Unlike economic thinking, socially responsible thinking must be based on the principle of mutual (solidary) responsibility. The implementation of this principle requires an increase in the responsibility of all economic actors (the state, businesses, and households) for the decisions they make and the outcomes of their activities. It also entails responsible management, engagement with (and consideration of) the needs of stakeholders, and the formation of a different value system. Adhering to this principle encourages economic actors to think in terms of economic, social, and environmental responsibility, social investments, and socially responsible consumption and investment, as well as in terms of shared values and sustainable development. In this approach, the decisions, choices, and actions of economic actors can be deemed rational if they do not contradict the demands of a broad range of stakeholders, align with shared values, and contribute to achieving not only economic but also social and environmental effects. Socially responsible thinking also involves a rejection of the value-neutral concept of efficiency, where the ethical, environmental, and social criteria of efficiency and outcomes are not considered in the evaluation of a company's effectiveness. Instead, it calls for a value-oriented concept of efficiency. Proponents of this latter approach argue that the assessment of effectiveness should be based on a broader set of criteria, such as meeting the needs of stakeholders, increasing their well-being, creating shared values, expanding opportunities to achieve sustainable development goals, and minimizing negative external effects. Prominent American entrepreneurs and authors of the book "Conscious Capitalism" reflect on the need to rethink business goals. They believe that the assertion that profit maximization is the sole possible goal of a business organization has caused significant damage to the reputation of business. The goals of

entrepreneurial activity should involve creating shared values and improving people's lives, with profit being merely a means to achieve these goals (Makki & Sisodia, 2015: 40).

Corporate social responsibility (CSR), as a socio-economic institution, possesses all the distinguishing features and attributes of an institution, among which the presence of specific functions is particularly important. Analyzing these functions helps to reveal the role of this institution in ensuring sustainable development. Key functions of CSR include (Fatima & Elbanna, 2023: 109):

Formation of Value Systems: Developing a system of values, principles, rules, requirements, and restrictions that companies should follow in their activities, along with a model of behavior for business organizations that aligns with the principles of social responsibility and sustainable development, as well as the corresponding mechanism for business-society interaction.

Regulation of Economic Agent Behavior: Coordinating the interactions of economic agents, aligning corporate strategies with the demands of stakeholders and societal interests.

Redistribution of Benefits and Costs: Implementing certain restrictions that may limit companies' opportunities and increase the costs associated with socially irresponsible behavior. On the other hand, these restrictions necessitate the reallocation of resources toward innovation, where the benefits of innovation can potentially offset the losses from these restrictions.

Increasing Predictability: Enhancing the predictability of the behavior of economic actors and stakeholders.

Reducing Risks: Contributing to the reduction of economic, environmental, and social risks.

Balancing Interests: Ensuring a balance between the interests of the company and its stakeholders, between the short-term interests of the company and the long-term interests of society, and between the economic, environmental, and social aspects of the company's activities.

Improving Human and Social Capital: Contributing to the enhancement of the quality of human and social capital.

It is evident that these functions contribute to the implementation of key principles of sustainable development—namely, the principles of

reproducibility, balance, and inclusiveness. These principles are achieved through the integration of CSR into the core activities of companies, particularly within the framework of the strategic CSR model. This involves the development and implementation of social and environmental corporate policies, the formulation of corporate strategies that consider the identified demands of stakeholders and emerging social trends, and the engagement of a wide range of stakeholders in corporate social activities. The nominal carriers of the CSR institution include business organizations (corporations, medium and small businesses), professional and industry associations of managers and entrepreneurs, and non-profit organizations. Despite the growing number of companies positioning themselves as socially responsible, in reality, only a small portion of business organizations in Russia currently serve as actual carriers of the CSR institution. Primarily, these are large companies with international participation.

It is evident that the process of CSR institutionalization is not yet complete, which allows this socio-economic institution to be characterized as emerging. The main indicators of the completion of this process should include: the development of a system of generally accepted corporate norms and values based on CSR principles; the increased role of companies as a social institution; and the consolidation of relevant CSR norms and constraints in the consciousness, practical activities, policies, and strategies of companies, leading to their sustainability.

One of the key conditions for implementing the principles of sustainable development (SD) and achieving its goals is the recognition that the transition to sustainable development is an objective process driven by numerous factors, a response to economic, environmental, and social challenges and risks emerging at both global and national levels. Acknowledging the objective necessity of increasing the social responsibility of economic actors, transitioning to sustainable development, and consequently, the inevitable revision of fundamental principles of consumption, business practices, and management, underscores the importance of conveying the ideas and principles of sustainable development to the widest possible audience at all levels of the education system. Special attention should be given to target audiences such as students enrolled in higher professional education (HPE) programs in economics and management. In this context, the enhanced role of

universities and business schools in shaping socially responsible thinking, promoting the principles of CSR and sustainable development, and teaching responsible management should be viewed as one of the key drivers of sustainable development.

CONCLUSION

The transition to sustainable development is an objective process driven by a multitude of factors and is a response to the economic, environmental, and social challenges emerging at both global and national levels. This transition necessitates a fundamental revision of consumption patterns, business practices, and management principles, highlighting the importance of promoting the ideas and principles of sustainable development to the broadest possible audience, particularly within the education system. The role of universities and business schools in shaping socially responsible thinking, promoting CSR principles, and teaching responsible management is crucial. These institutions serve as key drivers of sustainable development by fostering a new generation of leaders who are equipped to navigate the complex interplay of economic, social, and environmental responsibilities. Moreover, the principles of solidarology underscore the significance of social justice, economic solidarity, and international cooperation as foundational elements of sustainable development. Solidarology provides a framework for understanding the critical role of solidarity in shaping just social policies, stimulating economic development, and addressing global challenges such as poverty, climate change, and public health crises. By applying these principles, society can progress toward a sustainable future where every individual has equal opportunities and access to resources, and where global challenges are addressed through collective efforts.

The ongoing discussions surrounding the "social imperatives of sustainable development" further emphasize the need for a holistic approach that incorporates both social and environmental imperatives. As social changes and emerging trends act as driving forces of sustainable development, the adoption of socially responsible thinking, the institutionalization of CSR, and the promotion of responsible consumption and management practices are essential. These efforts contribute to the realization of sustainable development goals by ensuring that economic growth is aligned with the

broadier objectives of social equity and environmental stewardship. Ultimately, the successful integration of CSR and the principles of sustainable development across all levels of society and business will be crucial in addressing the pressing challenges of our time, ensuring a resilient, equitable, and prosperous future for all.

LITERATURE

1. Барлыбаев Х. А. *Солидарология. Философия солидарности* / Х. А. Барлыбаев - Уфа: Китап, 2016. - 360 с.
2. Fatima, T., & Elbanna, S. (2023). Corporate social responsibility (CSR) implementation: A review and a research agenda towards an integrative framework. *Journal of Business Ethics*, 183(1), 105-121.
3. Galimova L. Y., Sharafullina R. R. Migration in Europe and France: institutional problems, challenges, culture inclusion and regulation // *Воспроизводственный потенциал региона: проблемы количественных измерений его структурных элементов: материалы VII Международной научно-практической конференции*, Уфа, 07–08 июня 2019 года / Ответственный редактор Янгиров А.В. – Уфа: Башкирский государственный университет, 2019. – pp. 51-56.
4. Макки Дж., Сисодиа Р. *Сознательный капитализм*. М., 2015. 336 с.
5. Моисеев Н. Н. *Судьба цивилизации. Путь разума*. М.: Изд-во МНЭПУ, 1988. 205 с.
6. Шарафуллина Р. Р. Солидарная экономика в контексте современных вызовов в цифровом мире // *Экономика и управление: научно-практический журнал*. – 2023. – № 5(173). – pp. 16-20.
7. Utting, P., Van Dijk, N., & Matheï, M. A. (2014). *Social and solidarity economy: Is there a new economy in the making?* (No. 10). UNRISD Occasional Paper: Potential and Limits of Social and Solidarity Economy.

YAŞIL İQTİSADİYYATDA DAYANIQLI İNKİŞAF PRİNSİPLƏRİNİN GÖZLƏNİLMƏSİ

Turan N. CƏFƏROV

Azərbaycan Respublikası

İqtisadiyyat Nazirliyinin İqtisadi Elmi Tədqiqat İnstitutu Publik Hüquqi

Şəxsi

İnfrastruktur sahələr şöbəsi, mütəxəssis

XÜLASƏ

Məqalənin yazılmasında əsas məqsəd yaşıl iqtisadiyyatın və onun davamlı iqtisadi inkişafa təsirinin vacibliyini vurğulamaqdır. Yaşıl iqtisadiyyat ekoloji davamlılıq, sosial ədalət və iqtisadi inkişaf arasında balans yaratmağa yönəlmiş bir iqtisadi model olaraq təqdim olunur. Məqalədə yaşıl iqtisadiyyatın ətraf mühitin qorunması, karbon emissiyalarının azaldılması, təkrar emal və alternativ enerji mənbələrinin genişləndirilməsi kimi əsas prinsipləri müzakirə edilir. Eyni zamanda, bu yanaşmanın Azərbaycanda ekoloji problemlərin həllində necə mühüm rol oynadığı və ölkədə yaşıl iqtisadiyyatın təşviq edilməsi istiqamətində atılan addımlar da qeyd olunur. Məqalənin əsas məqsədlərindən biri yaşıl iqtisadiyyatın tətbiqinin ölkənin davamlı iqtisadi inkişafına necə töhfə verə biləcəyini göstərməkdir. Məqalədə qeyd olunan əsas məsələlərdən biri də yaşıl texnologiyaların inkişafının və təbii resursların səmərəli istifadəsinin iş yerlərinin yaradılması və innovasiya imkanlarının genişlənməsi ilə iqtisadi artıma müsbət təsir etməsidir. Nəticə olaraq, məqalə yaşıl iqtisadiyyatın üstünlüklərini və Azərbaycanda davamlı inkişaf hədəflərinə çatmaq üçün bu modelin tətbiqinin vacibliyini izah etməyi hədəfləyir.

Açar sözlər: Yaşıl iqtisadiyyat, təbiət resurslarının qorunması, karbon emissiyalarının azaldılması, təkrar emal, dövriyyə iqtisadiyyatı, sosial ədalət, davamlı iqtisadi artım, enerji effektivliyi, alternativ enerji, iqlim dəyişikliyi.

BASIC PRINCIPLES OF THE GREEN ECONOMY AND ITS IMPACTS ON SUSTAINABLE ECONOMIC GROWTH

Turan N. JAFAROV

Economic Scientific Research Institute of the Ministry of
Economy of the Republic of Azerbaijan Public Legal Private
Department of Infrastructure Fields, specialist

ABSTRACT

The main purpose of writing this article is to emphasize the importance of the green economy and its impact on sustainable economic growth. The green economy is presented as an economic model aimed at creating a balance between environmental sustainability, social justice, and economic development. The article discusses the main principles of the green economy, such as environmental protection, reduction of carbon emissions, recycling, and the expansion of alternative energy sources. It also highlights the crucial role this model plays in solving environmental problems in Azerbaijan and the steps being taken to promote the green economy in the country.

One of the primary goals of the article is to demonstrate how the implementation of a green economy can contribute to the country's sustainable economic development. A key issue raised is how the development of green technologies and the efficient use of natural resources positively impact economic growth by creating new jobs and expanding innovation opportunities. As a result, the article aims to explain the advantages of the green economy and the importance of its application in achieving sustainable development goals in Azerbaijan.

Keywords: Green economy, conservation of natural resources, reduction of carbon emissions, recycling, circular economy, social justice, sustainable economic growth, energy efficiency, alternative energy, climate change.

ОСНОВНЫЕ ПРИНЦИПЫ ЗЕЛЕННОЙ ЭКОНОМИКИ И ЕГО ВЛИЯНИЕ НА УСТОЙЧИВЫЙ ЭКОНОМИЧЕСКИЙ РОСТ

Туран Н. ДЖАФАРОВ

Научно-исследовательский экономический институт Министерства
экономики Азербайджанской Республики Государственно-правовой
Частный

Департамент инфраструктурных сфер, специалист

РЕЗЮМЕ

Основная цель написания данной статьи заключается в подчеркивании важности зеленой экономики и её влияния на устойчивый экономический рост. Зеленая экономика представляется как экономическая модель, направленная на создание баланса между экологической устойчивостью, социальной справедливостью и экономическим развитием. В статье обсуждаются основные принципы зеленой экономики, такие как защита окружающей среды, снижение выбросов углерода, переработка и расширение использования альтернативных источников энергии. Также подчеркивается важная роль этой модели в решении экологических проблем в Азербайджане и действия, предпринимаемые для продвижения зеленой экономики в стране.

Одна из главных целей статьи заключается в том, чтобы показать, как внедрение зеленой экономики может способствовать устойчивому экономическому развитию страны. Одним из ключевых вопросов является то, что развитие зеленых технологий и эффективное использование природных ресурсов положительно влияют на экономический рост благодаря созданию новых рабочих мест и расширению инновационных возможностей. В результате статья стремится объяснить преимущества зеленой экономики и важность её применения для достижения целей устойчивого развития в Азербайджане.

Ключевые слова: зеленая экономика, сохранение природных ресурсов, сокращение выбросов углекислого газа, переработка отходов, циркулярная экономика, социальная справедливость, устойчивый экономический рост, энергоэффективность, альтернативная энергетика, изменение климата.

GİRİŞ

Yaşıl iqtisadiyyat ekoloji davamlılıq və sosial ədaləti iqtisadi inkişaf ilə birləşdirən, iqtisadi artımın təbiətə və ətraf mühitə zərər vermədən davam etdirilməsini hədəfləyən bir modeldir. Bu modelin məqsədləri təbiət resurslarının qorunması, karbon emissiyalarının azaldılması, təkrar emal və dövryyə iqtisadiyyatının səmərəli təşkili kimi hədəflərə əsaslanır. Yaşıl iqtisadiyyat təbii resurslardan səmərəli istifadəyə, innovasiya və texnologiyaların inkişafına, yeni iş yerlərinin yaradılmasına və enerji effektivliyinə töhfə verir. Bu model sosial ədaləti dəstəkləyir və ekoloji dayanıqlılığı artırır, davamlı iqtisadi artımı təmin edir. Bu yanaşma Azərbaycanda da ekoloji problemlərin həllində əhəmiyyətli rol oynayır və ölkə bu yanaşmaya əsaslanaraq alternativ enerji mənbələrindən istifadəni genişləndirir.

YAŞIL İQTİSADIYYAT ANLAYIŞI VƏ ONUN CƏMİYYƏT ÜÇÜN ƏHƏMİYYƏTİ

yaşıl iqtisadiyyat, ekosistemlərə və təbiətə mənfi təsir göstərmədən iqtisadi artımın əldə edilməsinə yönəlmiş bir iqtisadi modeldir. Bu konsepsiya, ənənəvi iqtisadi inkişaf yollarından fərqli olaraq, ətraf mühitin qorunmasını və təbii resursların davamlı istifadəsini hədəfləyir. Müasir dünyada ekoloji fəlakətlər, iqlim dəyişikliyi və resursların tükənməsi yaşıl iqtisadiyyatın aktuallığını artırır. Bu iqtisadi model, qlobal miqyasda mövcud olan ən böyük çağırışlara cavab verməyə kömək edir:

1. təbii sərvətlərin qorunması
2. iqlim dəyişikliyinə təsirlərinin azaldılması
3. sosial ədalət prinsiplərinin təmin olunması

YAŞIL İQTİSADIYYATIN ƏSAS MƏQSƏDLƏRİ VƏ QLOBAL ÇAĞIRIŞLAR

Yaşıl iqtisadiyyatın əsas məqsədi, iqtisadi artımı ekoloji tələblərlə uyğunlaşdırmaqdır. Bu model iqtisadi inkişaf ilə ətraf mühitin davamlı idarə olunması arasındakı balans təmin etməyə çalışır. Yaşıl iqtisadiyyat ekoloji dayanıqlılığı artırmaq, iş yerləri yaratmaq və sosial bərabərliyi təmin etmək kimi qlobal məqsədləri dəstəkləyir. BMT-nin Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri (DİM) yaşıl iqtisadiyyatla sıx bağlıdır və onun inkişafına töhfə verir.

DAVAMLI İQTİSADI ARTIM VƏ EKOLOGİYANIN QORUNMASI ARASINDA BALANSIN VACİBLİYİ

Bu məsələ müasir dünyanın əsas prioritet məsələlərindən biridir. Bununla bağlı əsas problemlərdən biri təbii resursların həddən artıq istifadəsi və ətraf mühitin çirklənməsidir. İqtisadi inkişaf cəmiyyətin həyat səviyyəsini artırmaq və sosial rifahı təmin etmək üçün vacib olsa da, bu inkişaf ətraf mühitə olan mənfi təsirləri minimuma edirilməli və bu təsirlərin azaldılması üçün mütəmadi olaraq say göstərilməlidir. Çünki ancaq bu üsulla iqtisadi artım qısa müddətli və dağıdıcı deyil, uzunmüddətli və dayanıqlı olacaq.

Bu balansı təmin etməyin bir neçə əsas yolu mövcuddur:

1. **Yaşıl texnologiyalar və innovasiyalar:** Ətraf mühitə daha az zərər verən texnologiyalar və istehsal proseslərinin tətbiqi iqtisadi inkişafı davamlı edə bilər. Alternativ enerji mənbələri, resursların səmərəli istifadəsi və tullantıların idarə olunması bu istiqamətdə vacib addımlardır.
2. **Dövlət siyasətləri və tənzimləmələr:** Dövlətin iqtisadi artım və ekologiyanın qorunması ilə bağlı qəbul etdiyi qanunlar və siyasətlər balansı saxlamaqda həlledici rol oynayır. Ekoloji standartların sərtləşdirilməsi və iqtisadi fəaliyyətlərin ekoloji təhlilə əsaslanması balansı qorumağa kömək edə bilər.
3. **İqtisadi stimullar və vergi siyasəti:** Yaşıl iqtisadiyyata keçidi sürətləndirmək üçün ekoloji cəhətdən təmiz texnologiyalara keçid edən müəssisələr üçün iqtisadi stimullar və vergi güzəştləri tətbiq oluna bilər.
4. **Maarifləndirmə və təhsil:** Cəmiyyətin geniş təbəqələrinin davamlı iqtisadi inkişaf və ekologiyanın qorunması mövzusunda məlumatlandırılması, onların bu mövzuda daha şüurlu qərarlar verməsinə səbəb olur. Buna görə də iqtisadi alətlərdən başqa cəmiyyətin bu mövzuda daha həssas yanaşması üçün maarifləndirmə və təhsilin bu istiqamətdə qurulması məqsədə uyğundur.

YAŞIL İQTİSADIYYATIN ƏSAS PRİNSİPLƏRİ

Sağlamlıq prinsipi: Yaşıl iqtisadiyyat hər kəsə rifah yaratmaq və ondan faydalanmaq imkanı verir. O, insan mərkəzlidir və əsas məqsədi ortaq və dayanıqlı rifahın təmin edilməsidir. Yaşıl iqtisadiyyat yalnız maliyyə gəlirləri deyil, eyni zamanda insan, sosial, fiziki və təbii kapitalı da əhatə

edən geniş bir sərvətin artımına diqqət yetirir. İnsanların rifahı üçün vacib olan davamlı təbii sistemlərə, infrastruktura, bilik və təhsilə sərmayə qoyuluşunu və çıxışı ön planda tutur. O, həmçinin yaşıl və layiqli iş yerləri, biznes və dolanışqı üçün yeni imkanlar təqdim edir. Bu iqtisadiyyat həm fərdi seçimlərə, həm də ictimai nemətlərin kollektiv şəkildə qorunmasına əsaslanır.

Ədalət prinsipi: Yaşıl iqtisadiyyat nəsillərarası bərabərliyi təşviq edir və ədaləti ön planda tutur. Bu iqtisadiyyat hər kəsi əhatə edən və ayrı-seçkiliyə yol verməyən bir modeldir. Qərar qəbulunda, mənfəətlərin və xərclərin ədalətli bölüşdürülməsinə çalışır, elit qrupların hakimiyyətinə mane olur və xüsusilə qadınların gücləndirilməsini dəstəkləyir. İmkanların və nəticələrin bərabər paylanmasını təşviq edir, insanlar arasındakı sosial və iqtisadi fərqləri azaltmağa çalışır, eyni zamanda vəhşi təbiətə və ekosistemlərə yer ayırır. Uzunmüddətli perspektivlə hərəkət edən yaşıl iqtisadiyyat, gələcək nəsillərə sərvət və dayanıqlıq miras qoymaqla yanaşı, bugünkü çoxşaxəli yoxsulluq və ədalətsizliklə də mübarizə aparır. Əsasını həmrəylik və sosial ədalət təşkil edən bu model, etimadın, sosial əlaqələrin möhkəmlənməsinə töhfə verir və insan hüquqlarını, işçilərin, yerli xalqların hüquqlarını, eləcə də davamlı inkişaf hüququnu qoruyur. O, kiçik və orta sahibkarlığın, sosial müəssisələrin inkişafını təşviq edir. Yaşıl iqtisadiyyat sürətli və ədalətli keçidə nail olmaq, hər kəsi bu prosesə cəlb etmək məqsədi daşıyır. Hər kəsi könərdə qoymur, həssas qruplara bu dəyişikliklərin fəal iştirakçısı olmaq imkanı verir və sosial müdafiə, yeni bacarıqların öyrədilməsi sahəsində innovasiyaları həyata keçirir.

Planetar sərhədlər prinsipi: Yaşıl iqtisadiyyat təbiəti qorumaq, bərpa etmək və ona davamlı olaraq sərmayə yatırmaqla ətraf mühitin sabitliyini təmin edir. İnküziv yaşıl iqtisadiyyat, təbiətin müxtəlif dəyərlərini – iqtisadiyyatı dəstəkləyən mal və xidmətlərin funksional dəyərlərini, cəmiyyətlərin mədəni təməlini təşkil edən mənəvi dəyərləri və həyatın əsasında duran ekoloji dəyərləri – tanıyır və inkişaf etdirir. Bu yanaşma təbii sərvətlərin digər kapital növləri ilə məhdud əvəz edilə biləcəyini qəbul edir və ehtiyatlılıq prinsipinə əsaslanaraq həyatı əhəmiyyət daşıyan təbii kapitalın itirilməsinin qarşısını alır və ekoloji sərhədlərin aşılmasına yol vermir. Yaşıl iqtisadiyyat biomüxtəlifliyin, torpağın, suyun, havanın və təbii ekosistemlərin qorunmasına, inkişaf etdirilməsinə və bərpasına davamlı olaraq sərmayə qoyur. Təbii sistemlərin idarə edilməsində dairəvilik kimi xüsusiyyətlərdən ilhamlanaraq yenilikçi yanaşmalar tətbiq edir və yerli icmaların təbiətə əsaslanan dolanışqı mənbələri ilə uyğunlaşır.

Səmərəlilik və kafilik prinsipi: Yaşıl iqtisadiyyat integrasiya olunmuş, məsuliyyətli və dayanıqlı qurumlar tərəfindən idarə edilməlidir. Qurumların hər biri öz vəzifələrini səmərəli, effektiv və məsuliyyətli şəkildə yerinə yetirmək üçün lazımi resurs və potensiala sahib olmalıdır. Bütün qurumlarda – istər dövlət, istər özəl, istərsə də vətəndaş cəmiyyətində – ictimai iştirakçılıq, əvvəlcədən məlumatlandırılmış razılıq, şəffaflıq, sosial dialoq, demokratik hesabatlılıq və xüsusi maraqlardan azadlıq təmin edilməlidir ki, ağıllı liderlik ictimai tələblərlə dəstəklənsin. Yaşıl iqtisadiyyat, yerli iqtisadiyyatlar və təbii resursların idarə olunmasında qərarların yerli səviyyədə verilməsini təşviq edir, eyni zamanda ümumi, mərkəzləşdirilmiş standartlar, prosedurlar və uyğunluq sistemlərinin qorunmasını təmin edir. O, rifah və davamlılıq məqsədinə xidmət edən və cəmiyyətin maraqlarını təhlükəsiz şəkildə qoruyan maliyyə sistemi qurur.

YAŞIL İQTİSADİYYATIN DAVAMLI İQTİSADI ARTIMA TƏSİRLƏRİ

Yaşıl iqtisadiyyat, ənənəvi iqtisadiyyatların qarşısında duran ekoloji problemləri həll etməklə yanaşı, yaşıl iqtisadiyyat həm də innovasiya, texnoloji inkişaf və yeni iş imkanlarının yaradılmasına şərait yaradır:

Yeni iş yerlərinin yaradılması: Yaşıl iqtisadiyyat iş yerlərinin sayını artırmaq üçün böyük potensiala malikdir. Bərpa olunan enerji, tullantıların idarə olunması, ekoloji təmiz texnologiyalar və digər yaşıl sahələrdə yeni iş yerləri yaranır. Bu sahələrdə mütəxəssislərə, texniki işçilərə və mühəndislərə artan tələbat, işsizlik səviyyəsinin azalmasına və iş bazarının diversifikasiyasına səbəb olur. Məsələn, bərpa olunan enerji sektorunda günəş panellərinin quraşdırılması, külək turbinalarının istismarı və texniki xidmətləri üçün çoxsaylı yeni iş imkanları mövcuddur. Bundan əlavə, yaşıl iş yerləri daha davamlı və uzunmüddətli iqtisadi dəyər yaratmağa kömək edir, çünki bu sahələrdəki inkişaf ətraf mühitə uyğun texnologiyaların istifadəsini təşviq edir.

İnnovasiya və texnologiya inkişafı: Yaşıl iqtisadiyyatın inkişafı texnoloji irəliləyişlərə və innovasiyalara güclü təkan verir. Ətraf mühitə daha az zərər verən yeni texnologiyalar, həm istehsalat sahələrində səmərəliliyi artırır, həm də məhsulun keyfiyyətini yaxşılaşdırır. Yaşıl texnologiyalar, (məsələn, elektrik nəqliyyat vasitələri) karbon emissiyalarının azaldılması və tullantıların təkrar emalını mümkün edən proseslər dünya miqyasında geniş

tətbiq olunur. Bu innovativ həllər təkcə ətraf mühitin qorunmasına deyil, eyni zamanda rəqabət qabiliyyətini artıraraq ölkələrin iqtisadiyyatlarının inkişafına şərait yaradır.

Təbii resursların effektiv istifadəsi: Yaşıl iqtisadiyyatın mühüm xüsusiyyətlərindən biri təbii resursların effektiv istifadəsinə yönəlməsidir. Bərpa olunan resurslar (günəş, külək, su enerjisi kimi) tükənməyən mənbələrdən olduğu üçün, onların istifadəsi iqtisadiyyatlara uzunmüddətli sabillik gətirir. Eyni zamanda, təkrar emal və təkrar istifadə texnologiyaları vasitəsilə tullantıların azaldılması və resursların daha səmərəli idarə olunması həyata keçirilir. Bu, həm xammalın daha uzun müddət istifadəsinə imkan verir, həm də istehsal və istehlak proseslərində israfçılığın qarşısını alır. Nəticədə, təbii sərvətlərdən səmərəli istifadə etmək iqtisadi sistemlərin daha dayanıqlı olmasına və gələcəkdə resurs çatışmazlığı ilə bağlı risklərin azalmasına səbəb olur.

Enerji effektivliyi və infrastrukturun təkmilləşdirilməsi: Enerji effektivliyi və infrastrukturun təkmilləşdirilməsi yaşıl iqtisadiyyatın əsas istiqamətlərindəndir. Enerjinin daha səmərəli istifadəsi həm enerji istehsalı və istehlakını optimallaşdırır, həm də ətraf mühitə təsirləri minimuma endirir. Yeni texnologiyalarla binaların və sənaye obyektlərinin enerji xərcləri azalır, istehsal prosesi isə daha səmərəli və ekoloji cəhətdən təmiz olur. Bundan əlavə, köhnə infrastrukturların modernləşdirilməsi enerji sərfiyyatını azaltmaqla yanaşı, istixana qazlarının azalmasına və karbon emissiyalarının azaldılmasına səbəb olur. Müasir enerji infrastrukturunu həm iqtisadi artımı dəstəkləyir, həm də ekoloji davamlılığını artırır.

NƏTİCƏ

Yaşıl iqtisadiyyat, ənənəvi iqtisadi modellərin çatışmazlıqlarını aradan qaldıraraq həm iqtisadi artımı dəstəkləyən, həm də ekoloji davamlılığını təmin edən mühüm bir konsepsiyadır. Onun üstünlükləri yalnız iqtisadi faydalarla məhdudlaşmır, eyni zamanda cəmiyyətin rifahına, ətraf mühitin qorunmasına və resursların gələcək nəsillər üçün saxlanılmasına yönəlmişdir.

İlk növbədə, yaşıl iqtisadiyyat yeni iş yerlərinin yaradılmasına töhfə verir, xüsusilə bərpa olunan enerji, təkrar emal və ekoloji təmiz texnologiyalar kimi sahələrdə. Bu iş yerləri, ənənəvi sektorlardakı azalmaları kompensasiya etməklə yanaşı, daha davamlı və uzunmüddətli məşğulluq imkanları təmin edir. İkincisi, bu iqtisadi model texnoloji innovasiya və inkişafı

stimullaşdırır. Ətraf mühitin qorunması məqsədilə yaradılan texnologiyalar həm xərcləri azaltmaq, həm də məhsuldarlığı artırmaqla şirkətlərin rəqabət üstünlüyünü gücləndirir.

Bundan əlavə, yaşıl iqtisadiyyat təbii resursların effektiv istifadəsini təşviq edir. Məhdud resursların dayanıqlı istifadəsi, uzunmüddətli iqtisadi stabilliyi və resurs çatışmazlığının qarşısını alır. Bərpa olunan enerji mənbələrinə keçid isə ölkələrin enerji asılılığını azaldır, iqtisadi təhlükəsizliyi artırır və global enerji bazarlarında daha çevik davranmağa imkan yaradır.

Enerji effektivliyinin artırılması və infrastrukturun modernləşdirilməsi də yaşıl iqtisadiyyatın əsas hədəflərindəndir. Bu yanaşma enerji sərfiyyatının azalmasına, xərclərin minimuma endirilməsinə və istixana qazlarının emissiyalarının azalmasına töhfə verir. İnfrastrukturun yenidən qurulması və optimallaşdırılması, həmçinin iqtisadi artımı daha dayanıqlı və ekoloji cəhətdən təmiz bir şəkildə həyata keçirməyə kömək edir.

Yaşıl iqtisadiyyatın ümumi mənzərəsinə nəzər yetirdikdə aydın olur ki, bu model, iqtisadiyyatları ekoloji davamlılıqla harmoniya içində inkişaf etdirir. Bu, qısamüddətli iqtisadi qazancın əksinə, uzunmüddətli sosial, iqtisadi və ekoloji sabitliyi təmin edir. Davamlı iqtisadi artım, iş yerlərinin artması, texnoloji irəliləyiş və təbii resursların səmərəli istifadəsi bu iqtisadi modelin əsas üstünlüklərindən biri kimi çıxış edir. Nəticə etibarilə, yaşıl iqtisadiyyat yalnız mövcud iqtisadi problemlərin həlli deyil, həm də global miqyasda daha sabit, ekoloji və sosial cəhətdən davamlı bir gələcək qurmaq üçün vacib bir vasitədir.

ƏDƏBİYYAT

1. UNEP (2011). *Towards a Green Economy: Pathways to Sustainable Development and Poverty Eradication*. United Nations Environment Programme.
2. Pearce, D., Markandya, A., & Barbier, E. B. (1989). *Blueprint for a Green Economy*. Earthscan.
3. Barbier, E. B. (2016). *Building the Green Economy*. Cambridge University Press.
4. Stern, N. (2007). *The Economics of Climate Change: The Stern Review*. Cambridge University Press.
5. IPCC (2014). *Climate Change 2014: Impacts, Adaptation, and Vulnerability*. Cambridge University Press.

6. Nordhaus, W. D. (2013). *The Climate Casino: Risk, Uncertainty, and Economics for a Warming World*. Yale University Press.
7. Twidell, J., & Weir, T. (2015). *Renewable Energy Resources*. Routledge.
8. Boyle, G. (2012). *Renewable Energy: Power for a Sustainable Future*. Oxford University Press.
9. Jacobson, M. Z., & Delucchi, M. A. (2011). *Providing All Global Energy with Wind, Water, and Solar Power*. Energy Policy.
10. Raworth, K. (2017). *Doughnut Economics: Seven Ways to Think Like a 21st-Century Economist*. Chelsea Green Publishing.
11. Sen, A. (1999). *Development as Freedom*. Oxford University Press.
12. Qasimov, Ş., Əhmədov, S. (2019). *Azərbaycan Respublikasında Ekoloji Dayanıqlıq və Alternativ Enerji İstifadəsi*. Bakı: İqtisadi Elmi Tədqiqat İnstitutu.
13. Azərbaycan Respublikası Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi. (2017). *Milli İqlim Dəyişikliklərinə Uyğunlaşma Planı*. Bakı: Nazirlər Kabineti.

RƏQƏMSAL İQTİSADİYYATDA İQTİSADI BƏRABƏRSİZLİK PROBLEMİNƏ YANAŞMALAR

Həbibə CABBAROVA

Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat Nazirliyinin
İqtisadi Elmi Tədqiqat İnstitutu, böyük elmi işçi

habiba.cabbarova.99@mail.ru

XÜLASƏ

Məqalənin yazılmasında məqsəd rəqəmsallaşmanın iqtisadi təsirini - onun iqtisadi inkişafa necə təsir etdiyini və mövcud bərabərsizlikləri necə dərinləşdirdiyini – araşdırmaqdır. Bu siyasətçilər üçün yeni iqtisadi mühitdə düzgün qərarların qəbulu üçün önəmlidir. Məqalədə rəqəmsallaşmanın sosial-iqtisadi təsirlərinə, qlobal bərabərsizlik üzrə son tendensiyalara baxılıb, alınan nəticə rəqəmsallaşmanın bərabərsizliyə təsiri ilə bağlı yanaşmaları tədqiq etməyə istiqamətlənib.

Açar sözlər: rəqəmsal iqtisadiyyat, gəlir bərabərsizliyi, iqtisadi bərabərsizlik, Kuznets əyrisi, rəqəmsal fərqliliklər, Şumpeter

APPROACHES TO ECONOMIC INEQUALITY PROBLEM IN THE DIGITAL ECONOMY

Habiba JABBAROVA

The Economic Scientific Research Institute
under Ministry of Economy of The Azerbaijan
Republic, senior research fellow

habiba.cabbarova.99@mail.ru

ABSTRACT

The purpose of this article is to explore the dual impact of digitalization—how it influences economic development and deepens existing inequalities. This is important for policymakers to make informed decisions in the new economic environment. The article examines the socio-economic effects of digitalization and the latest trends in global inequality, with the findings aimed at investigating approaches to the impact of digitalization on inequality.

Keywords: digital economy, income inequality, economic inequality, Kuznets curve, digital divides, Schumpeter

ПОДХОДЫ К ПРОБЛЕМЕ ЭКОНОМИЧЕСКОГО НЕРАВЕНСТВА В ЦИФРОВОЙ ЭКОНОМИКЕ

Хабиба ДЖАББАРОВА

Экономического Научного Исследовательского Института при
Министерстве экономики Азербайджанской Республики,
старший научный сотрудник
habiba.cabbarova.99@mail.ru

АННОТАЦИЯ

Цель данной статьи — исследовать двойное влияние цифровизации: как она воздействует на экономическое развитие и углубляет существующие неравенства. Это важно для того, чтобы политики могли принимать обоснованные решения в новой экономической среде. В статье рассматриваются социально-экономические эффекты цифровизации и последние тенденции глобального неравенства, а полученные результаты направлены на исследование подходов к влиянию цифровизации на неравенство.

Ключевые слова: цифровая экономика, доходное неравенство, экономическое неравенство, кривая Кузнецца, цифровые разделения, Шумпетер

GİRİŞ

Dördüncü sənaye inqilabının nəticəsi olaraq ortaya çıxan rəqəmsal iqtisadiyyat, ənənəvi biznes modellərini və iqtisadi qarşılıqlı əlaqələri əsaslı şəkildə yenidən formalaşdırır. Rəqəmsallaşmanın təsirinin yaratdığı dəyişikliklər iqtisadi inkişaf və effektivlik üçün bənzərsiz imkanlar təqdim edir, lakin eyni zamanda iqtisadi bərabərsizlik və rəqəmsal fərqliliklərə dair problemləri də ortaya qoyur. Rəqəmsal texnologiyalara çıxışda qeyri-bərabərliklər, təhsil və bacarıq səviyyələrindəki fərqlər, həmçinin iqtisadi və sosial müxtəlifliklər, rəqəmsal iqtisadiyyatın gətirdiyi faydalardan bərabər şəkildə yararlanma bilməyən qrupların yaranmasına səbəb olur. Bu bərabərsizliklər, müxtəlif sosial təbəqələr arasında iqtisadi fərqliliklərin artmasına və sosial ədalətin təhdid olunmasına gətirib çıxarır.

İqtisadi bərabərsizlik iqtisadiyyata müxtəlif yollarla zərər vurur. Aşağı gəlirli ailələrin biznesə və ya təhsilə sərmayə qoymasını çətinləşir. Yüksək

bərabərsizlik kontekstində, varlı insanlar dövlət tərəfindən maliyyələşdirilən təhsil və səhiyyə sistemindən imtina edərək, daha keyfiyyətli özəl xidmətlərdən istifadə etməyi seçirlər. Zənginlərin özəl təhsil və səhiyyə xidmətlərini seçmələri ictimai təhsil və səhiyyə xidmətlərinin səviyyəsini aşağı salır. İqtisadi bərabərsizliyin yüksək səviyyəsi ilə fərqlənən Latın Amerikasında təhsil xidmətlərinə belə qeyri-bərabər çıxış gəlir bərabərsizliyinin əsas səbəbi hesab edilir. Keyfiyyətli təhsilə əlçatanlıq üzrə fərqliliklər sosial-iqtisadi mobilliyin qarşısını alır və insanların cəmiyyət daxilində irəliləmək imkanlarını məhdudlaşdırır. (Dünya Sosial Hesabatı, 2020)

Rəqəmsal iqtisadiyyatın iqtisadi bərabərsizliyə təsirinin qiymətləndirilməsi, ölkədə dayanıqlı və inklüziv iqtisadi inkişafın təmin olunması üçün mühüm amildir. Bu əlaqənin dərinlən təhlil edilməsi dövlət siyasətlərinin rəqəmsal transformasiya prosesində sosial ədalətin qorunması və iqtisadi inkişafın bütün təbəqələr üçün faydalı olmasını təmin edəcək tədbirlərin müəyyənəşdirilməsinə kömək edəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT İCMALI

Hazırkı iqtisadi ədəbiyyatda rəqəmsallaşmanın iqtisadi-sosial təsirləri haqqında həm pozitiv, həm də neqativ fikirlər yer almaqdadır. Rəqəmsallaşmanın müsbət cəhətlərini vurğulayan xüsusən neoliberal görüşlər və onun yaratdığı dəyişikliklərə ehtiyatla yanaşan mühafizəkar ideyalar mövcuddur. Pozitiv tərəfdən baxıldıqda rəqəmsallaşma iqtisadi artıma səbəb olur və yeni gəlir imkanları yaradır. Lakin rəqəmsal fərqliliklər səbəbindən texnologiyaların əhali qruplarına bərabər əlçatan olmaması və rəqəmsal bacarıqlarda fərqliliklər gəlir bərabərsizliyi yaradır.

Rəqəmsallaşmanın yaratdığı iqtisadi imkanların və faydaların qlobal səviyyədə və dövlətlər daxilində nə dərəcədə bərabər paylanması da kifayət qədər əhəmiyyətli bir sualdır. Rəqəmsallaşmanın müsbət və ya mənfi təsirləri haqqında yazılsa da, məhz rəqəmsallaşma və gəlir bərabərsizliyi arasındakı əlaqəni ətraflı izah etməyə fokuslanan nəzəriyyələr və bu əlaqəni qiymətləndirən indeks və metodologiyalar azlıq təşkil edir.

Sözgedən mövzu ilə bağlı ən son Goldin və Katz (2009), Acemoğlu və Autor (2011), Piketty (2014), Acemoğlu və Restrepo (2022) kimi tədqiqatçılar rəqəmsal texnologiyalar, xüsusən süni intellekt (AI) və big datanın inkişafının gəlirlərdəki bərabərsizliyi daha da artıracağına dair ciddi

narahatlıqlarını yazılarında bildirmişlər. Məqalədə qeyd olunan müəlliflərin fikirlərinin araşdırıldığı bir çox tədqiqat işlərinə istinad edilmişdir.

METODOLOGİYA

Məqalədə global gəlir bərabərsizliyində son göstəricilərin, rəqəmsal fərqliliklərin, rəqəmsallaşmanın təsirlərinin təhlili əsasında rəqəmsal iqtisadiyyat çərçivəsində gəlir bərabərsizliyi probleminə nəzəri yanaşmalar irəli sürülmüdü. Araşdırmada Dünya Bərabərsizlik Hesabatındakı rəqəmlərdən istifadə olunmuş, nəzəri hissənin əsasını bu mövzuda müxtəlif jurnallarda çap edilmiş məqalələrdən əldə edilmiş ideyaların ümumiləşdirilməsi əsasında müəllifin baxışları təşkil etmişdir. Sözügedən mövzuda yerli araşdırmalar azlıq təşkil etdiyindən məqalədə beynəlxalq nəşrlərdə çap edilmiş yazılara istinad edilmişdir.

RƏQƏMSAL İQTİSADİYYAT VƏ RƏQƏMSALLAŞMANIN SOSIAL-İQTİSADİ TƏSİRLƏRİ

Rəqəmsal iqtisadiyyat rəqəmsal informasiya texnologiyalarının biznesə və iqtisadi mühitə integrasiyası, ənənəvi biznes proseslərinin rəqəmsallaşması ilə milyonlarla insan, biznes, texnologiya və datanın bir-birilə əlaqəsi nəticəsində formalaşan iqtisadiyyatdır. O, informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının sürətli inkişafının baş verdiyi rəqəmsal inqilabın – dördüncü sənaye inqilabının məhsuludur.

Rəqəmsal iqtisadiyyat informasiyaya, innovasiyalara, yaradıcılığa, öyrənməyə, qeyri-maddi aktivlərə, əqli mülkiyyətə, materiallıqdan uzaqlaşib ideyalara əsaslanaraq iqtisadi potensialın artımına istiqamətlənir. Belə iqtisadiyyat resurs əsaslı iqtisadiyyatdan fərqli olaraq biliyə və yaradıcılığa əsaslanır. Ənənəvi iqtisadiyyatın məqsədini resursları məhsul və xidmətlərə çevirmək təşkil edirdisə, yeni nəsil rəqəmsal iqtisadiyyat material əsaslı olmayıb, intellektual kapital və informasiya onun əsasını təşkil edir. Rəqəmsal iqtisadiyyatın sürətlə inkişafı özünü ictimai həyatın müxtəlif sahələrində baş verən aşağıdakı dəyişiklər vasitəsilə göstərir:

1. Elektron ticarətin inkişafı və elektron ticarətə imkan yaradan “Amazon”, “Alibaba”, “eBay” kimi platformalarının geniş yayılması;
2. Sosial medianın istifadəsinin geniş yayılması nəticəsində kommunikasiyanın və məhsulların reklamının asanlaşması;

3. İstehsal və əməyin təşkilinin yeni formalarının yaranması;
4. Uzaqdan iş təcrübəsinin geniş yayılması;
5. Süni intellekt və avtomatlaşma proseslərinin inkişafı;
6. Rəqəmsal ödəniş və kiptovalyutaların inkişafı;
7. Rəqəmsal əyləncə platformalarının geniş istifadəsi;
8. Teletibbin inkişafı (Kahal & Singh, 2005).

Rəqəmsallaşmanın ictimai həyatın müxtəlif sahələrinə nüfuz etməsi nəticəsində yaranan dəyişikliklər iqtisadi və sosial münasibətlərə bu və ya digər dərəcədə öz təsirini göstərir. Həm inkişaf etmiş, həm də inkişaf etməkdə olan ölkələrdə rəqəmsallaşmanın iqtisadi inkişafa və insan rifahına təsiri məsələsi gündəmdə olan aktual bir mövzudur. Belə ki, rəqəmsallaşmanın iqtisadi həyata nüfuz etməsi ilə elektron ticarətin inkişafı, yeni biznes sahələrinin və iş yerlərinin yaranması, avtomatlaşma prosesləri nəticəsində məhsuldarlığın artmasının iqtisadi artıma müsbət təsiri inkaredilməzdir. Rəqəmsal iqtisadiyyatın əsas hərəkətverici qüvvələri olan internetin və elektron ticarətin inkişafı fərdlərə və bizneslərə inkişaf etmək və gəlir əldə etmək üçün geniş imkanlar yaratdı. Elektron ticarətin inkişafı çatdırılma, satış, reklam xərclərinin azalmasına və bizneslərin 365 gün 24 saat öz satışlarını reallaşdırmalarını mümkün etdi, onlar üçün məsafədən satışı mümkün edərək qlobal bazarlara çıxışın əlçatanlığını və rəqəbətliliyi artırdı. İstehlakçı və istehsalçılar, bizneslər, eləcə də dövlət və özəl sektor, arasındakı əlaqələr genişləndi (Kahal & Singh, 2005).

Ümumilikdə, informasiya texnologiyalarının istifadəsi, innovasiyaların təşviqi, qloballaşma iqtisadiyyatda dəyər yaradır və iqtisadi artıma, məşğulluğa, istehsala müsbət təsir edir. Rəqəmsallaşma yüksək texnoloji bacarıqlara malik olan işçilər üçün məsafədən iş imkanları və yüksək əməkhaqqı təklif edən iş yerləri yaradır. Bu gün texnologiya sahəsində fəaliyyət göstərən şirkətlərin zənginliyini nəzərə alsaq, onların dövlətə ödədikləri vergilər dövlət gəlirlərinin də artımına müsbət təsir edir.

Lakin rəqəmsallaşmanın sosial-iqtisadi münasibətlərə təsirinin mənfi tərəfləri haqqında da danışılır. Bərabərsizlik üzrə göstəricilərdə baş verən mənfi dəyişikliklərdən biri odur ki, özəlləşdirmə tədbirləri nəticəsində artıq son 40 ildə dövlətlərin sərvətləri azalmaqda və sərvət özəl sektorun əlində cəmlənməkdədir. Belə ki, dünya əhalisində zəngin insanların payı 1995-ci ildən etibarən 6%-dən 9%-ə və zəngin təbəqənin mülkiyyətində olan sərvət payı da 1%-dən 3%-ə yüksəlib (Dünya Bərabərsizlik Hesabatı, 2022). Dövlətlərin sərvətləri azaldığı halda, sərvətin özəl sektorda payının artması dövlətin öz sərvətin bölüşdürücü kimi rolunu həyata keçirməsinə siyasi və

maliyyə cəhətdən çətinliklər formalaşıdır bilir ki, bu da gəlir bərabərsizliyinə təsir edən amillərdən biri kimi qəbul edilə bilər (Chancel, 2019).

Ənənəvi sənaye sahələrində avtomatlaşma nəticəsində əhəlinin müəyyən hissəsi üçün işsizlik yaranır, lazımı rəqəmsal texnologiyalara və texniki bacarıqlara malik şəxslərlə, belə imkanlara çıxışı məhdud şəxslər arasındakı fərqlər böyüyür. İri şirkətlər texnologiyalara və rəqəmsal bacarıqlara investisiyalar yatırır rəqəmsallaşmanın faydalarından yararlanmaqda daha çox üstünlüyə malik olurlar. Belə ki, daim təkmilləşən texnologiyaları və rəqəmsal bacarıqlar üçün təlimləri qarşıla bilməyən kiçik bizneslərin iş yükünü azaldan və məhsuldarlığı artıran alətlərə çıxış imkanları daha zəif olur və bu onların rəqabətdə inkişaf etmiş bizneslərə uduzmaqları ilə nəticələnir, bazarda monopoliyaların yaranması rəqabəti zəiflədir (Kehal & Singh, 2005).

Bu məqamda XX əsrdə sənayeləşmənin sürətli inkişaf etdiyi dövrdə yaranmış iqtisadi nəzəriyyəni xatırlamaq yerinə düşür. Avstriyalı iqtisadçı Şumpeterin effektivlik nəzəriyyəsinə görə o, monopoliyanı istehsal amillərinin yeni kombinasiyasının nəticəsində əldə edilən uğur, həm də iqtisadiyyatın inkişafı üçün müsbət hadisə kimi qiymətləndirirdi. Şumpeter 1911- ci ildə dərc edilən “İqtisadi inkişaf nəzəriyyəsi” adlı əsəri ilə iqtisad elminə ilk dəfə “innovasiya” anlayışını daxil edərək, onun həm yaradıcı, həm də dağıdıcı tərəfinin olduğunu vurğulamışdı. O, qeyd edirdi ki, innovasiyaların tətbiqi köhnə texnologiyaların, bəzi sənayelərin daha yeni və effektiv olanları ilə əvəzlənməsinə görə işçilərin ixtisarı, işçi qüvvəsinə olan tələblərin dəyişilməsi ilə nəticələnəcəkdir, hansı ki, bu zaman gəlir bərabərsizliyinin artması gözləniləndir. İnnovasiyaların tətbiqində uğurlu olanların bazarda monopoliyaları yaranacaqdır. Lakin uzunmüddətli iqtisadi artım üçün qısamüddətli dağıdıcılıq yaradan innovasiyaların tətbiqi zəruridir (Cəfərova, 2022). Yəni problemə Şumpeterin mövqeyi ilə yanaşsaq, rəqəmsal iqtisadiyyatın yaratdığı mənfi nüanslar yaradıcı dağıdıcılıqdır və uzun müddətdə baxıldıqda texnoloji yeniliklərin tətbiqi iqtisadiyyatda geniş imkanlar yaradır.

QLOBAL İQTİSADI BƏRABƏRSİZLİK ÜZRƏ SON TENDENSİYALAR

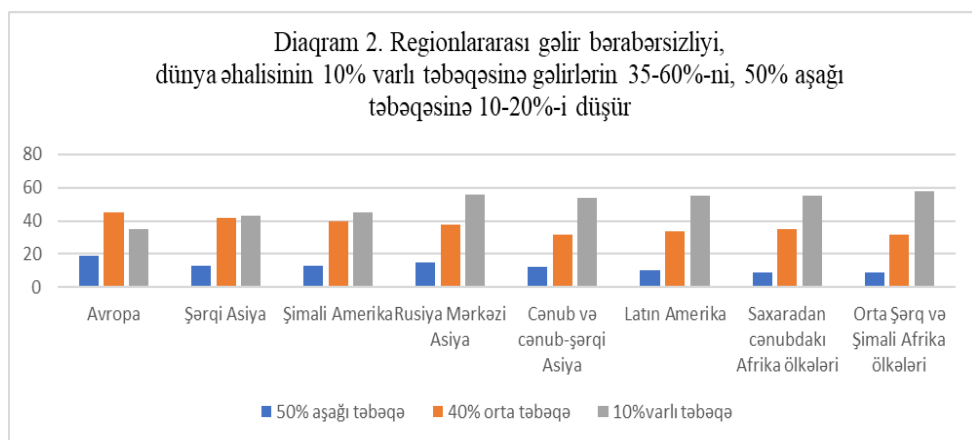
İqtisadi bərabərsizliyi qiymətləndirmək üçün milli gəlir və milli sərvət göstəricilərindən istifadə olunur. Milli gəlir il ərzində ölkədə hər bir fərdin

əldə etdiyi gəlirlərin cəmidir. Buraya bütün istehsal vasitələrindən əldə edilən gəlirlər - əməkhaqqıları, faiz və dividend gəlirləri aid edilir. Milli sərvət isə ölkədə fərdlərin mülkiyyətində olan bütün növ aktivlərin dəyərini özündə birləşdirir.

Belə ki, Dünya Bərabərsizlik Hesabatında (2022) əks olunan rəqəmlərə əsasən, dünya əhalisinin ən varlı 10%-i qlobal səviyyədə gəlirin 52% həcmi qazanır, əhalinin aşağı təbəqəsinə daxil 50%-i üçün bu göstərici 8.5%-dir. Dünyada varlı azlığı təşkil edən 10%-ə daxil olan bir fərdin orta illik gəliri 87 min avro təşkil etdiyi halda, kasıb təbəqədən olan bir fərdin orta illik gəliri isə 2800 avrodur (2021).

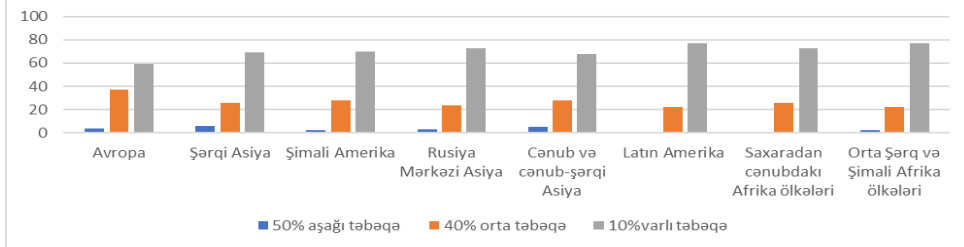
Statistikalar göstərir ki, dünyada sərvət bərabərsizliyi gəlir bərabərsizliyindən daha dərinidir. Belə ki, dünyanın ən zəngin 10%-ini təşkil edənlər qlobal sərvətin 76%-inə sahiblik etdiyi halda, kasıb təbəqəyə malik əhalinin digər 50%-i üçün bu göstərici cəmi 2%-dir. Belə ki, dünyanın ən zəngin 1%-ini təşkil edənlər isə qlobal sərvətin 38%-inə sahibdirlər (2021) (Dünya Bərabərsizlik Hesabatı, 2022).

Diaqram 1-də qlobal sərvət bərabərsizliyi regionlar üzrə ətraflı şəkildə təsvir edilmişdir. Diaqram 1-ə əsasən təbii sərvətlər hesabına yaşayan ənənəvi iqtisadiyyata malik Afrika və Orta Şərq ölkələrində bərabərsizliyin ən yüksək səviyyəsi müşahidə olunur. Diaqram 2-dən də göründüyü kimi, Avropada əhalinin 10%-ini təşkil edən ən zəngin təbəqənin regionda gəlirlərin 36%-ini əldə etməyinə baxmayaraq, Afrika və Orta Şərq ölkələri üçün bu göstərici 58%, Asiya üçün 43%, Latın Amerikasına üçün isə 55% təşkil edir (2021) (Dünya Bərabərsizlik Hesabatı, 2022).

Mənbə:. Dünya Bərabərsizlik Hesabatındakı (2022) məlumatlar əsasında müəllif tərəfindən hazırla

Diaqram 1. Qlobal sərvət bərabərsizliyi, dünya əhalisinin 10%-ni təşkil edən varlı təbəqə sərvətin 60-80%-nə sahiblik etdiyi halda, 50%-ni təşkil edən aşağı təbəqəsi sərvətin heç 5%-dən çoxuna sahib deyil

Mənbə: Dünya Bərabərsizlik Hesabatındakı (2022) məlumatlar əsasında müəllif tərəfindən hazırlanıb.

Diaqramlardakı məlumatlara əsasən belə nəticə çıxarmaq mümkündür ki, qlobal gəlir və sərvətin qeyri-bərabər bölgüsü daha çox Amerika, Afrika qitələri üzrə və Orta Şərq ölkələrində göstərir. Ən az bərabərsizlik göstəricisi Avropa ölkələrində müşahidə olunur. Təsadüfi deyildir ki, rəqəmsallaşma ən yaxşı Avropa, ən zəif isə Afrika üzrə özünü göstərir. Elektron ödəniş, dövlət xidmətlərinin rəqəmsallaşması, elektron ticarət, elektron təhsilin yüksək inkişaf etdiyi Avropa ölkələri üçün təbəqələrarası bərabərsizlik daha azdır. Təbii ki, Avropa ölkələri rəqəmsal inkişafın bu səviyyəsinə gəlib çatmaqlarına görə tarixi üstünlüklərinə borcludurlar.

1800-1950-ci illərdə sənaye inqilabından sonra Avropa ölkələri dünyanın böyük bir hissəsində müstəmləkələr qurdular. Bu dominantlıq sənayeləşmiş ölkələr tərəfindən müsləmləkə ölkələrin resurslarının istismarı ilə nəticələnən ölkələrarası qeyri-bərabər əlaqələr formalaşdırdı. Tarixçi Kennet Pomeranz qeyd edir ki, XVIII əsrin sonları İngiltərədə başlayan sənaye inqilabı dünyanın o biri tərəfində xammal və enerji resurslarının istismarı hesabına baş tuturdu. Bütün bunlar Qərbin bugünkü maliyyə və texnoloji inkişafına gətirib çıxardı. Dünya müharibələrindən sonra Avropa ölkələrinin zəifləməsi və yeni müstəqil dövlətlərin yaranıb güclənməsi nəticəsində qlobal dövlətlərarası bərabərsizlik müəyyən qədər azaldı (Dünya Bərabərsizlik Hesabatı, 2022). Lakin yenə də klassik müstəmləkəçilik dövründə güclü olan ölkələr bu gün də kapital və texnoloji inkişaf baxımından üstünlüklər və qlobal iqtisadiyyatda dominantlıq edirlər.

Rəqəmsal inqilab da texnologiyaların istehsalı və təkmilləşdirilməsi üçün xammal və enerji ehtiyatlarına ehtiyac duyur. Tarixi üstünlüyə malik olan Avropa ölkələri yenə daha bir inqilabın - rəqəmsal inqilabın öncülləridir və

bu üstünlük onlara rəqəmsallaşmanın imkanlarından daha çox fayda əldə etmək imkanı verir. Lakin bu dəfə inkişafın qeyri-bərabər getməməsi, bütün ölkələrin rəqəmsallaşmasının nəticələrindən bərabər istifadə etmək imkanına malik olmaları üçün işlərin görülməsinə ehtiyac var.

28 Aİ (Avropa İttifaqı) ölkəsindən əldə edilən məlumatlar əsasında aparılan bir tədqiqat nəticələrinə əsasən müəyyən olunmuşdur ki, rəqəmsal iqtisadiyyat inkişaf etdikcə gəlirlər arasındakı fərq azalmağa doğru meyil edir. Tədqiqat sonunda Avropa ölkələri üçün hazırlanan məsləhətlərə əsasən startapların, rəqəmsal infrastruktura investisiyaların yatırılması, rəqəmsal bacarıqları aşılaman təlimlərin keçirilməsi və təhsilin inkişaf etdirilməsinin rəqəmsallaşmanın səbəb olduğu gəlir bərabərsizliyinə müsbət təsir edəcəyi nəticəsi əldə edilmişdir (Tian & Xiang, 2024).

Daha başqa bir təşəbbüslə 49 ölkə haqqında Dünya Gəlir Bərabərsizliyi məlumat bazası (World Income Inequality Database), Dünya Bankının məlumat bazasından əldə edilən informasiyalar əsasında 2010-2020-ci il aralığında rəqəmsal iqtisadiyyatın iqtisadi bərabərsizliyə təsiri tədqiq edilmişdir. Əldə edilən nəticə bundan ibarət idi ki, rəqəmsal iqtisadiyyat gəlir bərabərsizliyini azaldır. Xüsusən bərabərsizliyin yüksək olduğu ölkələrə rəqəmsal iqtisadiyyatın müsbət təsiri daha geniş olduğu halda, sosial əsaslarla idarə olunan ölkələrdə bərabərsizliyə rəqəmsal iqtisadiyyatın bu və ya digər dərəcədə təsiri cüzdür ([Xiao Xu](#), 2023).

2002-2020-ci illər arasında 30 inkişaf etmiş iqtisadiyyat və 35 inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlardan əldə edilən məlumatlara əsasən rəqəmsallaşmanın bərabərsizliyə təsirləri araşdırılmışdır. Nəticədə müəyyənəşdirilmişdir ki, inkişaf etmiş iqtisadiyyatlarda ölkə daxilində rəqəmsal fərqliliklərin azlığı və təhsilin yüksək səviyyəsi sayəsində aztəminatlı insanlar rəqəmsal texnologiyalara asanlıqla çıxış əldə edərək bacarıq və biliklərini artırma bilirlər (UNCTAD, 2021). Bu insanlar üçün daha yüksək maaşlı işlər tapmaqda daha rahat olur və bu da aşağı gəlirli və yüksək gəlirli şəxslər arasındakı fərqi daraldaraq bərabərsizliyi azaldır. Bunun əksinə olaraq, inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlarda, aşağı inkişaf səviyyəsi səbəbindən rəqəmsal fərqliliklər böyükdür və təhsil səviyyəsi də aşağıdır. Aztəminatlı insanlar rəqəmsal texnologiyalara asanlıqla çıxış əldə edə bilmirlər. Yüksək gəlirli insanlar isə maliyyə imkanları ilə rəqəmsal texnologiyalara çıxış əldə edərək öz bacarıq və biliklərini artırır. Bu, onların daha yüksək maaşlı işlər tapmasını və irəliləməsini asanlaşdırır və aşağı gəlirli və yüksək gəlirli şəxslər arasındakı fərqi genişləndirərək bərabərsizliyi artırır. Bu onu göstərir ki, rəqəmsal iqtisadiyyatda gəlir

bərabərsizliyinə yanaşmalar digər amillərdən, məsələn, ölkənin cari iqtisadi inkişaf səviyyəsi, iqtisadi münasibətlərin inkişaf xüsusiyyətləri və s. dən də asılıdır (Nguyen, 2022).

Lakin rəqəmsallaşmanın inkişaf etməkdə olan ölkələrə təsirsiz ötürmədiyini sübut edən təcrübələr də kifayət qədərdir. Belə ki, ötən əsrin sonlarında Şərqi Asiya ölkələri texnologiyaya və insan kapitalına investisiyalar yatıraraq sürətli iqtisadi inkişafı Asiya pələngləri (Honkonq, Tayvan, Cənubi Koreya, Sinqapur) ləqəbini qazandılar. Bu dövlətlər texniki təhsilə, elmə və İKT-yə investisiyaları ilə qısa zamanda dünyanın texnoloji məhsullarının istehsalçı və ixracatçılarına çevrildilər. Təbii resurslarla zəif təmin olunan bu ölkələr üçün texnoloji inkişaf və rəqəmsal bacarıqlar əslində inkişafın əsasını təşkil edən amil kimi rol oynayaraq, regionda onların zəif mövqeyini yüksəltdi. (Tian & Xiang, 2024) Burdan aydın olur ki, rəqəmsallaşma düzgün siyasət yürüdüldükdə dövlətlər üçün yeni imkanlar yaradaraq, onların iqtisadi inkişaf pillələrini çıxmağına yardım edərək dövlətlərarası bərabərsizliyə müsbət təsir göstərir. Təsadüfi deyil ki, 21-ci əsrdə qlobal bərabərsizlik üzrə baş verən tendensiyalardan biri də odur ki, dövlətdaxili bərabərsizlik səviyyələri artsa da, dövlətlərarası bərabərsizliyin səviyyəsi azalmışdır (Dünya Bərabərsizlik Hesabatı, 2022).

RƏQƏMSAL İNQİLAB VƏ KUZNETS ƏYRİSİ

1950-ci illərdə iqtisadi artım və gəlir bərabərsizliyi üzrə araşdırmaları ilə məşhur olan iqtisadçı Simon Kuznetsin irəli sürdüyü teoremə görə iqtisadi artım baş verdikdə, bu ilkin mərhələdə bərabərsizliyin artması ilə müşahidə olunur. Zaman keçdikcə qrafikdə U əyrisi yaranır və bərabərsizlik azalır. Belə ki, sənaye inqilabı baş verdiyi dövrdə aqrar təsərrüfata əsaslanan ölkələr sənaye əsaslı iqtisadiyyata keçdikləri dövrdə gəlirlərarası bərabərsizlikdə yüksəlmə müşahidə olundu. Bunun səbəbi ilkin olaraq sənayeləşmənin konkret regionlarda baş verməsi idi. Sənayeləşmə inkişaf etdikcə istehsal vasitələri, texnologiyalar və kapital müəyyən qruplar tərəfindən nəzarət olunduğuna görə bərabərsizlik öz uc nöqtəsinə çatdı. Lakin sənayeləşmənin əhatə dairəsi genişləndikcə, insanların təhsilə çıxış imkanlarının artması, vergi sisteminin və insan hüquqlarının inkişafı, sosial müdafiə mexanizmlərinin yaranması ilə daha çox insan inkişafdan yararlanmağa başladı, yaşam standartları yüksəldi və gəlir bərabərsizlikləri arasındakı fərq azalmağa başladı (Alfani, 2024).

Hazırda dünyada baş verən rəqəmsal inqilabının da Kuznetsin sənaye inqilabı üçün qeyd etdiyi mərhələlər üzrə bölgüsünü həyata keçirə bilərik. Rəqəmsal inqilab – Dörüdüncü sənaye inqilabı nəticəsində texnologiya sahəsində elitaların meydana gəlməsi və onların texnoloji inkişafı istiqamətləndirmələri birinci mərhələ kimi qəbul edilə bilər. Bu halda güc və sərvət iri texnoloji nəhənglərin əlində təsir vasitəsinə çevrilir. Rəqəmsallaşma və avtomatlaşma işçi qüvvəsindən yüksək rəqəmsal bacarıqlar tələb etdiyinə görə, belə bacarıqlara malik olmayan işçilərin gəlirlərinin azalması və iş yerlərini itirmələrinə səbəb olur. Lakin rəqəmsallaşmanın əhatə dairəsi genişlədikcə və rəqəmsal texnologiyalara, internetə əlçatanlıq artdıqca, təhsilə, informasiyaya çıxışın artması cəmiyyətdə yeni imkanlara bərabər çıxış yaradır. Sənaye inqilabına keçid dövründə olduğu kimi rəqəmsallaşmanın ilkin fazasında onun nəticələri bərabər paylanmaya bilər. Elektron təhsil, internetə əlçatanlığın artması, rəqəmsal texnologiyaların geniş istifadəsi tədricən əhalinin aşağı təbəqələri üçün yeni imkanlar yaradaraq, onların iqtisadi vəziyyətlərində müsbət tendensiya formalaşdırır.

Əslində Kuznet iqtisadiyyatda ilkin mərhələdə gəlir bərabərsizliyi formalaşdıran struktur dəyişikliklərinin əhəmiyyətli olduğunu başa düşərək, iqtisadi artım və texniki tərəqqinin mütəmadi olaraq bərabərsizliyi azaldacağını qeyd edirdi. Lakin rəqəmsallaşmanın intensivləşdiyi ötən əsrin 80-90-cı illərindən bu günə qədərki bərabərsizlik üzrə inkişaf etmiş ölkələrdə artan rəqəmlər müəyyən qədər bu nəzəriyyənin doğruluğu ilə bağlı şübhələri artırdı.

RƏQƏMSAL FƏRQLİLİKLƏR

BMT-nin Ticarət və İnkişaf Konfransının (UNCTAD) məlumatlarına görə, ölkələr arasında rəqəmsal inkişaf çox qeyri-bərabərdir. Hazırda dünyada aşağı səviyyədə və əksinə hiper-rəqəmsallaşmış iqtisadiyyatlar arasındakı böyük fərqlər xarakterizə olunur.

Bərabərsizlik və rəqəmsallaşma arasındakı əlaqəni araşdırmaq üçün rəqəmsal fərqliliklərin öyrənilməsi vacibdir. Belə ki, rəqəmsal fərqliliklər komputer texnologiyalarına və internetə bərabər çıxışın olmadığı ölkələr, regionlar və ölkə daxilindəki ərazilər arasında yaranır. İKT və informasiyaya çıxış və istifadədə fərqliliklər insanlar, bizneslər və millətlər arasında sosial-iqtisadi bərabərsizliyi formalaşdırır. Rəqəmsal texnologiyalardan istifadə fərqlilikləri sosial qruplar arasında gəlir, təhsil, cins, etnik mənsubiyyət

müxtəlifliyinə, bizneslər arasında biznesin həcminə, yerinə görə yaranır. Lakin rəqəmsal fərqliliklərin ən böyük səbəbləri gəlir və təhsildir. Daha yaxşı təhsilə malik və ya yüksək gəliri olanlar üçün İKT əlçatanlığı yüksək səviyyədə özünü göstərir (OECD Digital Economy Papers, 2021).

Rəqəmsal iqtisadiyyat teleiş, məsafədən iş kimi imkanlarla insanlar üçün global əmək bazarına çıxışı asanlaşdırır. Lakin bu da rəqəmsal infrastrukturun və bacarıqların mövcudluğu şəraitində baş verdiyi üçün, rəqəmsallaşma səviyyəsinin fərdlər və coğrafiyalar arasında müxtəlifliyi səbəbindən gəlir fərqliliklərini dərinləşdirə bilər. Rəqəmsal fərqliliklərin yaratdığı rəqəmsal bərabərsizliklər insanlar arasında gəlir bərabərsizliyini böyüdən əsas səbəblərdən biri kimi qəbul edilir.

Rəqəmsal fərqliliklərin ölçülməsi üçün müxtəlif indekslər hazırlanmışdır. Məsələn, Avropa İttifaqı ölkələri üçün Rəqəmsal İqtisadiyyat və Cəmiyyət İndeksi (DESI) Avropa ölkələrinin rəqəmsal iqtisadiyyat və cəmiyyət sahəsində inkişaf səviyyəsini qiymətləndirən kompleks bir göstəricidir. İndeks beş əsas ölçümdən ibarətdir: rəqəmsal əlaqə, insan kapitalının rəqəmsal bacarıqları, İnternet xidmətlərinin istifadəsi, bizneslərin rəqəmsallaşma səviyyələri və dövlət xidmətlərinin rəqəmsallaşması. Əlaqə ölçümü İnternet və genişzolaqlı infrastrukturların keyfiyyətini və yayımlanmasını, habelə insanların rəqəmsal texnologiyalardan istifadəsini ölçür. Rəqəmsal bacarıqların ölçümü insanların rəqəmsal savadlılığını və əsas İKT bacarıqlarını qiymətləndirir. İstifadə ölçümü insanların İnternetdəki fəaliyyətlərini, məsələn, onlayn alış-veriş və sosial media istifadəsini araşdırır. Rəqəmsal biznes ölçümü bizneslərin rəqəmsal mühitdə necə fəaliyyət göstərdiyini, o cümlədən e-ticarət və biznesdə rəqəmsal texnologiyaların istifadəsini qiymətləndirir. Nəhayət, dövlət xidmətlərinin rəqəmsallaşması ölçümü hökumət və ictimai qurumlar tərəfindən təqdim olunan rəqəmsal xidmətləri, məsələn, onlayn hökumət xidmətləri və e-sağlamlıq xidmətlərini qiymətləndirir. Hər bir ölçüm 0-100 arasındakı bir qiymət qazanır ki, bu ölçümləri və əlaqəli göstəriciləri birləşdirərək, DESI hər bir Aİ üzv ölkəsinə rəqəmsal inkişafın geniş bir qiymətləndirilməsini təqdim edir (Tian & Xiang, 2024).

DESI indeksi və GINI indeksi arasında əlaqəni araşdıran bir tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, DESI insan kapitalı ölçümü üzrə bir xallıq yüksəlmə, GINI indeksində -0.367 azalmayla nəticələnir. DESI indeksinin KOB-ların rəqəmsal texnologiyalara inteqrasiyası indikatoru üzrə bir xallıq yüksəlmə GINI indeksində -0.228 azalmayla nəticələnir. Bu həmçinin onu göstərir ki, rəqəmsal bacarıqlara və KOB-ların

rəqəmsallaşmasına yatırımlar etməklə gəlir bərabərsizliyinə müsbət təsir etmək olar (Anson, 2024).

Asiya İnkişaf Bankı və Dünya Bankı kimi global donorlar rəqəmsal fərqlilikləri azaltmaq və rəqəmsal inkişafdan aşağı inkişaf etmiş ölkələrin də yararlanmaları üçün müəyyən proqramlar həyata keçirirlər. Məsələn, “Afrika üçün Rəqəmsal İqtisadiyyat” Dünya Bankı tərəfindən həyata keçirilən layihədir və 2030-cu ilə qədər Afrikada fərdlərin, bizneslərin və hökumətlərin rəqəmsal texnologiyalara çıxış imkanlarını artırmağı hədəfləyir. Layihə çərçivəsində Rural ərazilərin internetlə təminatı həyata keçirilir, e-hökumət proqramları yaradılır, rəqəmsal ödəniş xidmətlərinə çıxış imkanı yaradılır (Ingram, 2021). Bu təşəbbüslər, qeyri-bərabərliklərin azaldılması və inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələr arasında daha ədalətli rəqəmsal mühitin yaradılması üçün vacib bir addım kimi qiymətləndirilməlidir.

NƏTİCƏ

Araşdırmanın nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, elektron ticarət və rəqəmsal texnologiyalar iqtisadi artımı təşviq edir, yeni iş yerləri yaradır və məhsuldarlığı artırır. Elektron ticarət platformaları kiçik bizneslərin global bazarlara çıxışını asanlaşdırır, məsafədən satış imkanlarını artırır. Rəqəmsal bacarıqlara malik olan işçilər üçün yeni, yüksək maaşlı iş imkanları yaranır. Bir şey aydındır ki, rəqəmsallaşma özü birbaşa gəlir bərabərsizliyinə səbəb olan amil deyildir. İqtisadi bərabərsizliyə səbəb olan əsas amil insanların rəqəmsal texnologiyalara və müasir əmək bazarının tələblərinə cavab verən keyfiyyətli təhsilə çıxışda fərqli imkanlara sahib olmalarıdır.

Rəqəmsal iqtisadiyyatın təsirlərini daha ətraflı şəkildə qiymətləndirmək üçün müxtəlif metodologiyalar və göstəricilərin istifadə edilməsi zəruridir. Dünya Bərabərsizlik Hesabatı və digər statistik məlumatlar iqtisadi bərabərsizliyin global səviyyədə dinamikasını göstərir. Lakin yeni nəsil rəqəmsal iqtisadiyyat çərçivəsində gəlir bərabərsizliyinə olan yanaşmaların konkretləşdirilməsinə ehtiyac var.

Gəlir bərabərsizliklərini azaltmaq məqsədilə təhsil və rəqəmsal bacarıqların inkişaf etdirilməsi, startapların və kiçik bizneslərin dəstəklənməsi, rəqəmsal infrastruktura investisiyalar edilməsi vacibdir. Bu yanaşmaların həyata keçirilməsi rəqəmsal iqtisadiyyatın daha inkluziv olmasına və bərabərsizliklərin azalmasına kömək edə bilər. Dünya Bankı, Asiya İnkişaf Bankı kimi beynəlxalq institutların aşağı inkişaf etmiş ölkələrdə rəqəmsal

layihələri maliyyələşdirmə istiqamətində fəaliyyətləri dəstəkləmələri, həmçinin hər bir dövlət daxilində aşağı inkişaf etmiş ərazilərin rəqəmsal inkişafı üçün proqramların həyata keçirilməsi rəqəmsal fərqlilikləri azaltmağa yardım edəcəkdir. Əlavə olaraq, rəqəmsal iqtisadiyyatın geniş yayılması ilə əlaqədar olaraq, dövlətlərin sərvətlərin bərabər paylanmasını təmin etmək üçün daha effektiv siyasətlər inkişaf etdirmələri lazımdır. Sosial təminat sistemlərinin gücləndirilməsi və effektiv vergi sistemi iqtisadi bərabərsizliyin azaldılmasında müsbət təsir göstərə bilər.

Əgər texnoloji inkişaf və qloballaşma nəticəsində bacarıqlara artan tələbləri təhsil sistemi ödəyə bilməsə, bu, gəlir bərabərsizliyini artırmağa davam edəcək. Ona görə də texnoloji inkişaf ilə təhsil arasındakı yarışda təhsilin qalib gəlməsi zəruridir.

Rəqəmsallaşmanın ictimai həyatın bütün sahələrinə nüfuz etdiyi dövrdə keyfiyyətli interneti, elektron təhsilə əlçatanlığı, e-ticarətə çıxışı, lazımı rəqəmsal infrastrukturə malik olmayan insanların qlobal iqtisadi münasibətlərdən və dolayısı ilə gəlir bölgüsündən kənarda qalacağı dəqiqdir. İngilis iqtisadçısı Keyns qısa müddətli iqtisadi sabitliyi və maksimum bərabərsizliyin azaldılmasını qarşısına məqsəd qoyurdu. Onun baxışından yanaşsaq, bərabərsizliyi azaltmaq üçün dövlət müdaxilələrinin həyata keçirilməsi – effektiv vergi sistemi, rifah proqramları, rəqəmsal infrastrukturun inkişafı üçün dövlət dəstəyi proqramları həyata keçirilərək gəlir bərabərsizliyinə müdaxilə edilə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Alfani, G. (2024). Inequality in history: A long-run view (Working Paper No. 2024/05). World Inequality Lab. <https://wid.world/document/inequality-in-history-a-long-run-view-wid-world-working-paper-2024-05/>
2. AU, A. (2024). How do different forms of digitalization affect income inequality? *Technological and Economic Development of Economy*, 30(3), 667-687. <https://doi.org/10.3846/tede.2024.20562>
3. Cəfərova, R. T. (2022). İqtisadi artım nəzəriyyələrinə müqayisəli yanaşma.
4. Chancel, L. (2019). Ten facts about inequality in advanced economies (Working Paper No. 2019/15). World Inequality Database. <https://www.piie.com/sites/default/files/documents/chancel20191017.pdf>

5. Drori, G. S. (2006). Global e-litism: Digital technology, social inequality, and transnationality? Stanford University.
<http://dx.doi.org/10.13140/2.1.3598.7203>
6. Ingram, G. (2021). Bridging the global digital divide (Brookings Global Working Paper, No. 157). Brookings Institution.
7. Kehal, H. S., & Singh, V. P. (2005). Digital economy: Impacts, influences, and challenges. Idea Group Publishing.
<https://files.znu.edu.ua/files/Bibliobooks/Inshi4/0006157.pdf>
8. Nguyen, V. B. (2022). Does digitalization widen income inequality? A comparative assessment for advanced and developing economies. *South East European Journal of Economics and Business*, 17(2), 154-171.
<https://doi.org/10.2478/jeb-2022-0021>
9. OECD. (2001). Understanding the digital divide (OECD Digital Economy Papers, No. 49). <https://dx.doi.org/10.1787/236405667766>
10. Tian, L., & Xiang, Y. (2024). Does the digital economy promote or inhibit income inequality? *Heliyon*, 10(14).
<https://doi.org/10.1016/j.heliyon.2024.e33533>
11. UN ECLAC. (2020). The digital economy for structural change and equality. <https://repositorio.cepal.org/server/api/core/bitstreams/46b4a71c-9c3c-4133-84cd-dcc4d5ca6433/content>
12. UNDP. (2022). World Inequality Report 2022.
13. United Nations, Department of Economic and Social Affairs. (2020). World Social Report 2020: Inequality in a rapidly changing world.
<https://www.un.org/development/desa/dspd/wp-content/uploads/sites/22/2020/02/World-Social-Report2020-FullReport.pdf>
14. Xu, X. (2023). Digital economy, industrial structure and income inequality: Based on cross-border panel data.
<http://dx.doi.org/10.54097/fbem.v10i3.11313>
15. Youvan, D. C. (n.d.). Plutocracy and technology: Navigating the concentration of power in the digital age. ResearchGate.
<http://dx.doi.org/10.13140/RG.2.2.13943.64169>

QEYRİ-MÜƏYYƏNLİK ŞƏRAİTİNDƏ MÜƏSSİSƏLƏRİN İDARƏ EDİLMƏSİ PROSESİNİN ƏSAS ASPEKTLƏRİ

(Bölüm: İqtisadi düşüncəyə yeni yanaşmalar)

Günel N. SƏFƏROVA

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti, doktorant

g.n.safarova@mail.ru

XÜLASƏ

Məqalədə qeyri-müəyyənlik şəraitində fəaliyyət göstərən müəssisələrin idarə edilməsi prosesinin əsas aspektləri təhlil edilmişdir. Mövcud qeyri-müəyyənliklərin qiymətləndirilməsi üçün bir çox elmi yanaşmalardan istifadənin mümkünlüyü qeyd edilmişdir. Həmçinin, qeyri-müəyyənlik şəraitində müəssisələrin idarə edilməsi zamanı qərarların qəbulu problemlərinə ən düzgün yanaşmanın sinergetik yanaşma olduğu müəyyən edilmişdir.

Açar sözlər: Qeyri-müəyyənliklər, müəssisələrin idarə edilməsi, daxili iqtisadi mühit, risklər, elmi yanaşmalar.

MAIN ASPECTS OF THE PROCESS OF ENTERPRISE MANAGEMENT IN CONDITIONS OF UNCERTAINTY

Günel N. SAFAROVA

Azerbaijan State Oil and Industry University, PhD student

g.n.safarova@mail.ru

ABSTRACT

The article analyzes the main aspects of the management process of enterprises operating in conditions of uncertainty. The possibility of using many scientific approaches to assess existing uncertainties is noted. It has also been determined that the most correct approach to decision-making problems when managing enterprises under conditions of uncertainty is a synergetic approach.

Keywords: Uncertainties, enterprise management, internal economic environment, risks, scientific approaches.

ОСНОВНЫЕ АСПЕКТЫ ПРОЦЕССА УПРАВЛЕНИЯ ПРЕДПРИЯТИЯМИ В УСЛОВИЯХ НЕОПРЕДЕЛЕННОСТИ

Гюнель Н. САФАРОВА

Азербайджанский государственный университет
нефти и промышленности, Докторант

g.n.safarova@mail.ru

РЕЗЮМЕ

В статье проанализированы основные аспекты процесса управления предприятиями, функционирующими в условиях неопределенности. Отмечена возможность использования множества научных подходов для оценки существующих неопределенностей. Также установлено, что наиболее правильным подходом к принятию решений при управлении предприятиями в условиях неопределенности является синергетический подход.

Ключевые слова: неопределенности, управление предприятиями, внутренняя экономическая среда, риски, научные подходы.

GİRİŞ

Məlumdur ki, müasir iqtisadi mühitdə fəaliyyət göstərən müəssisələr mütəmadi olaraq makro- və mikroiqtisadi, sənaye, siyasi və digər amillər kompleksinin yaratdığı müxtəlif qeyri-müəyyənliklərlə üzləşirlər [1]. Çünki təhlil edilən iqtisadi sistemlər - özünün mürəkkəbliyi, qeyri-müəyyənliyi və cərəyan edən proseslərin dinamikliyi ilə xarakterizə olunur. Mövcud iqtisadi ədəbiyyatda “qeyri-müəyyənlik” termini müxtəlif formalarda ifadə olunur. İlk dəfə olaraq “qeyri-müəyyənlik” anlayışı yalnız XX əsrdə global iqtisadi nəzəriyyədə “risklər” kateqoriyasından ayrılaraq, ABŞ iqtisadçı-alimi Frank Naytın 1921-ci ildə yazdığı “Risk, qeyri-müəyyənlik və mənfəət” monoqrafiyasının nəşri ilə meydana çıxmışdır. O, bu kitabda “risk” və “qeyri-müəyyənlik” anlayışlarını nəzəri cəhətdən bir-birindən ayırmış, riski - kəmiyyətlə ölçülə bilən ehtimal kimi, qeyri-müəyyənliyi isə ölçülməz, aradan qaldırıla bilməyən xüsusi amil kimi təsvir etmişdir [2]. Həmçinin, digər iqtisadçıların fikrincə, “*Qeyri-müəyyənlik – müxtəlif səbəblərdən yaranan və dəqiq olmayan informasiyadan yaranan yarımçıq parametrlər haqda qeyri-dəqiq təsəvvürlərdir. Xosagəlməz hallar və nəticələr haqda qərarların reallaşması gedisində yaranan qeyri-müəyyənliklər son nəticədə*

risk anlayışı ilə xarakterizə olunur” [3].

MƏSƏLƏNİN QOYULUŞU

Qeyri-müəyyənlik dedikdə hər hansı bir iqtisadi prosesin, o cümlədən onunla əlaqəli olan labüd xərclərin və əldə olunmuş iqtisadi nəticələrin reallaşdırılması şərtləri haqqında məlumatların natamamlığı və ya qeyri-dəqiqliyi başa düşülür. Qeyri-müəyyənliklərin mövcudluğu şərti müəssisələrin idarə edilməsi prosesində optimal qərarların seçimini xeyli mürəkkəbləşdirir və gələcəkdə proqnozlaşdırılması mümkün olmayan elmi nəticələrin yaranmasına səbəb olur.

Məlumdur ki, yaranma amilinə görə qeyri-müəyyənliklər iki yerə bölünür: iqtisadi və siyasi [4]. Iqtisadi qeyri-müəyyənliklər - müəssisələrin idarə edilməsində yaranan bəzi dəyişikliklərlə (məsələn, bazar şəraitində qarşıya qoyulan tələblərin qeyri-müəyyənliyi, rəqiblərin və biznes tərəfdaşlarının fəaliyyəti haqda mövcud informasiyanın qıtlığı və s.) sərtləndirilir. Siyasi qeyri-müəyyənlik isə müəssisələrin fəaliyyətinə təsir edən bir sıra siyasi amillərin dəyişilməsinə təsir edir. Qeyd edilməlidir ki, bu növ qeyri-müəyyənliklər bir-birilə sıx əlaqədardır və çox vaxt onları təcrübədə fərqləndirmək və ya qiymətləndirmək çox çətin olur.

HƏLLİ YOLLARI

Hal-hazırda mövcud qeyri-müəyyənlikləri qiymətləndirmək üçün bir çox (o cümlədən, deterministik, ehtimal və statistik, həmçinin linqvistik dəyişənlər və “qeyri-səlis çoxluqlar” anlayışına əsaslanan və s.) elmi yanaşmalardan istifadə olunur. Qeyri-müəyyənlik şəraitində optimal qərarlar qəbul etmək üçün hər hansı xüsusi riyazi aparatın (məsələn, interval analizi, riyazi-statistik metodlar, deterministik modellər və s.) istifadəsi seçilmiş iqtisadi modeldə yalnız müəyyən növ məlumatların adekvat əks olunmasına imkan verir və digər növ məlumatların isə itirilməsinə səbəb olur. Buna görə də qeyri-müəyyənlik nöqtəyi-nəzərindən sistemin iqtisadi fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi üçün müxtəlif elmi yanaşmaların birləşdirilməsi – başqa sözlə desək, sinergetik yanaşma tələb olunur. Məhz bu səbəbdən, qeyri-müəyyənlik şəraitində qərarların qəbulu problemlərinə ən düzgün yanaşma-müxtəlif məlum üsullardan istifadə etməklə, sinergetik yanaşma əsasında əldə edilən kəmiyyət xüsusiyyətlərinin kompleks öyrənilməsidir.

Makroiqtisadi proseslərin intensivləşməsi nəticəsində bazar

münasibətlərinin qeyri-müəyyənliyi, sənaye və siyasi amillər səbəbindən müəyyən risklər yaranır. Qeyd etmək lazımdır ki, idarəetmədə qəbul edilən qərarların mütərəqqi xarakter daşmasına baxmayaraq, bazar mühitinin qeyri-müəyyənliyinin mənfi təsiri nəticəsində müəssisələrin inkişaf strategiyalarında vaxtaşırı dəyişikliklərin edilməsi zəruriyyətə çevrilir [5]. Ehtimal baxımından hadisələrin qeyri-müəyyənliyini 3 yerə bölmək olar:

- tamam qeyri-müəyyənlik;
- tamam müəyyənlik;
- hissəvi (fragmental) qeyri-müəyyənlik.

Tamam qeyri-müəyyənlik - «0»-a yaxın proqnozlaşdırılan hadisələrlə xarakterizə olunur. Tamam müəyyənlik şərtlərində məsələlərin həlli zamanı hər hansı optimal qərarların ehtimalla təyin olunduğu hallarda mümkün olur. Bu zaman müəssisə əvvəlcədən təmin olunan ehtimalla yalnız öz fərdi strategiyasını deyil, həmçinin inkişaf meyillərini və s. proqnozlaşdırılan intervalda (adətən, $z=0,9-0,99$ civarında) müəyyənləşdirə bilər. Fragmental qeyri-müəyyənlik $z=0-1$ həddində olan hadisələri izah etməyə çalışır.

Qeyri-müəyyənliyin biznesin gələcək inkişafına təsirini qiymətləndirmək üçün həm keyfiyyət, həm də kəmiyyət baxımından səciyyəyləndirən müxtəlif üsullardan istifadə edilir. Qeyri-müəyyənlik şəraitində müəssisələri idarə edərkən, fəaliyyət variantlarını qiymətləndirmək üçün ən dəqiq üsullar çox vaxt ehtimal nəzəriyyəsi və riyazi statistika aparatına əsaslanan riyazi metodlar sayılır.

Ölkənin sosial-iqtisadi sisteminin indiki inkişaf mərhələsində, müəssisələrin idarə olunması sahəsində qeyri-müəyyənlik getdikcə artdığından, onların struktur bölmələrində proseslərə nəzarət pozulur, onun xarici mühitində müəyyən dəyişkənlik müşahidə olunur, iqtisadi münasibətlərin düzgün idarə edilməsi və tənzimlənməsi çətinləşir.

Xarici mühitdəki sürətli dəyişikliklər əksinə- müəssisənin idarə edilməsində yeni metodların, sistemlərin və elmi yanaşmaların yaranmasına təkan verir və strateji idarəetmədən istifadə zərurəti yaranır. Çünki strateji planlaşdırmanın əsas vəzifəsi- xarici şəraitə, rəqabətə, bazar dəyişikliklərinə, texnologiyanın inkişafına uyğunlaşaraq, müəssisəni müəyyən mövqedən daha güclü mövqeyə keçirməkdir. Xarici mühitin öyrənilməsinə kifayət qədər diqqət yetirilməməsi isə təcili qərarlar qəbul etmək nəticəsində böhran vəziyyətinə- xaos vəziyyətinə və müəssisənin iflasına gətirib çıxarır.

Beləliklə, xarici və daxili mühitdə artan qeyri-müəyyənlik şəraitində müəssisələrin idarə edilməsi təcrübəsi adaptiv idarəetmənin yeni nəzəri

paradiqmasına ehtiyac duyur. Bunun əsasında innovativ iqtisadiyyatın şərtlərinə tam cavab verən, göstərilən texnoloji dəstəyin çevikliyini artırmağa yönəlmiş, inkişaf strategiyasını tez bir zamanda dəyişdirməyə və iqtisadi sistemin fəaliyyətini sabitləşdirməyə imkan verən – sinergetik yanaşma bazasında yaradılmış idarəetmə nəzəriyyəsi dayanır.

Aparılmış təhlillər nəticəsində müəssisələrin idarəetmə prosesinə təsir edən aşağıdakı qeyri-müəyyənliklər müəyyən edilmişdir:

- məqsəd və meyarların qeyri-müəyyənliyi, eləcə də qiymətləndirmə, idarəetmə və qərarların qəbulu proseslərində çoxmeyarlılığın nəzərə alınması zərurəti;

- qərar qəbul etmək üçün zəruri olan məlumatların, xüsusilə kəmiyyət məlumatlarının azlığı və ya olmaması;

- müəyyən qərarların elmi əsaslandırılması üçün zaman qıtlığı;

- rəqiblərin və ya tərəfdaşların fəaliyyətinin qeyri-müəyyənliyi;

- idarəetmə obyektinin - müəssisənin və sosial-iqtisadi mühitin inkişafı üzrə proqnozların qiymətləndirilməsində qeyri-müəyyənlik və s.

Qeyd edilən qeyri-müəyyənliklərin idarəetmə prosesində nəzərə alınması vacib və zəruridir. Əks halda müəssisələrin fəaliyyətində ciddi mürəkkəbləşmələrin yaranması və hətta onların iflası belə qaçılmazdır.

NƏTİCƏ

Qeyri-müəyyənliklər həyatın əsas reallıqlarından biridir və müəssisələrin idarə edilməsi prosesində qəbul edilən heç bir qərardan kənarlaşdırıla və ya istisna edilə bilməz. Lakin onun azaldılması və ya qismən aradan qaldırılması üçün aşağıdakı əsas yolları müəyyən etmək olar:

- iqtisadi fəaliyyətə mümkün qədər minimum qeyri-müəyyənliklər cəlb etməklə əsas inkişaf istiqamətlərinin təyini;

- elmi tədqiqatların və informasiya təhlilinin köməyi ilə qeyri-müəyyənliyin qiymətləndirilməsi meyarının düzgün seçiminin aparılması;

- qeyri-müəyyənliklərin əvvəlcədən proqnozlaşdırılması və qarşısının alınması üçün zəruri təkliflərin işlənilib hazırlanması və s.

ƏDƏBİYYAT

1. Аббасов А. М. Кулиев Т. А. Экономика в условиях неопределенности. Баку, 2002, 110 с.

2. Мескон М. Х. Альберт М. Хедоури Ф. Основы менеджмента

(перевод. с англ.), изд-во “Дело“, М. , 1992, 702 с.

3. Смирнова К. Понятие неопределенности экономических систем и подходы к ее оценке // Вестник МГТУ, 2008, № 2, с. 241-246.

4. Кравченко Т. К., Бабкин А. Е., Голов Н. И. Виды неопределенности в процессе принятия экономических решений // В книге.: Актуальные вопросы современной науки: сборник научных трудов / Под редакцией проф.С. С. Чернова, Новосибирск, НГТУ, 2011, с.255-262.

5. Управление организацией в условиях неопределенности // Управление инновациями: Мотивационные аспекты. Сборник научных трудов/ Под редакцией д.т.н., проф. В. А. Бон-даренко, Оренбург, ОГУ, 2000, с.120-126.

YAŞIL ENERJİ VƏ KARBON İZİNİN AZALDILMASI

f.d. Ömər İ. İSMAYILZADƏ

Milli Aviasiya Akademiyasının tələbəsi,
Rusiya Elmlər Akademiyasının Fəlsəfə
Cəmiyyətinin üzvü (Bakı, Azərbaycan)
(orcid: 0009-0009-8252-8768,
ismailzadeomar82@gmail.com)

XÜLASƏ

Yaşıl enerji və karbon izinin azaldılması mövzusu, müasir dünyanın ekoloji və iqtisadi inkişafını təmin etmək üçün əhəmiyyətli addımlardan biridir. Məqalədə bərpa olunan enerji mənbələrinin – günəş, külək, hidroenerji və geotermal enerji kimi texnologiyaların istifadəsi geniş şəkildə araşdırılır və onların iqlim dəyişikliyinə təsirlərinin azaldılmasında oynadığı rol müzakirə edilir. Eyni zamanda, bu texnologiyaların sosial-iqtisadi faydaları, karbon izlərinin minimuma endirilməsi və davamlı inkişaf üçün yeni imkanlar yaratdığı vurğulanır. Müasir texnologiyaların, nanotexnologiya və hidrogen enerjisi kimi sahələrin yaşıl enerjiyə verdiyi dəstək də məqalənin mərkəzi mövzularından biridir. Yaşıl enerjinin dünya miqyasında əhəmiyyəti və gələcək üçün vəd etdiyi perspektivlər geniş və elmi bir təhlillə təqdim olunur.

Açar sözlər: bərpa olunan enerji, hidroenergetika, iqlim dəyişikliyi, günəş enerjisi.

GREEN ENERGY AND CARBON FOOTPRINT REDUCTION

Phd. Omar I. ISMAILZADE

Student of the National Aviation Academy,
Member of the Philosophical
Society of the Russian Academy of Sciences (Baku, Azerbaijan)
(orcid: 0009-0009-8252-8768,
ismailzadeomar82@gmail.com)

ABSTRACT

The topic of green energy and reducing the carbon footprint is one of the important steps to ensure the ecological and economic development of the

modern world technologies are widely explored and their role in mitigating the effects of climate change is discussed. At the same time, the socio-economic benefits of these technologies, the minimization of carbon footprints and new opportunities for sustainable development are highlighted is one of the central themes of the article. The global importance of green energy and its promising prospects for the future are presented with a broad and scientific analysis.

Key words: renewable energy, hydropower, climate change, solar energy.

ЗЕЛЕНАЯ ЭНЕРГЕТИКА И СОКРАЩЕНИЕ ВЫБРОСОВ УГЛЕКИСЛОГО ГАЗА

Доктор философии. Омар И. ИСМАИЛЗАДЕ

Студент Национальной Авиационной Академии,

Член Философского

Общества Российской Академии Наук (Баку, Азербайджан)

(orcid: 0009-0009-8252-8768 ,

ismailzadeomar82@ gmail.com

АННОТАЦИЯ

Тема зеленой энергетики и снижения углеродного следа является одним из важных шагов по обеспечению эколого-экономического развития современных мировых технологий. широко изучены и обсуждается их роль в смягчении последствий изменения климата. В то же время подчеркиваются социально-экономические преимущества этих технологий, минимизация углеродного следа и новые возможности устойчивого развития, что является одной из центральных тем Статьи. Глобальное значение зеленой энергетики и ее многообещающие перспективы на будущее представлены с широким и научным анализом.

Ключевые слова: возобновляемые источники энергии, гидроэнергетика, изменение климата, солнечная энергия.

GİRİŞ

Müasir cəmiyyət bəşəriyyətin bütün tarixində enerji sektorunda köklü dəyişikliklərin astanasındadır. Onilliklər boyu yanacaq istifadəsi nəticəsində yaranan ciddi iqlim təhlükələri ilə üzləşən dünya inkişaf üçün yeni yollar

axtarmağa məcburdur. Qlobal istiləşmənin əsas səbəbi bu cür fəaliyyətlər nəticəsində yaranan bütün istixana qazlarının cəmi olan karbon izidir. Bu proses artıq qlobal temperaturun yüksəlməsi, buzlaqların əriməsi və ekstremal hava hadisələrinin tezliyinin artması da daxil olmaqla əsas dəyişikliklərə gətirib çıxarır [9, s. 154].

Şiddətli iqlim böhranı şəraitində ən təsirli həll yollarından biri yaşıl enerjiyə keçiddir. Günəş, külək, geotermal və hidroenergetika kimi bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadəyə əsaslanan bu effekt təkcə karbon izlərini azaltmağı deyil, həm də bəşəriyyətə adi karbon əsaslı iqtisadi modelə davamlı alternativ təklif etməyi öyrənmişdir [1], səh. 23]. Neft, kömür və təbii qaz kimi ənənəvi enerji mənbələrindən fərqli olaraq bərpa olunan resurslar CO₂ emissiyalarını əhəmiyyətli dərəcədə azaltmaqla yanaşı, ekoloji nəticələr olmadan davamlı inkişafı təmin edir [8, s. 38].

Yaşıl enerji təkcə texnologiyaların inqilabı deyil, həm də bütün səviyyələrdə dəyişikliklər tələb edən sosial-iqtisadi keçiddir: hökumətdən ev təsərrüfatlarının həyata keçirilməsinə [18, s. 102]. Bu sahənin inkişafı iş yerlərinin yaradılması, innovasiyalar və iqtisadi artım üçün yeni imkanlar açır [4, s. 112]. Bərpa olunan enerji mənbələrinə keçid Paris sazişi kimi beynəlxalq müqavilələrin mərkəzi elementinə çevrilir və iqlim dəyişikliyi olan regionda ölkələrin kollektiv şəkildə dəyişməsinə tələb edir [15, s. 142]. Yalnız yaşıl texnologiyaların integrasiyası və transformasiyanın əhəmiyyətinin dərk edilməsi sayəsində bu canlılar planet üçün fəlakətli nəticələrdən qaça və aşağıdakı hadisələrin sabit gələcəyini təmin edə biləcəklər [11, s. 48].

Müasir dünya ən çox ekoloji problemlərdən biri ilə - antropogen amillərin yaratdığı iqlim dəyişikliyi, xüsusən də atmosferdə istixana qazlarının yayılması ilə üzləşmişdir [5, s. 65]. Bunun əsas səbəbi karbon izidir - yüngül fəaliyyətlər nəticəsində yaranan bütün gənc CO₂ və digər istixana qazlarının sonuncusu [13, s. 28]

İqlim dəyişikliyi qlobal temperaturun artması, buzlaqların əriməsi, dəniz səviyyəsinin qalxması və ekstremal hava şəraitinin artması nəticəsində baş verir. IPCC-nin məlumatına görə, qlobal temperatur sənayedən əvvəlki səviyyələrlə müqayisədə artıq 1,1°C artıb və artım templərinin azalması olmadan bu rəqəm səyahət istiqamətində 1,5°C-ə çatı bilər [9, s. 93].

Karbon ayaq izinin əsas mənbələrinə aşağıdakılar daxildir:

- Elektrik enerjisi istehsal etmək üçün qalıq yanacaqların (kömür, neft, qaz) yanması bərpa olunan CO₂-nin əsas mənbəyidir [13, s. 52].

- Qalıq yanacaqda işləyən avtomobillər, təyyarələr və digər nəqliyyat növləri, həmçinin karbon izlərinin yayılmasının artması [22, s. 75].
- İstehsal prosesləri, xüsusilə metallurgiya və kimya sənayesində böyük miqdarda enerji tələb olunur ki, bu da emissiyalara səbəb olur [5, s. 77].
- Heyvandarlıqdan metan emissiyaları və gübrələrdən azot oksidi karbon izini əhəmiyyətli dərəcədə dəstəkləyir [6, s. 114].

Bu amillərin hər biri planetin qlobal istiləşməsinə səbəb olan istixana effektivinə səbəb olur. Karbon qazı emissiyalarını azaltmaq üçün radikal tədbirlər görülməsə, riskin nəticələri geri dönməz istiqamətdə dəyişikliklərə səbəb olur ki, bu da iqtisadiyyat, ekosistemlər və cəmiyyət üçün nəticələrə gətirib çıxarır [2, s. 61].

Karbon izlərinin azaldılması beynəlxalq iqlim sazişlərinin prioritet qrupuna çevrilmişdir, məsələn, ölkələr qlobal istiləşməni 1,5°C-də saxlamağa söz vermiş 2015-ci il Paris Sazişi [15, s. 162]. Bərpa olunan enerji mənbələrinə əsaslanan yaşıl enerjiyə keçid bu məqsədlərə nail olmağın əsas yoludur, artımın və sabitliyin davamlı artmasına töhfə verir [8, s. 43].

Yaşıl enerji təkcə texnoloji deyil, həm də karbon izini azalda və iqlim dəyişikliyinə zərərli təsirlərinin qarşısını ala bilən sosial-iqtisadi həll yoludur [12, s. 57]. Gələcəyi təmin etmək üçün onun həyata keçirilməsi bütün səviyyələrdə prioritet olmalıdır [3, s. 9].

18-ci əsrin Sənaye İnqilabı ilə başlayan sənayeləşmə karbon emissiyalarını əhəmiyyətli dərəcədə artırdı, çünki sənaye artımı kömür, neft və təbii qaza əsaslanırdı [19, s. 203]. Kömür dünyanın ilk enerji mənbəyi olsa da, neft və qazdan istifadə 20-ci əsrdə qlobal CO₂-nin daha da artmasına səbəb oldu [4, s. 28].

Sənayeləşmə və qalıq yanacaqların istifadəsi ilə yanaşı, atmosferdə istixana qazları toplanmış və bu, müasir iqlim böhranına səbəb olmuşdur [21, s. 112].

KARBON İZİ

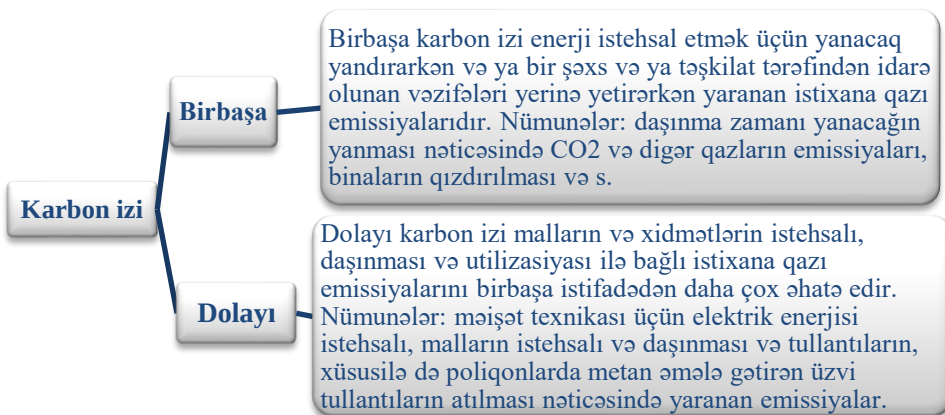
Karbon izi insan fəaliyyəti nəticəsində yaranan karbon dioksid (CO₂) və metan (CH₄) və azot oksidi (N₂O) kimi digər istixana qazlarının bütün emissiyalarının cəmidir. Bu göstərici karbon qazı ekvivalentində (CO₂e) ifadə edilir və həm yanacağın yanması nəticəsində yaranan birbaşa emissiyaları, həm də mal və xidmətlərin istehsalı və istehlakı ilə bağlı dolaylı emissiyaları əhatə edir.

Karbon ayaq izini üç səviyyəyə bölmək olar:

1. Şəxsi karbon ayaq izi — nəqliyyatdan istifadə, evin istiləşməsi, ərzaq və malların istehlakı da daxil olmaqla, insanın gündəlik fəaliyyəti nəticəsində yaranan emissiyalar.
2. Korporativ karbon izi — məhsul və xidmətlərin istehsalı, daşınması və utilizasiyası zamanı şirkətlər tərəfindən yaranan emissiyalar.
3. Milli karbon ayaq izi — sənaye, enerji, kənd təsərrüfatı və nəqliyyat da daxil olmaqla bir ölkə daxilində istehsal olunan ümumi istixana qazları emissiyaları.

Karbon izi insan fəaliyyətinin iqlimə təsirini qiymətləndirmək üçün mühüm vasitədir. Karbon izimizin azaldılması iqlim dəyişikliyi ilə mübarizədə əsas yanaşma və beynəlxalq ekoloji sazişlərin mühüm məqsədidir.

Karbon ayaq izini iki əsas kateqoriyaya bölmək olar:

Karbon izinin birbaşa və dolay bölmələri emissiya mənbələrinin daha dəqiq qiymətləndirilməsinə və onların azaldılması strategiyalarının hazırlanmasına kömək edir.

ENERJİNİN TƏKAMÜLÜ

Tarix sənayeləşmədə və iqtisadi artımda əsas rol oynayan, eyni zamanda iqlim dəyişikliyi kimi müasir ekoloji problemləri də nəzərə almağa başlayan odun və kömürün istifadəsindən neft və təbii qaza qədər davamlı təkamülə göstərir [19, s. 305]. Sənaye inqilabından əvvəl mümkün enerji mənbələri odun və kömür idi [13, s. 48]. Taxta istilik və istehsal üçün istifadə olunurdu, lakin onun effektivliyi məhduddu idi [14, s. 33]. Kömür 18-ci əsrdə buxar maşınlarının və sənayenin inkişafına töhfə verən ənənəvi enerji üsuluna

çevrildi [4, s. 66]. Günəş enerjisinin meydana çıxması ilə kömür öz yerini neft və təbii qaza verdi [19, s. 322]. Neft 19-cu əsrin sonlarında enerji intensivliyinə görə nəqliyyat üçün əsas yanacaq oldu [5, s. 55]. Kömür və neftlə müqayisədə daha ekoloji cəhətdən təmiz olan təbii qaz 20-ci əsrdə istilik və enerji istehsalı üçün daimi rejimə çevrildi [17, s. 42].

Qalıq yanacaqlara keçid sənayeləşməni sürətləndirdi, lakin ekoloji fəsadlara səbəb oldu [9, s. 77]. Kömür, neft və qazın yanması CO₂ emissiyalarına səbəb olur, istixana effektini artırır və iqlim dəyişikliyinə səbəb olur [2, s. 89]. Bu, qlobal temperaturun artmasına, buzlaqların əriməsinə və ekstremal hava hadisələrinin artmasına səbəb olmuşdur [20, s. 212].

18-ci əsrdə başlayan sənaye inqilabı karbon izinin kəskin artmasına səbəb oldu [21, s. 94]. Sənayedə və nəqliyyatda kömürün geniş istifadəsi CO₂ emissiyalarının artmasına səbəb olur ki, bu da istixana qazlarının qlobal yayılmasını təmin edir [7, s. 101]. Sənaye İnqilabı qalıq yanacaqlardan asılı olan müasir iqtisadiyyatın əsasını qoydu və bu, qlobal ekoloji problemlərə səbəb oldu [16, s. 145]. Karbon izlərini azaltmaq və iqlim dəyişikliyinə təsirlərini azaltmaq üçün davamlı enerji mənbələrinə keçid lazımdır [6, s. 119].

Sənaye inqilabı zamanı su dəyirmanları, günəş enerjisi və külək enerjisi kimi bərpa olunan enerji mənbələrindən geniş istifadə olunurdu [3, s. 6]. Bu texnologiyalar qədim və orta əsr cəmiyyətlərinin iqtisadi həyatında həlledici rol oynamışdır [11, s. 28]. Eramızdan əvvəl III əsrdən. taxıl üyütmək və taxta mişar etmək üçün istifadə olunurdu ki, bu da kənd təsərrüfatının və iqtisadiyyatın inkişafına töhfə verirdi [19, s. 270]. Qədim sivilizasiyalar qidaların qızdırılması və qurudulması üçün günəş enerjisindən istifadə edirdilər ki, bu da davamlı ekoloji şəraitin qorunmasına töhfə verirdi [18, s. 110]. VII əsrdə meydana çıxan yel dəyirmanları taxıl üyütmək və su çəkmək üçün istifadə olunurdu ki, bu da kənd təsərrüfatının və sənətkarlığın inkişafına töhfə verirdi [10, s. 87]. Qədim Misir Nil çayının bərpa olunan resursundan istifadə edərək davamlı qlobal təhlükə yaratmış, mədəniyyət və elmdə mühüm zirvələrə çatmışdır [19, s. 290].

GÜNƏŞ ENERJİSİ

Günəş enerjisi günəş panelləri kimi tanınan fotovoltaiq sistemlərdən istifadə etməklə günəş işığının elektrik enerjisinə çevrilməsinə əsaslanan bərpa olunan enerjinin ən perspektivli növlərindən biridir [17, s. 64]. Günəş panelləri 1839-cu ildə kəşf edilmiş fotovoltaiq effekt sayəsində işləyir.

Silikon kimi materialların səthinə dəyən işığın fotonları enerjilərini elektronlara ötürür [5, s. 88]. Bu, elektronların hərəkət etməsinə səbəb olur, mətbəx cihazlarını gücləndirmək və ya batareyaları doldurmaq üçün istifadə edilə bilən bir cərəyan yaradır.

Əsas cihazı silikon olan fotovoltaiik elementləri yaymaq üçün günəş panellərindən istifadə olunur [11, s. 39]. Fotovoltaiik hüceyrədə iki silikon təbəqəsi var: elektronla zəngin n-qat və elektron çatışmazlığı olan p-qat. Qatların təbəqələri arasında elektrik enerjisi istehsalı üçün əsas olan pn qovşağı yaradılır [12, s. 78]. İşıq fotovoltaiik elementə dəydikdə, fotonlar hərəkət etməyə və cərəyan yaratmağa başlayan elektronları buraxırlar [4, s. 102]. Bu istiqamətləndirici cərəyan məişət cihazlarını elektrik enerjisi ilə təmin etmək kimi müxtəlif vəzifələri yerinə yetirmək üçün xarici dövrə vasitəsilə həyata keçirilir [3, s. 15]. Bir panelə nə qədər çox fotovoltaiik element qoşulsa, onun gücü bir o qədər yüksəkdir və daha çox elektrik enerjisi yaradır.

Günəş panelləri tərəfindən istehsal olunan elektrik birbaşa cərəyandır (birbaşa cərəyan). Alternativ cərəyanın (AC) istifadə edildiyi birbaşa cərəyan şəbəkələrində və ya sənaye şəbəkələrində istifadə üçün birbaşa cərəyanı dəyişən cərəyana çevirən bir çevirici lazımdır [10, s. 68]. Şəbəkədən kənar günəş panellərində enerji gecə və ya günəş radiasiyası az olduqda istifadə üçün batareyalarda saxlanıla bilər.

Günəş panellərinin səmərəliliyi materialların keyfiyyətindən, panelin dizaynından və günəş enerjisi, temperatur və işığın düşmə bucağı kimi ətraf mühit şəraitindən asılıdır [19, s. 311]. Müasir panellərin səmərəliliyi 15% -dən 22% -ə qədər olan tədqiqatlar onu artırmağa və sistemin dəyərini azaltmağa davam edir [7, s. 105]

BÖYÜK GÜNƏŞ PARKLARININ NÜMUNƏLƏRİ

- **Bhadla Günəş Parkı (Hindistan):**Thar səhrasında yerləşən dünyanın ən böyük günəş elektrik stansiyası (2245 MVt) milyonlarla evi elektrik enerjisi ilə təmin edir.
- **Noor Kompleksi (Mərakeş):**Ən böyük elektrik stansiyalarından biri (580 MVt), hətta gecələr də elektrik enerjisi istehsal etmək üçün konsentratlaşdırılmış günəş enerjisi və istilik saxlama sistemindən istifadə edir.

- **Tengger Desert Günəş Parkı (Çin):** Ən böyük elektrik stansiyalarından biri (1547 MVt), Çinin bərpa olunan enerjiyə keçid proqramında əsas rol oynayır.
- **Solar Star (ABŞ):** Kaliforniyada yerləşən ABŞ-ın ən böyük günəş elektrik stansiyalarından biri (579 MVt) yüz minlərlə evi enerji ilə təmin edir.
- **Kamuthi Günəş Enerjisi Layihəsi (Hindistan):** Tamil Nadudakı ən böyük park (648 MVt), 10 km² ərazini tutur və ölkənin enerji təhlükəsizliyini dəstəkləyir.
- **Pavagada Günəş Parkı (Hindistan):** Dünyanın ən böyük parklarından biri (2050 MVt), Hindistanın böyük şəhərlərini enerji ilə təmin edir.

Son onilliklərdə panellərin istehsalı və quraşdırılması xərclərinin azalması hesabına günəş enerjisi daha əlçatan olmuşdur [17, s. 69]. 2010-cu ildən 2020-ci ilə qədər günəş enerjisi istehsalının dəyəri 89% ucuzlaşaraq onu yeni elektrik enerjisinin ən ucuz mənbələrindən birinə çevirdi [9, s. 112]. Bu, genişmiqyaslı istehsal, təkmil texnologiya və bazarda rəqabət, xüsusən də günəş panelləri istehsalçısının rəhbəri Çin sayəsindədir [8, s. 41].

Bir çox ölkələr günəş panellərinin quraşdırılmasına subsidiyalar, vergi güzəştləri və digər stimullar verir ki, bu da onları ev təsərrüfatları və biznes üçün daha əlverişli edir [6, s. 124]. Bu, günəş enerjisinə investisiyaları artırır və sənayenin inkişafına təkan verir [22, s. 85]. Günəş panellərinin lizinqi və elektrik enerjisinin alınması müqavilələri kimi maliyyə modelləri əhəmiyyətli ilkin xərclər olmadan günəş panellərini saxlamağa imkan verir [12, s. 72].

Günəş panelləri 25-30 il ərzində minimum texniki xidmət və məruz qalma tələb edir ki, bu da iqtisadi xərclərə səbəb olur [3, s. 18]. Panellərin qiymətinin azalması və elektrik enerjisinin qiymətlərinin artması ilə investisiyaların geri qaytarılma müddəti 5-7 ilə qədərdir, bundan sonra sahibi qənaət etməyə başlayır və artıq enerjini şəbəkəyə sata bilər [11, s. 44]. Perovskit günəş batareyaları və enerjinin saxlanması üçün litium-ion batareyaları kimi texnoloji yeniliklər günəş qurğularının səmərəliliyini artırmağa və xərclərini azaltmağa vədədir [17, s. 75]. Günəş panelləri müasir ev təsərrüfatlarında, ticarət və sənaye sektorlarında, eləcə də infrastruktur layihələrində populyarlaşır [5, s. 62]. Kənd təsərrüfatında günəş qurğularından suvarma və avadanlıqların istismarı üçün istifadə olunur, yağıntıların davamlı inkişafına töhfə verir [19, s. 305].

Qlobal aşağı karbonlu iqtisadiyyata keçid şəraitində günəş enerjisinə tələbat

artmaqda davam edir, xüsusən də milyonlarla insanın enerjiyə çıxışını təmin edən müasir ölkələrdə [10, s. 67]. Gələcəkdə günəş enerjisinin digər bərpa olunan mənbələrlə, məsələn, külək enerjisi ilə integrasiyasını inkişaf etdirin ki, bu da yüksək etibarlılığa və səmərəliliyə malik hibrid sistemlər yaradacaq [7, s. 109]. Günəş panellərinin əsas rol oynadığı qeyri-mərkəzləşdirilmiş enerji sistemləri də artaraq mərkəzləşdirilmiş şəbəkələrdəki yükü azaldacaq [4, s. 85].

KÜLƏK TURBINLƏRİ

Külək turbinləri kinetik enerjini elektrik enerjisinə çevirir [11, s. 52]. Turbinin əsas komponentlərinə kürəklər, rotor, val, çarpan, generator, nasel və qüllə daxildir [8, s. 39]. Bıçaqlar külək tərəfindən tutulur və rotoru idarə edərək fırlanır [5, s. 88]. Bıçaqlar adətən fiberglas və ya karbon lifi kimi yüngül və davamlı materiallardan hazırlanır [18, s. 115]. Rotor küləyin təsiri altında fırlanır və hərəkəti mil vasitəsilə generatora ötürür [10, s. 66]. Multiplikator generatorun səmərəli işləməsi üçün fan sürətini artırır [6, s. 134]. Generator elektromaqnit induksiya prinsipindən istifadə edərək mexaniki enerjini elektrik enerjisinə çevirir [4, s. 110]. Qondola gövdə, avtomatik çarpan, generator və idarəetmə sistemləridir [9, s. 92]. Qondola küləyin istiqaməti ilə fırlanır [7, s. 105]. Qüllə daha güclü küləkləri tutmaq üçün 80-120 metr hündürlükdə rotoru və qondolanı dəstəkləyir [19, s. 310]. Turbinin işinə nəzarət etmək üçün idarəetmə sistemi, o cümlədən mühərrikin fırlanması və qanadların bucağının dəyişdirilməsi [16, s. 150].

Küləyin yaratdığı işıqlandırma fərqi görə bıçaqlar fırlanır [14, s. 49]. Rotor gücü mil və multiplikator vasitəsilə generatora ötürür [3, s. 16]. Mexanik enerji şəbəkədə işləyən elektrik enerjisinə çevrilir [12, s. 78]. Külək parkları enerji mənbələrinin azaldılması ilə müqayisədə təbiətə daha az təsir göstərir, lakin ekosistemlərə eyni təsir göstərir [17, s. 72].

Müsbət təsir

- Külək stansiyaları CO₂ və digər çirkləndiriciləri məhv etmədən elektrik enerjisi istehsal edir ki, bu da havanın keyfiyyətini yaxşılaşdırır və karbon izini azaldır [2, s. 64].
- Külək turbinləri elektrik enerjisi istehsal etmək üçün suya ehtiyac duymur ki, bu da su çatışmazlığı olan bölgələrdə xüsusilə vacibdir [15, s. 123].

-

Külək parklarının inkişafı enerji mənbələrinin şaxələndirilməsinə və qalıq yanacaqlardan qənaət edilməsinə kömək edir [13, s. 56].

Mənfi təsir

- Turbin qanadları quşlar və yarasalar üçün təhlükəli ola bilər [18, s. 118].
- Tikinti, xüsusilə dar ərazilərdə ekosistemləri məhv edə bilər [20, s. 216].
- Turbinlər səs-küy yaradır və landşaftı dəyişə bilər, yerli sakinlər arasında narazılıq yaradır [21, s. 98].

İnnovasiyaların səmərəli planlaşdırılması və tətbiqi külək enerjisinin ətraf mühitə təsirini minimuma endirməyə imkan verir [12, s. 81]. Ekoloji tədqiqatlar təbiətə güclü təsir göstərən əraziləri seçməyə imkan verir [14, s. 55]. Ultrasəs cihazları və vizual siqnallar münəqişə riskini azaldır [3, s. 19]. Müasir texnologiyalar səs-küyü azaldır, innovativ dizaynlar isə mənzərəyə daha yaxşı təsir göstərir [16, s. 153].

HİDROENERGETİKA

Bərpa olunan enerjinin ən qədim və geniş yayılmış növlərindən biri olan hidroenergetika global enerji sektorunda həlledici rol oynayır [19, s. 320]. İstixana qazlarının aşağı səviyyəsi və enerji təchizatının idarə oluna bilməsi kimi üstünlüklərə baxmayaraq, bu, ətraf mühitə təsir göstərir [17, s. 78].

Müsbət təsir

- Su elektrik stansiyaları (SES) istixana qazlarını praktiki olaraq cəlb etmir, bu da onları iqlim dəyişikliyi olan regionda, xüsusən Norveç və Braziliya kimi ölkələrdə mühüm edir [9, s. 96].
- Su elektrik stansiyalarının yaratdığı su anbarları çaylarda suyun səviyyəsini tənzimləməyə, daşqınların qarşısını almağa və quraq rayonlarda su təchizatını təmin etməyə imkan verir ki, bu da kənd təsərrüfatının şəraitini yaxşılaşdırır [13, s. 60].
- SES-lər uzun xidmət müddətinə (50-100 ilə qədər) və yüksək enerjiyə çevirmə səmərəliliyinə malikdir ki, bu da onları dayanıqlı enerji istehsalına şərait yaradır [11, s. 53].

Mənfi təsir

- Bəndlərin və su anbarlarının tikintisi çayların parçalanmasına gətirib çıxarır ki, bu da balıqların və digər canlı orqanizmlərin

hərəkətinə mane olur, həmçinin suyun temperaturunu dəyişir və oksigen səviyyəsini aşağı salır [15, s. 120].

- Su anbarları üçün torpaqların su altında qalması səhərlər yaşayış yerlərinin tərk edilməsinə və landşaftın məhdudlaşdırılmasına gətirib çıxarır ki, bu da ekosistemlərə mənfi təsir göstərir [12, s. 75].
- Su anbarları evtrofikasiyanı və çöküntülərin yığılmasını təmin edir ki, bu da suyun keyfiyyətini aşağı salır və ekosistemləri qoruyur [7, s. 110].
- Su elektrik stansiyasının tikintisi insanların yerdəyişməsinə, ətraf mühitin məhvinə və resurslar üçün nəticələrə səbəb ola bilər [5, s. 90].

Həll yolları və təsirin azaldılması

- Diqqətli planlaşdırma və ətraf mühitə təsirin qiymətləndirilməsi mənfi nəticələri minimuma endirə bilər [18, s. 113].
- Balıqların hərəkətinə və ərazisinin qorunmasına kömək edən belə strukturların quraşdırılması [10, s. 71].
- Su idarəetmə proqramları ekosistemlərə mənfi təsirləri minimuma endirməyə kömək edir [6, s. 130].
- Kiçik su elektrik stansiyalarının və ekosistemlərə yükü az olan digər su elektrik stansiyalarının inkişafı [8, s. 48].

Kiçik su elektrik stansiyaları (kiçik SES)

Kiçik su elektrik stansiyaları uzaq atmosfer hadisələri və emissiyaları üçün davamlı enerji mənbəyi təmin edir. Onlar su axınlarından istifadə edərək elektrik enerjisi istehsal edir və böyük su elektrik stansiyalarına nisbətən ətraf mühitə daha az təsir göstərir [16, s. 145].

Kiçik su elektrik stansiyalarının üstünlükləri:

- Kiçik su elektrik stansiyaları ucqar ərazilərin enerji təchizatını təmin edərək, milli şəbəkələrdən asılılığı azaldır [20, s. 218].
- Kiçik su elektrik stansiyaları ekosistemin məhvinə minimuma endirir, çünki onlar böyük su anbarlarının yaradılmasını tələb etmir [14, s. 62].
- Kiçik su elektrik stansiyaları yerli iqtisadiyyatı inkişaf etdirmək, iş yerləri yaratmaq və ucuz elektrik enerjisi ilə təmin etmək üçün nəzərdə tutulmuşdur [22, s. 92].
- Bu qurğular bütün il boyu işləyə bilər, minimal texniki xidmət tələb edir və uzun xidmət müddətinə malikdir [3, s. 22].

- Kiçik su elektrik stansiyaları qalıq yanacaqların emissiyalarını azalda və istixana qazları emissiyalarını azalda bilər [2, s. 65].
- Kiçik su elektrik stansiyaları yerli icmaların enerji müstəqilliyini artırır, davamlı enerji təchizatını təmin edir və enerji idxalına ehtiyacı azaldır [4, s. 83]. Bu, yanacağın çatdırılması və ya elektrik enerjisi təchizatının çətin olduğu ucqar ərazilər üçün xüsusilə vacibdir [21, s. 102].
- Əlverişli və etibarlı elektrik enerjisi yerli icmalarda işçilərin inkişafına, səhiyyəyə, təhsilə və həyat keyfiyyətinə kömək edir [13, s. 63]. Uğurlu kiçik su elektrik stansiyaları layihələri mərkəzləşdirilməmiş həllərin digər regionlarda daha da yayılması üçün model ola bilər [5, s. 91].
- Kiçik su elektrik stansiyalarının planlaşdırılması və istismarı prosesinə yerli əhəlinin cəlb edilməsi onların innovasiyalarını və yerli sakinlər tərəfindən dəstəyini artırır, həmçinin yerli bacarıq və biliklərin inkişafına töhfə verir [9, s. 97].

Uğurlu kiçik hidroenergetika layihələrinin nümunələri:

- **Nepal:** Mikro və mini su elektrik stansiyaları ucqar dağ kəndlərini enerji ilə təmin edir, yaşayış şəraitini, kənd təsərrüfatını və təhsili yaxşılaşdırır, biokütlədən və kerosindən asılılığı azaldır.
- **Norveç:** Kiçik su elektrik stansiyaları kənd icmalarını və müəssisələri enerji ilə təmin edərək, ölkəyə bərpa olunan enerjinin yüksək payını saxlamağa kömək edir.
- **Efiopiya:** Kiçik su elektrik stansiyaları ucqar kənd yerlərinin elektrik enerjisi ilə təmin olunmasında, kənd təsərrüfatının inkişafı və təmiz suya çıxışın təmin edilməsində əsas rol oynayır.

Su ehtiyatlarından davamlı istifadə nümunələri:

- **Lesoto:** Lesoto Dağları Su Anbarı Layihəsi su və elektrik enerjisi ilə təmin edir, su balansını qoruyur və ətraf mühitin monitorinqi və sosial proqramları əhatə edir.
- **Norveç:** İdarə olunan çaylar və kiçik su elektrik stansiyaları ekosistemlərə təsirləri minimuma endirir və davamlı kənd inkişafı təşviq edir.
- **Kanada:** Böyük Kanada Hidroelektrik Təşəbbüsü köhnə su elektrik stansiyalarını modernləşdirir, biomüxtəlifliyi dəstəkləyir və təbii çay rejimlərini qoruyur.
- **Almaniya:** Modul tipli su elektrik stansiyaları mövcud su sistemləri daxilində ekosistemlərin pozulmasını minimuma endirməklə kiçik,

ekoloji cəhətdən təmiz su elektrik stansiyalarının tikintisini nəzərdə tutur.

- **Çin:** Üç Dərə Layihəsi daşqın riskini azaldır, su təchizatı və suvarma təmin edir və qurbanlar üçün köçürülmə və kompensasiya proqramını əhatə edir.

ENERJİNİN TƏKRAR EMALI

Bioqaz

Kənd təsərrüfatı tullantıları və peyin kimi materialların anaerob parçalanması nəticəsində istehsal olunur [19, s. 330]. Bioqazdan elektrik enerjisi istehsalı, isitmə və ya yanacaq kimi istifadə oluna bilər [11, s. 58]. Faydalara tullantıların utilizasiyası, ekoloji cəhətdən təmiz metanın azaldılması və bərpa olunan enerjinin bərpası daxildir [9, s. 101].

Biokütlə

enerji istehsal etmək üçün yandırıla bilən və ya etanol və biodizel kimi bioyanacaqlara çevrilə bilən ağac tullantıları və kənd təsərrüfatı tullantıları kimi üzvi materiallar daxildir [13, s. 68]. Biokütlə qalıq yanacaqların istifadəsini və istixana qazı emissiyalarını azaldır [5, s. 89].

Enerji istehsal etmək üçün tullantıların yandırılması

Bərk məişət və sənaye tullantıları yandırılaraq elektrik və istilik enerjisi əldə edilir [15, s. 125]. Bu üsul tullantıların həcmi azaltmağa, yeni poliqonlara ehtiyacı və ətraf mühitə mənfi təsirləri azaltmağa imkan verir [8, s. 46].

Tullantıların biokimyəvi çevrilməsi

Fermentasiya və anaerob fermentasiya prosesləri üzvi tullantıları bioqaz və ya etanol kimi bioyanacaqlara çevirir [18, s. 119]. Bu, tullantıları emal etməyə və maye və ya qaz yanacaqları istehsal etməyə imkan verir [6, s. 138].

Enerji üçün tullantılardan və kənd təsərrüfatı resurslarından istifadənin faydaları.

- Enerji istehsalı üçün üzvi tullantılardan istifadə tullantıları və metan emissiyalarını azaldır və ətraf mühitin çirklənməsini azaldır.
- Kənd təsərrüfatı qalıqlarının enerjiyə çevrilməsi təbii resurslardan istifadənin səmərəliliyini artırır və qalıq yanacaqlardan asılılığı azaldır.
- Yerli tullantılardan və biokütlədən enerji istehsalı nəqliyyat xərclərini azaldır və yerli icmaların inkişafına töhfə verir.

- Bioenerji ənənəvi yanacaqları əvəz etməklə istixana qazı emissiyalarını azaltmağa kömək edir.
- Anaerob parçalanmanın qalıqları torpağın münbitliyini yaxşılaşdırmaq üçün üzvi gübrə kimi istifadə edilə bilər.

BIOYANACAQ

Bioetanol

qarğıdalı və şəkər qamışı kimi bitkilərdən istehsal olunur [12, s. 82]. O, yanma zamanı benzinlə müqayisədə daha az karbon qazına üstünlük verir və karbon-neytral yanacaq ola bilər [17, s. 76].

Biodizel

bitki yağlarından və ya heyvan yağlarından əldə edilir [15, s. 127]. Yanan zaman bioloji parçalana bilən adi dizel yanacağı ilə müqayisədə 50-80% daha az CO₂ verir [6, s. 141].

Bioqaz

enerji və nəqliyyatda təbii qazı əvəz edər, istixana qazı emissiyalarını azaldır və üzvi tullantıların təkrar emalı ilə əvəz edilə bilər [19, s. 332].

Bioaviasiya yanacağı (BAF)

biokütlədən və istixana qazı emissiyalarından istehsal olunan aviasiya yanacağından 70-80% daha davamlıdır [10, s. 73].

İstilik və elektrik enerjisi istehsalı üçün biokütlə

Biokütlənin yanması karbon-neytral enerji istehsalıdır və enerjinin karbon izini azaldaraq kömür və ya nefti əvəz edilə bilər [13, s. 70].

Karbon izimizi azaltmaqda bioyanacaqların rolu

- Bioyanacaqlar karbon neytral ola bilər, çünki yandıqları zaman ayrılan CO₂ bitkilər tərəfindən udulur.
- Bioyanacaqlar neft və kömürdən asılılığı azaldır, karbon izlərini azaldır.
- Bioyanacaq istehsal etmək üçün üzvi tullantılardan istifadə ətraf mühitin çirklənməsini və metan emissiyalarını azaldır.
- Bioyanacaq istehsalı kənd yerlərinin inkişafına və iş yerlərinin yaradılmasına kömək edir.

Bioyanacaqların çətinlikləri və məhdudiyyətləri

- Bioyanacaq istehsalı yeyilməz biokütlə və ya tullantılardan istifadə edən texnologiyaların inkişafını tələb edən qida istehsalı ilə rəqabət apara bilər.

- Bioyanacaq istehsalının karbon ayaq izinə həqiqi təsirini qiymətləndirmək üçün onun tam həyat dövrünü nəzərə almaq vacibdir.
- Bioyanacaqların istehsalı və istifadəsi infrastruktur və texnologiyanın inkişafını, habelə dövlət dəstəyini tələb edir.

GEOTERMAL ENERJİ

Geotermal enerji

Yerin içindən gələn istilikdən elektrik enerjisi istehsal etmək, isitmə və soyutma və sənaye prosesləri üçün istifadə edir [9, s. 98]. Bu bərpa olunan enerji təmizliyinə, davamlılığına və bəzi regionlarda mövcudluğuna görə global enerji təchizatının mühüm hissəsidir [17, s. 79].

Geotermal enerji Yerin daxili hissəsindən, xüsusən istiliyin səthə daha yaxın olduğu vulkanik zonalarda və tektonik plitə qırılmalarında yaranan istilikdən asılıdır [13, s. 72]. Yüksək temperaturlu ehtiyatlar elektrik enerjisi istehsal etmək üçün, aşağı temperaturlu ehtiyatlar istilik və sənaye istehsalı üçün istifadə olunur [12, s. 85].

Müxtəlif ölkələrdə tətbiq:

İslandiya: Geotermal enerjiden istifadədə liderdir. Binaların təxminən 90%-i geotermal enerji ilə qızdırılır ki, bu da elektrik enerjisinin bir hissəsini təmin edir [19, s. 335]. • ABŞ (Kaliforniya və Nevada): Bu ştatlar nəticələr verir, nəticədə elektrik enerjisinin təxminən 6%-i geotermal mənbələrin payına düşür [15, s. 130]. • Filippin: Vulkanik fəaliyyət Filippini ölkənin enerji istehlakının təqribən 10%-ni əhatə etməklə dünyanın ikinci ən böyük geotermal enerji mənbələri istehsalçısına çevirir [10, s. 75]. • İtaliya (Toskana): Geotermal enerjinin istifadəsində qabaqcıllardan biridir. Ən qədim geotermal elektrik stansiyaları Toskanada yerləşir [20, s. 220]. • Keniya: Geotermal enerji ölkənin enerji təchizatının təxminən 45%-ni əhatə edir ki, bu da Böyük Rift Fay regionunda fəal şəkildə inkişaf edir [18, s. 116].

Üstünlüklər və çətinliklər:

- Aşağı istixana qazları emissiyası, enerji təchizatının etibarlılığı və sabitliyi, resursların yerli istifadəsi [6, s. 142].
- Yüksək ilkin xərclər, geoloji risklər, məhdud coğrafi əlçatanlıq [11, s. 59].

İqtisadi və ekoloji səmərəlilik:

- Aşağı iqtisadi xərclər, minimum yanacaq xərcləri, uzun xidmət müddəti, dövlət dəstəyi [7, s. 108].
- Aşağı istixana qazı emissiyaları, az torpaq istifadəsi, resurs ehtiyatlarının qorunması, su istehlakının minimuma endirilməsi və ekosistem üçün risk [16, s. 146].

ENERJİ XƏRCLƏRİ

Enerji istehsalının maya dəyərinin azaldılması

- Günəş enerjisi istehsalının dəyəri 2010-cu ildən 2020-ci ilə qədər 89% azalaraq, texnoloji təkmilləşdirmələr və genişmiqyaslı istehsal sayəsində onu ən ucuz elektrik enerjisi formalarından birinə çevirib. Külək enerjisinin dəyəri də son 10 ildə 70% ucuzlaşıb.
- Bərpa olunan enerji mənbələri (RES) yanacaq xərcləri tələb etmir, bu da əməliyyat xərclərini azaldır və onları xammal qiymətlərindəki dalğalanmalardan daha az asılı edir.
- Böyük bərpa olunan enerji layihələri ənənəvi elektrik stansiyaları ilə müqayisə edilə bilən və ya daha aşağı qiymətə elektrik enerjisi istehsal edə bilər.

Uzunmüddətli iqtisadi faydalar

- Bərpa olunan enerji mənbələri yanacaq almaq ehtiyacının olmaması və minimum əməliyyat xərcləri səbəbindən sabit və proqnozlaşdırıla bilən enerji istehsalı xərclərini təmin edir.
- Günəş və külək qurğuları uzunmüddətli istismar xərclərini azaldaraq minimal texniki xidmət tələb edir.
- RES uzun xidmət müddətinə (20-100 il) malikdir və modernləşdirilə bilər ki, bu da onların iqtisadi səmərəliliyini artırır.

Ekoloji və sosial aspektlər

- Bərpa olunan enerji mənbələri istixana qazları emissiyalarını və çirkəndiriciləri minimuma endirir, bu da ekoloji və sosial xərcləri azaldır, sağlamlığı yaxşılaşdırır və təbii resurslara qənaət edir.
- Bərpa olunan enerji mənbələrinin inkişafı iqtisadi artıma və istehsal, quraşdırma, texniki xidmət və tədqiqat sahələrində iş yerlərinin yaradılmasına kömək edir.

Çağırışlar və maneələr

- Bərpa olunan enerji mənbələri əhəmiyyətli ilkin investisiya tələb edir ki, bu da inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün maneə ola bilər.

- Bərpa olunan enerji mənbələrinin enerji sistemlərinə inteqrasiyası infrastrukturun yenilənməsini tələb edir ki, bu da əlavə xərclər tələb edir.
- Bərpa olunan enerji mənbələri hava şəraitindən asılıdır və bu, enerji təchizatının sabitliyini təmin etmək üçün enerji saxlama sistemlərinin inkişafını tələb edir.

İqtisadi səmərəliliyin nümunələri

- **Günəş enerjisi (Nur Abu Dabi, BƏƏ):** Elektrik enerjisi istehsalının dəyəri 1 kVt/saat üçün 0,0248 ABŞ dolları təşkil edib ki, bu da analogi layihələrdən xeyli aşağıdır.
- **Külək enerjisi (Hornsea One, Böyük Britaniya):** Elektrik enerjisi istehsalının dəyəri 1 kVt/saat üçün 0,057 ABŞ dolları təşkil edib ki, bu da ənənəvi elektrik stansiyaları ilə müqayisədə əlverişlidir.
- **Hidroenergetika (Üç dəreə, Çin):** Elektrik enerjisinin istehsalının dəyəri 1 kVt/saat üçün 0,03 ABŞ dolları həcmində qiymətləndirilir və bu, əhəmiyyətli iqtisadi və ekoloji fayda təmin edir.
- **Geotermal enerji (Hellisheiði, İslandiya):** Elektrik enerjisinin istehsalının dəyəri hər kVt/saat üçün 0,045 ABŞ dolları təşkil edir ki, bu da onu rəqabətqabiliyyətli və sərfəli edir.

İş yerlərinin yaradılması

- **ABŞ:** Günəş İşlərinin Siyahıyaalınması proqramı təxminən 231,000 günəş enerjisi işi yaratmışdır.
- **Almaniya:** Energiewende proqramı bərpa olunan enerji sektorunda təxminən 300.000 iş yeri yaratmışdır.
- **Çin:** Çində külək enerjisi sektorunda 500.000-dən çox insan çalışır ki, bu da iqtisadi artıma təkan verir.
- **Hindistanda PM-KUSUM proqramı:** PM-KUSUM proqramı Hindistanda davamlı kənd təsərrüfatı və yaşıl enerjinin inkişafına töhfə verməklə kənd yerlərində fermalarda günəş panellərinin quraşdırılmasını, iş yerlərinin yaradılmasını və enerjiyə çıxışın yaxşılaşdırılmasını təşviq edir.

YAŞIL ENERJİNİN İNKİŞAF ETMƏKDƏ OLAN ÖLKƏLƏRƏ TƏSİRİ

Yaşıl enerji Yer şəraitində yeni sənaye sahələrinin yaradılmasını, enerji təhlükəsizliyinin yaradılmasını və iş yerlərinin yaradılmasını təmin edir [10, s. 78]. O, investisiya cəlb edir, yerli sənayeni dəstəkləyir, idxal

yanacağından asılılığı azaldır və xüsusilə ucqar rayonlarda elektrik enerjisinə çıxışı yaxşılaşdırır [18, s. 118]. Bu, həm də kiçik və orta biznesin inkişafına və işçilərin bacarıqlarının artırılmasına öz töhfəsini verir [9, s. 102].

Yaşıl enerji investisiyaları cəlb edir, yerli sənayenin inkişafını stimullaşdırır və kiçik biznesi dəstəkləyir [17, s. 82]. O, qalıq yanacaq idxalını azaltmaq üçün saziş bağladı və ölkənin enerji müstəqilliyini təsdiq etdi [12, s. 89].

Yaşıl davamlılığın inkişafı bütün səviyyələrdə iş yerlərini və müxtəlif sahələrdə bacarıq səviyyələrinin yaradılmasını stimullaşdırır ki, bu da işsizliyin yüksək olduğu ölkələr üçün xüsusilə vacibdir [13, s. 71].

Yaşıl enerji havanın çirklənməsinə gətirib çıxarır ki, bu da səhiyyə xərclərini azaldır və həyat keyfiyyətini yaxşılaşdırır [15, s. 129]. O, həmçinin kontinental ölkədə xüsusilə hiss olunan iqlim dəyişikliyinə təsirlərini yumşaltmağa kömək edir [7, s. 112].

Mərakeş, Hindistan və Keniya yaşıl enerjini fəal şəkildə inkişaf etdirirlər ki, bu da iş yerlərinin yaradılmasına, enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə və investisiyaların cəlb edilməsinə səbəb olur [16, s. 147].

Dövlət sektoru əlverişli siyasət yaradır, subsidiyalar və stimullar verir, tədqiqat və inkişafa sərmayə qoyur [20, s. 224]. Özəl sektor layihələrə investisiya qoyur, texnologiyaları kommersiyalaşdırır və təchizat zəncirlərini inkişaf etdirir [8, s. 51]. Maliyyə sektoru bu sözləri yaşıl istiqrazlar, davamlı maliyyə və mikromaliyyə vasitəsilə dəstəkləyir [22, s. 94].

Yaşıl istiqrazlar, karbon kreditləri, görünən subsidiyalar, dövlət-özəl tərəfdaşlıq, təmiz inkişaf mexanizmləri, yaşıl investisiya fondları və kraudfanding yaşıl layihələrin maliyyələşdirilməsinə kömək edən və davamlı enerjiyə keçidi təmin edən kritik alətlərdir [5, s. 92].

YAŞIL ENERJİ

Yaşıl enerji kömür, neft və qaz kimi daimi enerji mənbələri ilə müqayisədə havanın və suyun çirklənməsinin azaldılmasına müsbət təsir göstərir [6, s. 135]. Mümkün enerji mənbələri (RES) elektrik enerjisi istehsalı zamanı praktiki olaraq heç bir karbon qazı (CO₂) və digər istixana qazları istehsal etmir, bu da karbon izini azaltmağa və qlobal iqlim dəyişikliyinə yavaşlamağa kömək edir [10, s. 79]. Bundan əlavə, günəş və külək elektrik stansiyaları kimi bərpa olunan enerji mənbələri havanı çirkləndirən və insan sağlamlığına zərərli təsir göstərən kükürd dioksid (SO₂), azot oksidləri

(NO_x), hissəciklər və civə kimi zərərli emissiyalar yaratmır [8]. , ilə . 46]. Havanın çirklənməsinin bu cür azalması havanın keyfiyyətinin əhəmiyyətli dərəcədə azalmasına, tənəffüs orqanlarının, ürək-damar xəstəliklərinin və ətraf mühitin çirklənməsi ilə bağlı digər problemlərin azalmasına gətirib çıxarır [15, s. 129].

Yaşıl enerjinin mühüm cəhəti onun tez-tez qalıq yanacaqların yanması nəticəsində SO₂ və NO_x emissiyaları nəticəsində yaranan turşu və turşu yağışlarının əmələ gəlməsinin qarşısını almaq qabiliyyətidir [11, s. 61]. Bərpa olunan enerji mənbələrinə keçid bu emissiyaları əhəmiyyətli dərəcədə azaldır ki, bu da ekosistemlərə, kənd təsərrüfatına və infraqurultura zərərli olan ağır və turşu yağışlarının əmələ gəlməsi riskini azaldır [7, s. 114]. Su ehtiyatları yaşıl enerjinin böyüməsindən də faydalanır, çünki bərpa olunan enerji mənbələri istehsal prosesində suyun istifadəsini minimuma endirir, bu da şirin su ekosistemlərini qorumağa və su obyektlərinin istilik çirklənməsinin qarşısını almağa kömək edir [12, s. 86].

Yaşıl enerji həm xarici, həm də mənfi ola bilən biomüxtəlifliyə və təbii ekosistemlərə də təsir göstərir [5, s. 93]. Bir tərəfdən, RES biomüxtəlifliyin və ekosistemlərin qorunmasına kömək edən iqlim dəyişikliyi təsirlərinin yumşaldılmasında böyük rol oynayır [16, s. 148]. İstixana qazı emissiyalarının yaratdığı qlobal istiləşmə bir çox heyvan və bitki növlərini təhdid edir, onların adı yaşayış yerlərini dəyişir [4, s. 115]. Bərpa olunan enerji mənbələrinə keçid bu dəyişikliklərin ləngiməsini və ekosistemin qorunmasını təmin edir [9, s. 101].

Digər tərəfdən, bərpa olunan enerji mənbələrinin tikintisi və istismarı biomüxtəlifliyə birbaşa təsir göstərə bilər. Böyük günəş fermaları böyük əraziləri tuta bilər ki, bu da canlılar üçün alternativ yaşayış mühitinin məhvində səbəb ola bilər [19, s. 339]. Külək turbinləri, öz növbəsində, quşlar və yarasalar üçün, xüsusən külək turbinlərinin köç yollarında və ya yuva yerlərinin yaxınlığında yerləşdiyi yerlərdə üstünlük təşkil edə bilər [20, s. 225]. Su ekosistemlərinə çayın hidroloji rejimlərini dəyişdirən və şəhər biomüxtəlifliyinə gətirib çıxara bilən iri su elektrik bəndlərinin tikintisi də təsir edə bilər [14, s. 131]. Bununla belə, bu mənfi təsirləri diqqətli planlaşdırma yolu ilə minimuma endirmək olar ki, bu da ekosistemin qorunmasına töhfə verən təsirlərin və ətraf mühit texnologiyalarının qiymətləndirilməsinə imkan verir [17, s. 84].

Yaşıl enerji təkcə iqlim dəyişikliyi təsirlərini yumşaltmaqda deyil, həm də dəyişikliklərə uyğunlaşmaqda əsas rol oynayır [21, s. 105]. Günəş, külək, su enerjisi və biokütlə kimi müxtəlif enerji mənbələri bir növ yanacaqdan

asılılığı azaldır və enerji sisteminin iqlim dəyişikliyinə davamlılığını artırır [18, s. 120]. Elektrik enerjisinin kiçik miqyaslı paylanmasına əsaslanan enerji təchizatının qeyri-mərkəzləşdirilməsi, məsələn, damdakı günəş panelləri və mikro-su elektrik enerjisi, enerji təchizatını qasırğa və daşqınlar kimi ekstremal hava hadisələri qarşısında daha az həssas edir [22, s. 98]. Bu, mərkəzləşdirilmiş şəbəkələrə çıxışın məhdud ola biləcəyi uzaq və atmosfer hadisələri üçün xüsusilə vacibdir [3, s. 21].

Yaşıl enerji həm də ərzaq təhlükəsizliyini, kənd təsərrüfatının davamlı inkişafını və su ehtiyatlarından məqbul istifadəni təmin edir [13, s. 73]. RES, xüsusilə dəyişən temperatur rejimləri və quraqlıq şəraitində sudan istifadəni optimallaşdırmağa imkan verir ki, bu da fermerlərə hətta dəyişən iqlim şəraitində də davamlı qida istehsalını saxlamağa imkan verir [9, s. 102]. Kənd təsərrüfatı üçün bərpa olunan mənbələrdən, məsələn, suvarma üçün günəş nasosları və kənd təsərrüfatı tullantılarının emalı üçün bioenerji qurğularından istifadə kənd təsərrüfatının iqlim dəyişikliyinə uyğunlaşmasına kömək edir [7, s. 109].

Dünyanın bir çox ölkələrində yaşıl enerjinin inkişafı fəal şəkildə təmin edilir ki, bu da təkə karbon izinin azaldılmasına deyil, həm də davamlı inkişafa töhfə verir [20, s. 228]. İslanidiyada geotermal enerji və hidroenergetika ölkəni demək olar ki, tamamilə enerji ilə təmin edir, elektrik enerjisinin 99%-dən çoxunu istehsal edir və istiliyin bir hissəsini təmin edir [12, s. 89]. Keniyada geotermal enerji və günəş panelləri enerji təchizatında, davamlı inkişafda və milyonlarla insanın enerjiyə çıxışında əsas rol oynayır [14, s. 134]. Mərakeş günəş enerjisini fəal şəkildə inkişaf etdirir ki, bu da ölkəyə dəyişən iqlim şəraitinə uyğunlaşmağa və yaşıl enerji sahəsində yeni iş yerləri yaratmağa imkan verir [8, s. 47]. Hindistan günəş enerjisini fəal şəkildə inkişaf etdirir, iş yerləri yaradır və tənəffüs xəstəlikləri nəticəsində elektrik enerjisinə çıxışı təmin edir [6, s. 140] və Kosta Rika bərpa olunan enerji mənbələrini milli inkişaf dinamikasına fəal şəkildə inteqrasiya edir [5, s. 94]. Bu nümunələr yaşıl enerjinin iqlim dəyişikliyinə uyğunlaşmada və landşaftlarda buludların inkişafında necə mühüm rol oynaya biləcəyini göstərir [10, s. 83].

YAŞIL ENERJİDƏ YENİLİKLƏR

Dayanıqlı enerjiyə keçidin sürətləndirilməsində müasir texnologiyalar əsas rol oynayır. Nanotexnologiya, hidrogen enerjisi, akkumulyator texnologiyaları və smart şəbəkələr kimi sahələr fəal şəkildə inkişaf edir,

idarəetmə sistemlərinin səmərəliliyini və ətraf mühitə uyğunluğunu artırmaq üçün yeni yollar nəzərdən keçirilir [15, s. 131]. Bu təsirlərin hər biri davamlılığın transformasiyasına və iqlim dəyişikliyinə azaldılmasına töhfə verir [12, s. 90].

Nanotexnologiya: yaşıl enerjinin müxtəlif aspektlərini təkmilləşdirmək potensialına malikdir [19, s. 340]. Atom və molekulyar səviyyədə materiallarla işləməklə nanotexnologiya günəş panelləri, akkumulyatorlar və hidrogen yanacaq elementləri üçün daha səmərəli və qeyri-adi materiallar yaratmağa imkan verir [13, s. 74]. Məsələn, kvant nöqtələri və perovskitlər kimi materialların istifadəsi işıq daha səmərəli şəkildə təmin edə, onu itkili elektrik enerjisinə çevirə bilən yüksək səmərəli günəş panellərinin yaradılmasına imkan verir [7, s. 115]. Litium-ion batareyaları kimi akkumulyatorların təkmilləşdirilməsi, onların tutumunun artırılması, doldurulma sürəti və enerji təchizatı üçün də nanotexnologiyalardan istifadə olunur [5, s. 95]. Hidrogen enerjisində katalizatorlarda istifadə edilən nanohissəciklər elektroliz proseslərinin səmərəliliyini artırır və ABŞ tərəfindən yanacaq elementlərində istifadə olunur [8, s. 48].

Hidrogen enerjisi: karbon neytrallığına nail olmaq üçün qlobal strategiyada getdikcə yenilikçi olur [10, s. 82]. Bərpa olunan enerjiddən istifadə etməklə elektroliz yolu ilə sudan əldə edilən hidrogen nəqliyyatda, sənayedə və elektrik enerjisi istehsalı üçün təmiz yanacaq kimi istifadə edilə bilər [16, s. 149]. Günəş və külək elektrik stansiyalarından istifadə etməklə hasil edilən yaşıl hidrogen enerjiyə qənaət üçün mühüm həll yoludur [17, s. 84]. Avtomobillərdə, avtobuslarda və hətta dəmir yolu nəqliyyatında istifadə üçün nəzərdə tutulan hidrogen yanacaq elementləri əlavə məhsul kimi yalnız suya üstünlük verir, bu da onları xarici nəqliyyata ekoloji cəhətdən səmərəli alternativ edir [9, s. 104]. Hidrogen sənayedə polad istehsalı kimi karbon tutumlu prosesləri əvəz etmək üçün də istifadə olunur, sənaye dünyasında CO₂ emissiyalarını əhəmiyyətli dərəcədə azaldır [18, s. 121].

Batareya texnologiyası: sabit və etibarlı enerji təchizatının təmin edilməsində, xüsusən də hava şəraiti ilə inkişaf etdirilən günəş və külək enerjisi kimi bərpa olunan enerji mənbələrində mərkəzi rol oynayır [11, s. 60]. Elektrikli nəqliyyat vasitələrində və enerjinin saxlanması geniş istifadə olunan litium-ion batareyaları yüksək enerji tutumuna və uzun xidmət müddətinə malikdir və onları yaşıl enerjinin əsas elementlərinə çevirir [6, s. 139]. Hazırlanma mərhələsində olan bərk hallı akkumulyatorlar litium-ion batareyaları yavaşladığından daha böyük tutum və artan təhlükəsizlik vəd edir [14, s. 123]. Bundan əlavə, müxtəlif növ

akkumulyatorları superkondensatorlarla birləşdirən hibrid saxlama sistemləri daha məhsuldar və səmərəli enerji sistemlərinin yaradılmasına imkan verir ki, bu da enerji sistemlərində bərpa olunan enerji mənbələri ilə təmin etmək üçün xüsusilə vacibdir [21, s. 106].

Ağıllı şəbəkələr: elektrik enerjisinin paylanması və istehlakını idarə etmək üçün rəqəmsal texnologiyalardan istifadə edən müasir elektrik şəbəkələridir [20, s. 229]. Ağıllı şəbəkələr bərpa olunan enerji mənbələrini effektiv şəkildə inteqrasiya etməyə və enerji təchizəti və tələbinin idarə edilməsini təkmilləşdirməyə imkan verir [22, s. 95]. Bunlara əvvəlcə enerji sərfiyyatını idarə etməyə və optimallaşdırmağa imkan verən sensorlar, avtomatlaşdırılmış idarəetmə sistemləri və analitik proqramların istifadəsi daxildir [16, s. 150]. Bu, nəinki enerji itkilərini minimuma endirməyə kömək edir, həm də daha çevik və etibarlı enerji təchizəti təmin edir, xüsusən də günəş və külək elektrik stansiyaları kimi enerji mənbələrinin payı artdıqca [3, s. 23].

Bu texnologiyaların hər biri daha dayanıqlı və ekoloji cəhətdən təmiz enerji sisteminin yaradılmasında mühüm rol oynayır [13, s. 76]. Yaşıl enerjiddə innovasiyaların inkişafı və tətbiqi təkcə karbon izini azaltmağa kömək etmir, həm də bütün dünyada iqtisadi artım, iş yerlərinin yaradılması və həyat keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması üçün yeni imkanlar açır [5, s. 98].

YAŞIL ENERJİDƏ YENİLİK

- **Yanacaq hüceyrəsi lövhələri:** Hidrogen və metanol yanacaq elementlərindəki bu əsas komponentlər kimyəvi enerjini yüksək səmərəliliklə elektrik enerjisinə çevirir [17, s. 86].
- **Okean Enerjisi:** Elektrik enerjisi istehsal etmək üçün okeanın gəlgit, dalğa və istilik enerjisindən istifadə yaşıl enerjinin perspektivli sahəsidir [18, s. 123]. Böyük Britaniya və Norveçdə yüksək rəqabətə davamlı və sabit enerji istehlakı üçün layihələr həyata keçirilir ki, bu da onu bərpa olunan enerjinin etibarlı nailiyyətinə çevirir [10, s. 84].

Batareya və Enerji Saxlama Sistemləri

Superkondensatorlar və bərk hallı batareyalar: bərpa olunan enerji mənbələrinin enerji sistemlərinə inteqrasiyası üçün vacib olan enerji saxlama sistemlərinin tutumunu və dayanıqlığını əhəmiyyətli dərəcədə artırmağa söz verir [14, s. 125]. Batareyalar və nasoslu saxlama

kombinasiyası kimi hibrid saxlama sistemlərinin inkişafı artan etibarlılıq və səmərəliliyi təmin edəcəkdir [18, s. 122].

Hidrogen enerjisi: Su elektrolizi və bərpa olunan enerji mənbələri vasitəsilə əldə edilən yaşıl hidrogenin geniş miqyaslı istehsalı təmiz enerjinin perspektivli mənbəyinə çevrilir [13, s. 78]. Hidrogen nəqli, saxlanması və istifadəsi infrastrukturunun, o cümlədən hidrogen qovşaqlarının və yanacaq doldurma məntəqələrinin inkişafı hidrogen enerjisinə keçidi sürətləndirəcək [20, s. 230]. Hidrogen yanacaq elementləri texnologiyaları hidrogenin nəqliyyat və sənayedə istifadəsi üçün yeni üfqlər açacaqdır [19, s. 342].

Nanotexnologiya və materiallar: Nanotexnologiya bərpa olunan enerji mənbələrinin səmərəliliyini artıran və maya dəyərini azaldan təkmilləşdirilmiş xüsusiyyətlərə malik yeni materialların yaradılmasında mühüm rol oynayır [10, s. 81]. Onlardan daha səmərəli günəş panellərinin, akkumulyatorların və hidrogen yanacaq elementləri üçün katalizatorların istehsalında istifadə olunur [12, s. 91]. Bundan əlavə, nanotexnologiyalar bərpa olunan enerji mənbələrinin işini optimallaşdıran və onların davamlılığını artıran sensorlar və monitoring sistemlərinin hazırlanmasında istifadə olunur [9, s. 103].

Ağıllı şəbəkələr və rəqəmsallaşma: Ağıllı şəbəkələrin və rəqəmsal texnologiyaların inkişafı bərpa olunan enerji mənbələrinin enerji sistemlərinə inteqrasiyasını yaxşılaşdırır, onların etibarlılığını və səmərəliliyini artırır [5, s. 97]. Ağıllı şəbəkələr enerji itkilərini minimuma endirməklə tələb və təklifi avtomatik tənzimləməyə imkan verir [16, s. 151]. Böyük verilənlərin və süni intellektin istifadəsi enerji sistemlərinin idarə edilməsi, enerji istehsalının proqnozlaşdırılması və enerjiyə qənaətin yaxşılaşdırılması üçün yeni imkanlar açır [21, s. 107].

Bioenerji və karbon tutma: Tullantılardan və biokütlədən bioyanacaq istehsalı üçün yeni texnologiyalar karbon izini azaltmağa və enerji davamlılığını artırmağa kömək edir [7, s. 118]. Karbon tutma və saxlama (CCS) texnologiyaları da mühüm rol oynayır ki, bu da sənaye emissiyalarından və enerji stansiyalarından CO₂-ni effektiv şəkildə tuta və sonra onu yeraltı su anbarlarında təhlükəsiz saxlaya bilər [17, s. 83].

Beynəlxalq əməkdaşlıq və dövlət dəstəyi: Beynəlxalq təşəbbüslər və əməkdaşlıq texnologiyaların mübadiləsi və Paris kimi beynəlxalq müqavilələrin həyata keçirilməsi yolu ilə yaşıl enerjinin inkişafını sürətləndirir [11, s. 63]. Dövlət dəstəyi, o cümlədən subsidiyalar, vergi

güzəştləri və qanunvericilik təşəbbüsləri bu sahədə innovasiyaların stimullaşdırılmasında əsas amil olaraq qalacaqdır [6, s. 140].

Gələcək mikro şəbəkələrdə və yerli enerji həllərindədir
Avtonom və ya ümumi şəbəkənin bir hissəsi kimi fəaliyyət göstərə bilən yerli enerji sistemləri olan mikro şəbəkələr müasir enerjinin mühüm elementinə çevrilir [22, s. 96]. Onlar sabitlik və böyük elektrik şəbəkələrindən müstəqillik təmin edir ki, bu da ekstremal hava şəraitinə məruz qalan ərazilərdə xüsusilə vacibdir [8, s. 49]. Bərpa olunan enerji mənbələrinin istifadəsi qalıq yanacaqlardan və karbon izlərindən asılılığı azaldır, yerli enerji istehsalı isə xərcləri azaldır və səmərəliliyi artırır [15, s. 132].

İqtisadi səmərəlilik və bərpa olunan enerji mənbələrinin integrasiyası
Mikroşəbəkələr xüsusilə uzaq ərazilərdə enerji xərclərini azaldır və yerli şəraitə uyğunlaşmaqda çeviklik təklif edir [3, s. 25]. Onlar artıq enerjini satmaqla və şəbəkəni sabitləşdirməklə gəlir əldə edə bilirlər [4, s. 112]. Bərpa olunan mənbələrin mikro şəbəkələrə integrasiyası yaşıl texnologiyalara dəstək verir və onun ötürülməsi zamanı enerji itkilərini azaldır [18, s. 124].

Enerji transformasiyasında mikro şəbəkələrin rolu
Mikroşəbəkələr enerjinin yerli olaraq istehsal edildiyi və istehlak edildiyi enerji sistemlərinin qeyri-mərkəzləşdirilməsinə töhfə verir, mərkəzləşdirilmiş elektrik stansiyalarından asılılığı azaldır [13, s. 80]. Onlar həmçinin iqlim dəyişikliyinə qarşı müqaviməti artırır və hər bir regionun spesifik şəraitinə uyğunlaşırlar ki, bu da onları daha etibarlı və səmərəli edir [21, s. 108].

Sosial və iqtisadi faydalar

Mikro şəbəkələr böyük infrastrukturun tikintisinin qeyri-mümkün olduğu ucqar və kənd yerlərinin elektrifikasişdırılması, sosial-iqtisadi inkişafı təşviq etmək və həyat keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq üçün idealdır [9, s. 105]. Həmçinin mikroşəbəkələrin inkişafı enerji sistemlərinin tikintisi, texniki xidməti və idarə edilməsində iş yerlərinin yaradılmasını stimullaşdırır ki, bu da yerli iqtisadiyyata müsbət təsir göstərir [7, s. 119].

Mikroşəbəkələrin uğurlu tətbiqinə nümunələr:

- Afrikanın ucqar ərazilərində günəş enerjisi ilə işləyən mikro şəbəkələr etibarlı enerji təchizatı təmin edir, iqtisadi inkişafı təşviq edir və kənd yerlərində həyat keyfiyyətini yaxşılaşdırır [17, s. 84]

- Kaliforniyada mikro şəbəkələr ekstremal hava hadisələri zamanı etibarlı enerji təchizatını təmin etməyə kömək edir və bərpa olunan enerji mənbələrini fəal şəkildə integrasiya edir [12, s. 92].
- Hindistanın kənd yerlərində günəş enerjisi ilə işləyən mikro şəbəkələr kiçik kəndləri elektrik enerjisi ilə təmin edir, dayanıqlı inkişafı təşviq edir və müasir xidmətlərə çıxışı yaxşılaşdırır [20, s. 233].

Gələcək perspektivlər və problemlər

Texnoloji inkişaf: Mikroşəbəkələrin gələcəyi fəaliyyətin idarə edilməsinin optimallaşdırılması və enerji saxlama sistemlərinin inkişafı üçün smart şəbəkələrlə integrasiya ilə bağlıdır ki, bu da mikro şəbəkələrin muxtariyyətini və etibarlılığını artırır [13, s. 80]. İqtisadi və sosial problemlər: Əsas problemlərə əhalinin bütün təbəqələri üçün mikro şəbəkələrin mövcudluğunun təmin edilməsi zərurəti və mikroşəbəkələri milli enerji sistemlərinə daha yaxşı integrasiya edən maliyyələşdirmə və tənzimləmə şəraitinin yaradılması daxildir [18, s. 121].

Enerji sektorunda uğurlu mərkəzsizləşdirmə layihələrinin nümunələri:

- Brooklyn, New York, Brooklyn Microgrid layihəsi günəş panelləri olan ev sahiblərinin qonşulara ehtiyat enerji sata biləcəyi yerli elektrik bazarı yaratmaq üçün elektrikdən istifadə edir [19, s. 341].
- Huangshan, Çin: Huangshandakı günəş parkı ucqar kənd ərazilərinin genişləndirilməsini, elektrik enerjisinə çıxışın yaxşılaşdırılmasını və regionda karbon dioksid emissiyalarının azaldılmasını təmin edir [15, s. 127].
- Samso, Danimarka: Samso yerli qeyri-sabitliyi məhdudlaşdıran və iş yerləri yaradan dünyada tamamilə bərpa olunan enerjiyə keçən ilk ada oldu [10, s. 77].
- Massayaka, Ruanda: Massayakadakı mikro şəbəkə kənd yerlərində sabitliyi təmin edir, onların sosial-iqtisadi inkişafına töhfə verir və yerli sakinlərin həyat keyfiyyətini qoruyur [12, s. 94].
- Banqladeş: Günəş Evi Proqramı açıq hava hadisələrində 4 milyondan çox atomu elektricləşdirir, təhsil və məlumat əldə etməyi yaxşılaşdırır və istixana qazı emissiyalarını azaldır [17, s. 130].
- Bern, İsveçrə: Qeyri-mərkəzləşdirilmiş davamlılığı və azaldılmış karbon izini təşviq edən mikro şəbəkə və bərpa olunan enerjinin idarə edilməsi ilə EBM enerji kooperativi [22, s. 99].

- Entinjent, İslandiya: Hellisheiði geotermal mikro şəbəkəsi davamlı və etibarlı enerji sistemi yaratmaq, yerli ictimaiyyəti dəstəkləmək və artıq enerjini ixrac etmək üçün yerli geotermal resurslardan istifadə edir [11, s. 61].

Gələcəyin imkanları və çağırışları

Yaşıl enerji qlobal olaraq karbon neytrallığına keçiddə əsas rol oynayır, lakin onun inkişafı həm mümkün imkanlar, həm də ciddi çağırışlarla gəlir [14, s. 121].

İmkanlar

Texnoloji inkişaf: Bərpa olunan enerji mənbələrində davamlı innovasiyalar, o cümlədən perovskit günəş panelləri, dəniz küləyi, təkmilləşdirilmiş batareyalar və yaşıl hidrogen səmərəliliyi artırmaq və xərcləri azaltmaq üçün yeni imkanlar açacaqdır [20, s. 230]. Ağıllı şəbəkələrin inkişafı və rəqəmsallaşma həm də bərpa olunan enerji mənbələrini enerji sistemlərinə daha effektiv integrasiya etməyə imkan verir [9, s. 104].

Bərpa olunan enerji mənbələrinin genişləndirilməsi: Günəş və külək təsərrüfatının, hidrogen enerjisinin və enerji saxlama sistemlərinin inkişafını dəstəkləyərək yaşıl enerjiyə qlobal investisiyalar artacaq [8, s. 49].

Beynəlxalq əməkdaşlıq və siyasət: Paris kimi iqlim sazişləri və oxşar təşviqlər bərpa olunan enerji mənbələrinə keçidi, beynəlxalq əməkdaşlıq və texnologiya mübadiləsini stimullaşdırmaqda davam edir [16, s. 148].

Sosial və iqtisadi faydalar: Yaşıl enerji xüsusilə şəhərlərdə havanın çirkənlənməsi səbəbindən yeni iş yerləri yaradır və əhalinin sağlamlığını yaxşılaşdırır [6, s. 141].

Çağırışlar

- Texnoloji və infrastruktur maneələr: Bərpa olunan enerji mənbələrinin dəyişkənliyi və alternativlərin dəyişdirilməsi zərurəti [7, s. 120]. Bu problemlərin həlli enerji saxlama texnologiyalarının və smart şəbəkələrin inkişafını tələb edir [21, s. 108].
- İqtisadi problemlər: Bərpa olunan enerji mənbələri üçün yüksək ilkin xərclər və qalığ yanacaqlara subsidiyalar xüsusilə soyuq iqtisadiyyatda yaşıl enerjinin qəbulunu ləngidə bilər [5, s. 102].
- Sosial və siyasi çağırışlar: Bərpa olunan enerji mənbələrinin tətbiqi mədən yanacaqları ilə bağlı şirkətlərin və regionların ənənəvi strukturlarının müqavimətinə səbəb ola bilər ki, bu da gərginliyin artmasına səbəb ola bilər [3, s. 24].

Ətraf mühitin nəticələri

Bərpa olunan enerji mənbələrinin inkişafı biomüxtəliflikdə ifadə oluna

bilər, həmçinin günəş panelləri və batareyalar kimi tullantıların utilizasiyası ilə bağlı qərarların qəbul edilməsini tələb edir [8, s. 50].

Proqnozlar və onların karbon ayaq izinə təsiri

- Karbon izinin azaldılması: 2050-ci ilə qədər bərpa olunan enerji mənbələri dünya enerji təchizatının 80%-ni təmin edə, qaz emissiyalarını əhəmiyyətli dərəcədə azalda və Paris Sazişinin məqsədlərinin məhdudlaşdırılmasına kömək edə bilər [7, s. 121].
- İqtisadi artım: yaşıl zonanın yaradılmasına keçid xüsusilə dünya ölkələrində enerji inkişafı və davamlı inkişafı təşviq edərək yeni sənaye və iş yerlərini stimullaşdırır [12, s. 95].
- Regional fərqlər: Avropa, Çin və Şimali Amerika bərpa olunan enerji mənbələrinin inkişafında liderlik edəcək və inkişaf etmiş ölkələrin beynəlxalq dəstək tələb edən mövqeləri və infrastruktur çətinlikləri ola bilər [5, s. 103].

NƏTİCƏ

Yaşıl enerjiyə keçid təkcə karbon izini azaltmaq və iqlim dəyişikliyinə təsirlərini yumşaltmaq üçün effektiv yol deyil, həm də bütün enerji sisteminə əsaslı dəyişiklikdir [9, s. 105]. Cəmiyyətin inkişafının sosial və texnoloji aspektlərinə təsir edən bu transformasiya [16, s. 149]. Bərpa olunan enerji mənbələrinin tətbiqi həlledici dəyişiklik tələb edir - dövlət proqramlarından və beynəlxalq əməkdaşlıqdan tutmuş texnologiyada yeni təşəbbüslərə və innovasiyalara qədər [10, s. 86].

İslandiya və Keniya kimi ölkələrdən nümunələr göstərir ki, bərpa olunan mənbələrə keçid hətta bütöv ölkələr miqyasında da mümkündür ki, bu da aşağı karbonlu iqtisadiyyata qlobal keçidlə bağlı nikbinliyə əsas verir [15, s. 128]. Bununla belə, bu yol lazımsız çağırış deyil: əhəmiyyətli investisiyalar, daimi inkişaf və dəyişikliklərə hazır olmaq tələb olunur [17, s. 131]. Lakin yaşıl enerjinin gətirdiyi faydalar bu çətinlikləri dəfələrlə üstələyir [6, s. 143]. Bu gün iqlim dəyişikliyi təkcə iqlim dəyişikliyinə nəticələrini yumşaltmaq deyil, həm də enerjinin ətraf mühit üçün təhlükəsiz və hər kəs üçün əlçatan olacağı yeni gələcəyin qurulması problemi ilə üz-üzədir [4, s. 116]. Məhz buna görə də yaşıl enerjiyə keçid planetin gələcək nəsillər üçün davamlı inkişafı və qorunması yolunda əsas prioritetlərdən birinə çevrilməlidir [22, s. 100].

1. Aklin, M., Bayer, P., Harish, S. P., & Urpelainen, J. (2017). *Renewable Energy in the Developing World: Policy, Technology, and the Energy Transition*. Oxford University Press, New York.
2. Bengtsson, L. (2019). *Global Warming: Science, Policy, and Society*. Springer, New York.
3. Castañeda, M., et al. (2017). "Renewable Energy in Latin America: Past Trends and Future Challenges." *Renewable Energy*, 101, 1-11.
4. Dincer, I., & Acar, C. (2015). "A review on clean energy solutions for better sustainability." *International Journal of Energy Research*, 39(5),
5. Ellabban, O., Abu-Rub, H., & Blaabjerg, F. (2014). "Renewable energy resources: Current status, future prospects and their enabling technology." *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 39,
6. European Commission. (2022). *European Green Deal: Strategies and Policies for a Carbon-Neutral Europe*. Brussels.
7. European Environment Agency (EEA). (2022). *Trends and Projections in Europe 2022: Tracking Progress Towards Europe's Climate and Energy Targets*. Copenhagen. Available at: <https://www.eea.europa.eu/publications/trends-and-projections-in-europe-2022>
8. Gielen, D., Boshell, F., Saygin, D., Bazilian, M. D., Wagner, N., & Gorini, R. (2019). "The role of renewable energy in the global energy transformation." *Energy Strategy Reviews*, 24, 38-50.
9. IPCC. (2021). *Sixth Assessment Report: Mitigation of Climate Change*. Cambridge University Press. Available at: <https://www.ipcc.ch/report/ar6/wg3/>
10. IRENA. (2021). *World Energy Transitions Outlook: 1.5°C Pathway*. International Renewable Energy Agency, Abu Dhabi. Available at: <https://www.irena.org/publications/2021>
11. Jacobson, M. Z., et al. (2017). "100% Clean and Renewable Wind, Water, and Sunlight All-Sector Energy Roadmaps for 139 Countries of the World." *Joule*, 1(1).
12. Kammen, D. M., & Sunter, D. A. (2016). "City-integrated renewable energy for urban sustainability." *Science*,
13. Князев, В. В. (2020). *Экологические аспекты использования возобновляемых источников энергии в России*. Издательство СПбГУ, Санкт-Петербург.

14. Коптелов, А. И. (2019). *Экономика возобновляемой энергетики в России: потенциал и вызовы*. Экономический журнал,
15. McKibbin, W. J., Morris, A. C., & Wilcoxon, P. J. (2017). "Global economic and environmental outcomes of the Paris Agreement." *Climate Policy*, 17(8),
16. Pachauri, S., & Rao, N. D. (2019). "Energy access and living standards: some observations on recent trends." *Environmental Research Letters*,
17. Perez, R., et al. (2019). "Technological Advances in Solar Energy: Challenges and Opportunities." *Energy Policy*.
18. Renewable Energy Policy Network for the 21st Century (REN21). (2021). *Renewables 2021 Global Status Report*. Paris: REN21 Secretariat. Retrieved from <https://www.ren21.net/gsr-2021/>
19. Smil, V. (2017). *Energy and Civilization: A History*. The MIT Press, Cambridge, MA.
20. Sovacool, B. K., & Brown, M. A. (2020). *Transforming Energy: Solving Climate Change with Technology Policy*. Cambridge University Press, Cambridge.
21. Stern, N. (2016). *Why Are We Waiting? The Logic, Urgency, and Promise of Tackling Climate Change*. The MIT Press, Cambridge, MA.
22. The World Bank. (2020). *Clean Energy Transition in Developing Countries: Financing Mechanisms and Strategies*. Washington, D.C.
23. Zhang, J., & Cheng, M. (2018). "Hydropower and Its Role in China's Low-Carbon Future." *Energy Reports*, 4.

İQTİSADİYYATIN DAVAMLİ İNKİŞAFININ TƏMİN EDİLMƏSİNDƏ MALİYYƏ SİYASƏTİNİN ROLU: ALMANİYA TƏCRÜBƏSİ

Orman ABDİNOV

İqtisadiyyat Nazirliyi, Dayanıqlı inkişaf və sosial
siyasət şöbəsi, Dayanıqlı inkişaf məsələləri sektoru, baş məsləhətçi
orman.abdinov@yahoo.com

XÜLASƏ

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Ticarət və İnkişaf Konfransının araşdırmalarına əsasən, “Dünyamızın transformasiyası: 2030 Gündəliyi”nin (*bundan sonra: 2030: Gündəliyi*) icrası istiqamətində hər il təxminən 5.4-6.4 trilyon dollar maliyyə vəsaitinin ayrılmasının vacibliyi qeyd edilir.

Bu mənada, “2030: Gündəliyi”nin icrası istiqamətində dünya ölkələri tərəfindən mütərəqqi addımlar atılmasına baxmayaraq, hələ də bu çərçivədə müəyyən məqsədlər üzrə uğurlara nail olunmamışdır. Qeyd edilən çətinliyin əsas səbəbinin məhz ölkələr tərəfindən həyata keçirilən maliyyə siyasətləri və yetərli maliyyə resurslarının çatışmazlığı ilə bağlı olduğu qənaətinə gəlinmişdir. Bununla bağlı olaraq, adıçəkilən məqalədə Almaniya hökuməti tərəfindən son vaxtlarda dayanıqlı maliyyənin inkişafı baxımından qəbul edilmiş proqram, siyasət sənədlərinə dair fəaliyyətlər tərəfimizdən tədqiq edilmişdir.

THE ROLE OF FINANCIAL POLICY IN ENSURING SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF THE ECONOMY: THE GERMANY EXPERIENCE

Orman ABDİNOV

Ministry of Economy of the Republic of Azerbaijan
Sustainable development and social policy
department, Sustainable development issues division, chief advisor
orman.abdinov@yahoo.com

ABSTRACT

The United Nations Conference on Trade and Development (UNCTAD) has estimated that achieving the Sustainable Development Goals (SDGs)

outlined in the "Transforming our world: 2030 Agenda" (hereinafter: 2030 Agenda)" will require significant investment. According to their studies, the necessary annual funding ranges from approximately \$5.4 to \$6.4 trillion. In this regard, despite the progressive steps taken by the countries of the world in the implementation of the "2030:Agenda", success has not been yet achieved in terms of certain goals. The primary challenges in securing the necessary funding for the "2030: Agenda" are due to implemented financial policies and a lack of sufficient financial resources.

In this regard, in terms of the development of sustainable finance, the activities of the program and policy documents adopted and executed recently by the German government have been studied.

РОЛЬ ФИНАНСОВОЙ ПОЛИТИКИ В ОБЕСПЕЧЕНИИ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ ЭКОНОМИКИ: ОПЫТ ГЕРМАНИИ

Орман АБДИНОВ

Министерство экономики, Отдел устойчивого
развития и социальной политики, Сектор вопросов
устойчивого развития, главный советник

orman.abdinov@yahoo.com

РЕЗЮМЕ

Согласно исследованиям Конференции Организации Объединенных Наций по торговле и развитию, для реализации программы "Преобразование нашего мира: Повестка дня на период до 2030 года" (далее: "Повестка 2030") необходимо выделять примерно 5,4-6,4 триллиона долларов ежегодно.

В этом смысле, несмотря на прогрессивные шаги, предпринимаемые странами мира в направлении выполнения "Повестки 2030", по-прежнему остаются цели, которых не удалось достичь. Основной причиной этих трудностей является политика, проводимая странами в области финансов, и нехватка достаточных финансовых ресурсов. В связи с этим в настоящей статье были исследованы программы и политические документы, принятые правительством Германии в последнее время с точки зрения развития устойчивого финансирования.

TƏHLİL

2021-ci ilin may ayında Almaniya Federal Maliyyə Nazirliyi, Almaniya Federal Ətraf Mühit, Təbiəti Mühafizə və Nüvə Təhlükəsizliyi Nazirliyi, Almaniya Federal İqtisadi Məsələlər və Enerji məsələləri Nazirliyinin birgə təşkilatçılığı ilə “Almaniyanın Dayanıqlı Maliyyə Strategiyası” qəbul edilmiş və icrasına başlanılmışdır. Belə ki, qeyd edilən strategiyanın icrası nəticəsində Almaniya gələcəkdə nəinki regionunu, o cümlədən dünyanın maliyyə mərkəzi olmağı hədəfləmişdir [6].

Məlumat üçün qeyd etmək ki, üç mərhələli (özlə banklar, kooperativ institutları və əmanət bankları) sistem ilə yanaşı Almaniyanın bank sisteminin əhatə dairəsi bir neçə maliyyə institutlarının (yalnız mənfəət əldə etmək deyil, habelə dayanıqlılıq və ictimai maraqların təmin edilməsi) mövcudluğu baxımından səciyyəlidir. Bu yanaşma dayanıqlı maliyyə ilə daha sıx bağlıdır. Bundan əlavə qeyd edilməlidir ki, “KfW Group” (Kreditanstalt für Wiederaufbau) yaşıl istiqrazların buraxılışı baxımından yüksək paya malikdir. Eyni zamanda sığorta şirkətləri də bu istiqamətdə aktiv fəaliyyət göstərirlər.

ALMANİYANIN DAYANIQLI MALİYYƏ STRATEGİYASI: DAYANIQLI MALİYYƏ MƏRKƏZİ KİMİ

Almaniya hökumətinin dayanıqlılıq siyasəti “2030:Gündəliyi”nin əsasında dayanır. Almaniya hökumətinin dayanıqlı inkişaf strategiyasının kontekstində, dayanıqlı maliyyə 2030 Gündəliyinə nail olunması istiqamətində əsas vasitə rolunu oynayır. Bununla əlaqədar bildiririk ki, 2019-cu ilin 25 fevral tarixində Dayanıqlı İnkişaf üzrə Dövlət Komissiyası Almaniya hökumətinə dünyanın aparıcı maliyyə mərkəzi kimi olması və maliyyə bazarlarının inkişafı naminə Dayanıqlı inkişaf üçün Dayanıqlı Maliyyə Strategiyasının hazırlanması istiqamətində əlavə səlahiyyət vermişdir.

Qeyd etmək olar ki, dayanıqlı maliyyəyə dair dünyada qəbul edilmiş vahid yanaşma olmadığından bu istiqamətdə bir neçə məna vardır. Dayanıqlı Maliyyəyə dayanıqlılıq kontekstində baxıldıqda Almaniya hökuməti tərəfindən adıçəkilən maliyyənin icrasının yalnız iqlim və ətraf mühit məsələləri ilə bağlı olmadığı (yaşıl maliyyə), həmçinin iqtisadi və sosial aspektlərin də (ESG yanaşması ətraf mühit, sosial və idarəçilik prinsiplərinə inteqrasiya olunmalıdır) nəzərə alınmasının vacibliyi qeyd edilir.

Dayanıqlı maliyyədə maliyyə daha çox maliyyə bazarları siyasətinin dayanıqlılığına fokuslanır. Almaniya hökumətinin nöqteyi-nəzərindən bu siyasət əsasən (bank nəzarəti, sığorta nəzarəti, pensiya fondları nəzarəti, qiymətli kağızlara nəzarət, əmlakın idarə edilməsi, səhm bazarına nəzarət, kapital bazarlarına nəzarət çərçivəsində istehlakçıların qorunması, çirkli pulların yuyulmasının qarşısının alınması) daxildir. Eyni zamanda, Almaniya hökumətində inkişaf bankları, zəmanət və zəmanlik proqramları ilə yanaşı, maliyyə bazarının iştirakçıları da (məsələn, kapital bazarlarında investor və istiqraz emitenti) bura daxildir.

Görülmüş işlərin məntiqi davamı kimi Almaniya hökuməti tərəfindən 2019-cu il 6 iyun tarixində Dayanıqlı Maliyyə üzrə Komitə yaradılmış və qeyd edilən komitədə maliyyə bazarı, real iqtisadiyyat, akademiya və vətəndaş cəmiyyəti institutlarının nümayəndələri təmsil olunmuşlar. Görülmüş işlərdən əlavə, Komitə bir çox maraqlı tərəflər ilə dialoqun aparılmasının stimullaşdırılması, o cümlədən dayanıqlılıq baxımından Milli və Avropa səviyyəsində qarşılıqlı dialoqun aparılması istiqamətində Almaniya hökumətinə bu çərçivədə dəstək verir.

Bununla əlaqədar olaraq bildiririk ki, Dayanıqlı Maliyyə üzrə Komitə tərəfindən 31 tövsiyə və 5 sahə üzrə təkliflər vermişdir. Belə ki: dayanıqlılıq çərçivəsinə əsaslanan tutarlı və etibarlı siyasətin inkişafı, şirkətlər tərəfindən inteqrasiya olunmuş və gələcəkyönlü hesabatlılıq, tədqiqat və sistemli biliklərin qurulması, dayanıqlılığa təsir qalmış maliyyə məhsulları, və institusional konsolidasiya [2].

Eyni zamanda qeyd etmək olar ki, Almaniya hökuməti tərəfindən artıq bir çox normativ-hüquqi akt layihələrində dayanıqlı maliyyənin inkişafı nəzərə alınmışdır. Belə ki:

➤ Avropanın dövlət əsaslı milli dəstək bankı KfW Alman maliyyə bazarında əsas tərəfdaşdır. Onun əsas məqsədlərindən biri dayanıqlılığın təşviq edilməsi və iqlim ilə bağlı fəaliyyətlərin icrasına mümkün dəstəyin göstərilməsidir. 2020-ci ildə bu çərçivədə 135 milyard dollar həcmində maliyyə vəsaiti ayrılmışdır ki, bununda təxminən 75 faizi koronavirus pandemiyasının mənfi nəticələrinin aradan qaldırılması məqsədilə istifadə edilmişdir.

➤ 2020-ci il sentyabr ayında Almaniya ilk dəfə 6.5 milyard avro məbləğində, habelə noyabr ayında isə 5 milyard avro məbləğində yaşıl istiqrazın uğurla buraxılışını təşkil etmişdir.

➤ Almaniya hökumətinin xərclərini ödəmək üçün 2017-ci ildə Almaniya hökumətinin Nüvə Çirkənlənməsinin İdarəedilməsi üzrə Fondu tərəfindən

təxminən 24 milyard avro əsas vəsaitlərdən və maliyyə gəlirlərindən istifadə edilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Bununla yanaşı adıçəkilən fond tərəfindən artıq ekoloji, sosial və idarəetmə (ESG) üzrə davamlılıq meyarlarını öz investisiya strategiyasına inteqrasiya edən investisiya yanaşması tətbiq edilir.

Eyni zamanda, maliyyə qərarlarının qəbul edilməsi və icrasında dayanıqlılıq problemləri Almaniya hökumətinin icra etdiyi siyasətlərdə prioritet olaraq bilinir. Belə ki, ilk addım olaraq, Almaniya hökuməti pilot layihə çərçivəsində Dayanıqlı İnkişaf Məqsədlərinin federal büdcə ilə əlaqələndirilməsi üçün mövcud variantların araşdırılması, bundan əlavə subsidiyaların dayanıqlılığa təsirinin qiymətləndirilməsi ilə subsidiya siyasətində dayanıqlılıq prinsipinin tətbiqini gücləndirməsi və sosial cəhətdən ətraf mühitə zərərli subsidiyaların ləğv edilməsi və ya onları gələcək dövrlər üçün investisiyalara yönləndirməyi məqsədini əsas hədəf olaraq seçmişdir.

Almaniya hökuməti tərəfindən ölkəni dayanıqlı maliyyə mərkəzi etmək üçün aşağıdakı beş məqsədi əsas hədəf kimi müəyyən etmişdir. Belə ki:

- Beynəlxalq və Avropa çərçivəsində dayanıqlı maliyyəni təşviq etmək;
- Fərsətləri əldə etmək, dəyişikliyi maliyyələşdirmək, dayanıqlılığın təsirini gücləndirmək;
- Maliyyə bazarının stabilliyini təmin etmək və maliyyə sahəsində risklərin idarəedilməsini inkişaf etdirmək;
- Almaniyanı dayanıqlı maliyyə mərkəzi etmək;
- Almaniya hökumətində dayanıqlı maliyyə sistemi qurmaq.

Almaniya hökuməti maliyyə sistemlərində dayanıqlılığını təşviq etmək məqsədilə inkişaf sahəsində fəaliyyətini genişləndirəcəkdir. Buda nəticədə adaptasiya olunmuş, ətraf mühit cəhətdən dayanıqlı, sosial inklüzivlik və dayanıqlı iqtisadiyyatın inkişafına təkan verəcəkdir. Belə ki:

- Məlumatlılığın artırılması və dayanıqlı maliyyə ilə bağlı bacarıqların inkişaf etdirilməsi;
- Tələb edilən maliyyə çərçivəsi və standartlarının yaradılması və onların icra edilməsi;
- İnkişaf etmiş ölkələrdə dayanıqlı özəl investisiya fondlarından istifadənin artırılması;
- Dayanıqlı maliyyə sisteminin inkişaf etdirilməsi məqsədilə qlobal əməkdaşlarla beynəlxalq əlaqələrin inkişaf etdirilməsi;

- Avropa birliyi və digər beynəlxalq təşkilatlarla (Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İnkişaf Proqramı) ilə əməkdaşlıq çərçivəsində inteqrə olunmuş Milli Maliyyələşdirmə Sənədi üzrə dəstəyin göstərilməsi;
- Paris İqlim Sazişinin 2.1.c bəndi çərçivəsində iqlim ilə bağlı məsələlərin reallaşdırılmasında maliyyə axınlarının cəlbinin təşviq edilməsi.

Avropa Yaşıl Müqaviləsinin məqsədlərini dəstəkləmək məqsədilə Alman hökuməti digər Avropa Birliyi ölkələri ilə dayanıqlı maliyyənin təmin edilməsi istiqamətində fəaliyyətini davam etdirəcəkdir. Bu istiqamətdə Avropa Birliyinin əsas hədəflərindən biri dayanıqlı maliyyənin məqsədlərinə nail olmaq üçün Taksonomiya üzrə qaydalara əməl edilməsidir. Bunun tətbiqi nəticəsində dayanıqlı investisiyalar üçün şəffaflıq təmin ediləcəkdir. Bu istiqamətdə qeyd edə bilərik ki, artıq razılaşma (Avropa Birliyi Yaşıl İstiqraz Standartları) əldə edilmişdir.

Qeyd edə bilərik ki, Taksonomiya dayanıqlı iqtisadi fəaliyyətlərin müəyyən edilməsi üçün texniki alət olmaqla yanaşı, eyni zamanda təsnifləndirmə sistemi kimi də qəbul edilir. Taksonomiya standartlarının alətlərindən istifadə nəticəsində investorlar iqlimə və ətraf mühitə əhəmiyyətli dərəcədə müsbət təsir göstərən layihələrə və ya iqtisadi fəaliyyətlərə investisiya yatırmaqlarını və nə dərəcədə sərmayə qoyduqlarını tez yoxlamaq üçün imkan verir. Taksonomiya şəffaflığın inkişaf etdirilməsi məqsədilə hazırlanmış meyardır. Bunu minimum standart kimi qəbul edilməsi məqsədmüvafiq hesab edilmir, belə ki, taksonomiyada tələb edilən kriteriyalara cavab verməyən iqtisadi fəaliyyətlər və investisiyalar qadağan edilməməlidir. Taksonomiyanın əsas məqsədi layihələrə ediləcək investisiyaların məhdudlaşdırılması deyil, dayanıqlı investisiyalar üzrə yeni seçimlərin təmin edilməsidir [3].

Cədvəl 1.

Taksonomiyanın İstifadəçilərinə verə biləcəyi üstünlüklər:

Maraqlı tərəflər	Potensial fayda
Banklar və Maliyyə mərkəzləri	✓ Yaşıl bank məhsullarını (borc alətləri, kreditlər, zəmanətlər) daha asan və davamlı şəkildə strukturlaşdırmaqla bilər; ✓ Yaşıl kreditlərin və yaşıl maliyyələşdirmə əməliyyatlarının effektivliyini artırmaqla bilər; ✓ Aşağı əməliyyat xərcləri ilə keyfiyyətli aktivlər üçün daha sürətli əməliyyatlara imkan verə bilər; ✓ Qeyri-müəyyənliyi və reputasiya riskini azalda bilər;

Maliyyə tənzimləyiciləri	✓ Banklar ixtisaslı “yaşıl” şirkətlərə kredit verməyə təşviq etmək üçün hüquqi vasitəçilərə dəstək ola bilər; ✓ Maliyyə bazarı iştirakçıları üçün yeni iqlim/dayanıqlılıq hesabatlarının və açıqlamaların sayını asanlaşdırma və ya artırma bilər; ✓ Aktiv, portfel, institut və milli səviyyələrdə dayanıqlı inkişaf prioritetləri istiqamətində maliyyə axınlarının ölçülməsi mümkün ola bilər; ✓ Yaşıl yuyulmanın qarşısını almaqla, reputasiya risklərinin yaranmasının qarşısını almaq mümkün ola bilər.
İnvestorlar	✓ Effektiv investisiyalar üçün dayanıqlılıq meyarlarına uyğun olan imkanların müəyyən edilə bilər; ✓ Tənzimləyicilərin istədiyi kimi dayanıqlı investisiyaları ictimaiyyətə açıqlaya bilər; ✓ Yaşıl portfel investisiyalarına müştərilərin/benefisiarların seçimlərinə uyğun investisiya strategiyaları hazırlaya bilər;
Yaşıl/Dayanıqlı İstiqraz Emitentləri və Əlaqəli Tərəflər	✓ Tematik istiqrazlarla uyğun gələn və daha asan maliyyələşdirilə bilən ixtisaslı fəaliyyətlərə dəstək ola bilər.
Qanun tətbiq edənlər	✓ Daha az sərmayə qoyuluşu tətbiq edilən sahələrin müəyyən edilməsi sayəsində maliyyə boşluğunun aradan qaldırılması mümkün ola bilər; ✓ Dayanıqlı inkişafa və milli prioritetlərə uyğun olan “yaşıl” layihələr haqqında məlumat axınının asanlaşdırılması mümkün ola bilər; ✓ Milli dayanıqlı inkişaf məqsədlərinə nail olmaq üçün bu sahədə aktiv olan institutlara mümkün dəstəyin göstərilməsi və eyni zamanda maliyyə axınını izləmək və ölçmək üçün integrasiya olunmuş sistemlərin inkişaf etdirilməsi mümkün ola bilər.
Digər maraqlı tərəflər	✓ Məhsul istehsalçıları üçün tələb baxımından başlanğıc nöqtəsinin təmin edilməsi mümkün ola bilər.

Mənbə: Cədvəl Dünya Bankının 2020-ci il üzrə hazırlanmış hesabatına əsasən müəllif tərəfindən hazırlanmışdır [7].

RİSKLƏRİN İDARƏEDİLMƏSİ VƏ NƏZARƏT MEXANİZMLƏRİNİN GÜCLƏNDİRİLMƏSİ

Risklərin idarəedilməsi və nəzarət mexanizmlərinin gücləndirilməsi istiqamətində Almaniya hökuməti mərkəzi banklar və digər nəzarətedici orqanların həyata keçirdiyi siyasətləri dəstəkləyir: riskə məruz qalmalar “yaşıl” olaraq təyin olunduqda bütövlükdə kapital tələblərini azaltmaq əvəzinə taksonomiyaya əsaslanmalıdır. Belə ki:

- Dayanıqlılıq aspektindən yanaşsaq kapital tələbləri risk-əsaslı perspektivdə baxılmalıdır. Eyni zamanda qeyd edilməlidir ki, dayanıqlılıq riskləri bu çərçivədə kapital tələblərini də artırma bilər;
- Maliyyə bazarının iştirakçıları risklərin müəyyən edilməsi, qiymətləndirilməsi və idarə edilməsində aktiv rol oynamalıdır. Bunun nəticəsində onlar yeni əlverişli mühit yaratmalıdır (yeni göndərmə mexanizmləri, qiymətli kağızların buraxılması və stress test (riskərin idarə edilməsi)).

FEDERAL XARİCİ TİCARƏTİN MALİYYƏLƏŞDİRİLMƏSİ VƏ YERLİ ZƏMANƏTLƏRİN VERİLMƏSİ

Konstitusiyaya qanununa əsasən mövcud büdcə və maliyyə məhdudiyyətləri çərçivəsində və müxtəlif maliyyələşdirmə məqsədləri nəzərə alınmaqla, iqtisadi səmərəlilik (və ya risklər) və maliyyələşdirmə üçün iqtisadi uyğunluq (imkanlar və təsirlər) qiymətləndirilərkən dayanıqlılıq aspektləri daha çox nəzərə alınmalıdır.

Buna uyğun olaraq qeyd edilməlidir ki, 2020-ci ildə Almaniya hökuməti tərəfindən yeni biznes sahələri üçün 16.7 milyard avro dəyərində ixrac kredit qarantiyası verilmiş, eyni zamanda qeyd edilən dövr ərzində bərpaolunan enerji mənbələrinə 1.1 milyard avro dəyərində dəstək verilmişdir ki, bunda 1milyard avrosu külək enerji sitansiyaları üzrə olmuşdur.

Eyni dövr ərzində Almaniya hökuməti tərəfindən investisiya qarantiyaları üzrə yeni layihələrə 0.9 milyard avro həcmində vəsait ayrılmışdır. Pandemiya olmadığı dövrlər ərzində qarantiya bankları tərəfindən 5000 kiçik və orta biznes sahələrinə hər il təxminən 1.1 milyard avro həcmi dəyərində dəstək tədbirləri həyata keçirilməsi nəticəsində startaplar inkişaf edəcəkdir.

Dayanıqlı İnkişaf Məqsədlərinin 17 məqsədini maliyyə bazarlarına inteqrasiya yollarının müəyyən edilməsi və inkişafına böyük ehtiyac var.

Beləliklə, maliyyə bazarları və iştirakçıların Dayanıqlı İnkişaf Məqsədlərinin 17 məqsədini necə töhfə verə biləcəyi, müvafiq çərçivənin necə yaradıla biləcəyi və maliyyə sektorunun real iqtisadiyyatda və cəmiyyətdə baş verən köklü dəyişikliklərə necə cavab verə biləcəyi sahəsində tədqiqat və inkişaf vacib və əhəmiyyətlidir. Bu problemlərin miqyasını nəzərə alaraq, əsas diqqət orta və uzunmüddətli problemləri həll edən tədqiqat boşluqlarının aradan qaldırılmasına yönəldilməsi məqsədmüvafiq addım kimi hesab edilir.

Məlum olduğu kimi, Almaniya federal hökumət olmaqla 16 əyalətdən ibarətdir. Bunlardan Berlin, Hamburq, Bremen şəhərlər, digər 13-ü isə əyalətlər kimi xarakterizə olunur. Belə ki, Dayanıqlı maliyyənin ölkənin bütün ərazisində tətbiqinin asanlaşdırılması məqsədilə Almaniya hökuməti yerli əyalətlərlə (Länder) bu çərçivədə dialoqların aparılmasını ümummillə məsələ kimi qəbul edir. Bu mənada qeyd edə bilərik ki, Almaniya Länder regional səviyyədə kapital bazarlarında investor və tədavülçü kimi çıxış edir. Bununla bağlı qeyd edə bilərik ki, regional banklar (Landesbanken) və inkişaf institutları (Landesförderinstituten) şəklində digər iştirakçılar da var.

Eyni zamanda bildirməliyik ki, Bundesbank dayanıqlılıq mövzusu ətrafında təcrübə və fikir mübadiləsi aparmaq üçün federal hökumət və əyalətlərlə müntəzəm əlaqə saxlayır. Bu mübadilə artıq dayanıqlı maliyyə üzrə müntəzəm Federasiya-Länder görüşləri şəklində institusionallaşdırılmışdır. Bununla bağlı qeyd etməliyik ki, dünyanın aparıcı maliyyə mərkəzi olmaq virtual olaraq Alman maliyyə sisteminə əhəmiyyətli rol oynayan Länderin, yerli cəmiyyətlərin, xüsusilə dövlət-özəl maliyyə şirkətlərinin dəstəyi olmasa qeyri mümkün hesab edilir. Bu mənada Alman hökuməti Länder və yerli cəmiyyətlərə dayanıqlılıq və maliyyələşmə sahəsində texniki məsləhətlərin verilməsi istiqamətində dəstəyin göstərilməsi niyyətində olduğunu bildirmişdir.

NƏTİCƏ

Müəyyən olunmuş məqsədlərə nail olmaq və müvafiq addımların atılması məqsədilə Alman hökumətindəki mövcud strukturun daha yaxşı şəkildə əlaqələndirilməsi lazımdır. Bu mənada qeyd edə bilərik ki, səmərəli institutlaşma siyasətinin aparılması dayanıqlı maliyyənin icrasına öz töhfəsini verəcək və onun mövqeyini Almaniya hökuməti daxilində gücləndirəcəkdir [4].

Eyni zamanda qeyd edə bilərik ki, görülmüş işlərin nəticəsində

“Dayanıqlılıq Hesabatı: 2023”-də əks edilən məlumatlara əsasən, Dayanıqlı inkişafa nail olunmasında əldə edilən nəticələr barədə göstəricilərdə Almaniya 83.4 bal ilə dünya ölkələri arasında 166 ölkə arasında 4-cü yerdə qərarlaşmışdır [5].

ƏDƏBİYYAT

1. <https://unctad.org/sdg-costing/about>;
2. <https://www.greenfinanceplatform.org/policies-and-regulations/sustainable-finance-committee-federal-government>;
3. <chromeextension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://ec.europa.eu/sustainable-finance-taxonomy/assets/documents/Taxonomy%20User%20Guide.pdf>;
4. https://www.bundesfinanzministerium.de/Content/EN/Standardartikel/Press_Room/Publications/Brochures/sustainable-finance-strategy.pdf?__blob=publicationFile&v=8;
5. <chromeextension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://s3.amazonaws.com/sustainabledevelopment.report/2023/sustainable-development-report-2023.pdf>;
6. German Sustainable Finance Strategy, 2021;
(chromeextension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://www.bundesfinanzministerium.de/Content/EN/Standardartikel/Press_Room/Publications/Brochures/sustainable-finance-strategy.pdf?__blob=publicationFile&v=7)
7. World Bank, Developing a National Green Taxonomy: A World Bank Guide, 2020;15.

İQTİSADI ARTIM VƏ İNFLYASIYA ARASINDA ƏLAQƏ VƏ İQTİSADI İSLAHATLARIN ONLARA TƏSİRİ

i.e.n., dos. Mətanət R. RƏSULOVA

Bakı Dövlət Universiteti, Maliyyə və menecment kafedrasının dosenti
matanatrasulova@bsu.edu.az

Parviz HEYDƏROV

İqtisadiyyat Nazirliyi İqtisad Elmi-Tdqiqat İnstitutu
heydarov_parviz@mail.ru

XÜLASƏ

Məqalədə iqtisadi artım və inflyasiya arasında əlaqəyə dair bəzi nəzəri yanaşmalar öyrənilmişdir. Bu fərqli yanaşmalar, eləcə də onların iqtisadi fikrin müxtəlif istiqamətlərinin nümayəndələri tərəfindən şərtləri monetar və fiskal siyasət sahəsində rasional qərarlar qəbul etməyə imkan verir. Həmçinin seçilmiş siyasətə iqtisadiyyatın faktiki reaksiyası gözləniləndən fərqli olduqda onlara vaxtında düzəlişlər etmək mümkün olur. Hər bir iqtisadi model mütləq bir sıra fərziyyələrə və məhdudiyyətlərə əsaslanan reallığın çox sadələşdirilmiş təsviridir. İqtisadiyyatın siyasətlərə necə reaksiya verdiyinin diqqətlə öyrənilməsi bu fərziyyələrdən hansının çox sərt, hansının qeyri-dəqiq və hansının müəyyən iqtisadi sistem üçün qeyri-adekvat olduğunu müəyyənləşdirməyə kömək edir. Müəlliflər bu yanaşmalar əsasında Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin iqtisadi artım və inflyasiya arasında əlaqəni analiz etməyə, iqtisadi sahədə həmin əsas məqamları müəyyən etməyə imkan verən bəzi statistik göstəricilərin təhlilini aparmış və bir sıra nəticələr əldə etmişlər.

RELATIONSHIP BETWEEN ECONOMIC GROWTH AND INFLATION AND IMPACT OF ECONOMIC REFORMS ON THEM

DSc candidate. Dos. Matanat R. RASULOVA

Baku State University, Department of Finance and Management
matanatrasulova@bsu.edu.az

Parviz HEYDAROV

Economic Scientific Research Institute
heydarov_parviz@mail.ru

ABSTRACT

Some theoretical approaches to the relationship between economic growth and inflation have been studied in the article. These different approaches, as well as their interpretations by representatives of different directions of economic thought, allow to make rational decisions in the field of monetary and fiscal policy. It is also possible to adjust them in time if the actual reaction of the economy to the chosen policy is different from the expected one. Every economic model is necessarily an oversimplified representation of reality based on a number of assumptions and constraints. A careful study of how the economy responds to policies helps determine which of these assumptions are too strict, which are inaccurate, and which are inadequate for a particular economic system. Based on these approaches, the authors of the State Statistical Committee of the Republic of Azerbaijan analyzed some statistical indicators that allowed to analyze the relationship between economic growth and inflation, to determine those key points in the economic field, and obtained a number of results.

ВЗАИМОСВЯЗЬ ЭКОНОМИЧЕСКОГО РОСТА И ИНФЛЯЦИИ И ВЛИЯНИЕ НА НИХ ЭКОНОМИЧЕСКИХ РЕФОРМ

Кандидат наук, доцент Матанат Р. РАСУЛОВА

Бакинский государственный университет, кафедра финансов и управления
matanatrasulova@bsu.edu.az

Парвиз ГЕЙДАРОВ

Научно-исследовательский институт экономики
heydarov_parviz@mail.ru

РЕЗЮМЕ

Статье исследованы некоторые теоретические подходы к взаимосвязи экономического роста и инфляции. Эти разные подходы, а также их интерпретации представителями разных направлений экономической мысли позволяют принимать рациональные решения в области монетарной и фискальной политики. Также возможна их своевременная корректировка, если фактическая реакция экономики на выбранную политику отличается от ожидаемой. Любая экономическая модель неизбежно представляет собой упрощенное представление реальности, основанное на ряде предположений и ограничений. Тщательное изучение того, как экономика реагирует на политику, помогает определить, какие из этих предположений являются

слишком строгими, какие неточными, а какие неадекватны конкретной экономической системе. На основе этих подходов авторы Государственного комитета по статистике Азербайджанской Республики проанализировали некоторые статистические показатели, которые позволили проанализировать связь между экономическим ростом и инфляцией, определить эти ключевые моменты в экономической сфере, и получили ряд результатов.

GİRİŞ

Hər bir ölkədə iqtisadiyyat inkişaf etdikcə vətəndaşların da həyat səviyyəsi yüksəlir. Ümumi Daxili Məhsulun (ÜDM) iqtisadi artım və həyat səviyyəsi ilə necə əlaqəli olduğunu və inflyasiyanın burada rolunu, müxtəlif sahələrdə aparılan iqtisadi islahatların təsirini məyyənləşdirməyə çalışaq. Məlumdur ki, iqtisadi artım göstəricisi ölkədə Ümumi Daxili Məhsulun real artımı ilə müəyyən olunur. İqtisadi inkişaf isə daha geniş məfhum olub ölkə əhalisinin adambaşına düşən real gəlirlərinin artımı, başqa sözlə əhalinin həyat səviyyəsi ilə ölçülür. Nə üçün aşağı inflyasiya iqtisadi inkişaf üçün vacibdir. Yüksək və gözlənilməz inflyasiya şəraitində sadə insanlar, sahibkarlar, müəssisələr necə hərəkət edir? Onlar qazandıqlarını mümkün qədər tez xərcləyir, əmanətlərdən və uzunmüddətli investisiyalardan imtina edərək, inkişafa deyil, qiymətli mallara, daşınmaz əmlaka və ya xarici valyutaya sərmayə qoyurlar. Uzunmüddətli planlaşdırma əvvəlcədən qeyri-mümkün olur, lakin bu, investisiyaların və bütövlükdə iqtisadiyyatın artması üçün ən vacib şərtidir. Uzunmüddətli planlaşdırma və investisiyalar olmadan elmin, texnologiyanın və innovativ istehsalın inkişafı mümkün deyil, bunsuz müasir iqtisadiyyatı təsəvvür etmək mümkün deyil. Yüksək inflyasiya ilə iqtisadi artıma xarici amillər, məsələn, ixrac olunan təbii ehtiyatların yüksək qiymətləri kömək edərsə mümkündür. Amma bu kimi amillərin təsiri bitə bilər və bununla yanaşı, iqtisadi artım qaçılmaz olaraq sona çatacaq. Bu gün global ÜDM-in demək olar ki, üçdə ikisi, yəni bütün dünyanın zamanla istehsal etdiyi bütün mal və xidmətlər mərkəzi bankların bu və ya digər formada inflyasiyaya nəzarət etdiyi ölkələrdən gəlir. Axı qiymət artımı nə qədər aşağı olarsa, onu əvvəlcədən planlaşdırmaq bir o qədər asan olar – bu, biznesə, banklara və sadə insanlara aiddir. Sabit qiymətlər iqtisadi inkişafın əsasını təşkil edir.

NƏZƏRİ YANAŞMALAR

Müasir iqtisad elmi tədqiq olunan mövzunun ən mühüm sualına birmənalı cavab verməyə də, iqtisadi artım və inflyasiya arasında əlaqəni çox dərindən analiz etməyə, iqtisadi sahədə həmin əsas məqamları müəyyən etməyə imkan verir. Bu fərqli yanaşmalar, eləcə də onların iqtisadi fikrin müxtəlif istiqamətlərinin nümayəndələri tərəfindən şərhləri monetar və fiskal siyasət sahəsində rəşional qərarlar qəbul etməyə imkan verir. Həmçinin seçilmiş siyasətə iqtisadiyyatın faktiki reaksiyası gözləniləndən fərqli olduqda onlara vaxtında düzəlişlər etmək mümkün olur. Hər bir iqtisadi model mütləq bir sıra fərziyyələrə və məhdudiyyətlərə əsaslanan reallığın çox sadələşdirilmiş təsviridir. İqtisadiyyatın siyasətlərə necə reaksiya verdiyinin diqqətlə öyrənilməsi bu fərziyyələrdən hansının çox sərt, hansının qeyri-dəqiq və hansının müəyyən iqtisadi sistem üçün qeyri-adekvat olduğunu müəyyənləşdirməyə kömək edir.

Aparılmış ekonometrik tədqiqatlar göstərmişdir ki, inflyasiyanın illik 40 faizi ötməsi nadir hallarda iqtisadi inkişafın qənaətbəxş dinamikasına uyğun gəlir. Lakin bu cür modellər inflyasiya ilə iqtisadi artım arasındakı əlaqəni tam əks etdirmir. Məlumdur ki, bu modellər bir çox fərziyyələrə əsalanır. [2] İnflyasiya və iqtisadi artım anlayışlarını ilk olaraq mənfi, daha sonra isə müsbət proses kimi əlaqələndirirlər. Elə bir iqtisadçı tapmaq olmaz ki, sistemli qiymət artımını tamamilə zərərsiz bir hadisə hesab etsin, başqa sözlə inflyasiyanın mənfi nəticələri danılmazdır. İnflyasiyanın mənfi nəticələrini üç aspektdən qiymətləndirirlər. Bunlardan birincisi təsərrüfat subyektləri inflyasiyanın səviyyəsini düzgün qiymətləndirir və mövcud institutlar qiymət artımına tam adaptasiya olunurlar. İkinci, yalnız təsərrüfat subyektlərinin inflyasiyanın səviyyəsini adekvat proqnozlaşdırdığına dair fərziyyə saxlanılır. Nəhayət, üçüncü halda inflyasiyanın konkret səviyyəsini proqnozlaşdırmaq mümkün olmadığı güman edilir. Bu qiymət artımı ilə iqtisadi artım arasında əlaqə ilə bağlı yanaşmalarda özünü göstərir. Bəzi ədəbiyyatlarda inflyasiyanı iqtisadi artımın “qiyməti” kimi (output-inflation trade-off) izah edirlər. 1958-ci ildə London İqtisadiyyat Məktəbinin professoru A. Phillips Britaniya iqtisadiyyatı üçün əmək haqqı, inflyasiya və işsizlik səviyyəsi arasında əlaqələrin mövcudluğunu nümayiş etdirdi. ki, Sonrakı tədqiqatlar digər ölkələrdə də oxşar nümunənin mövcudluğunu təsdiqlədi və bu asılılığı ifadə edən əyri “Phillips əyrisi” adlandırıldı. İşsizliyin məbləği öz növbəsində istehsalın ən mühüm amillərindən birinin - əməyin istifadə dərəcəsini xarakterizə edir, Fillips əyrisi eyni zamanda inflyasiyanın səviyyəsi ilə istehsal səviyyəsi arasında birbaşa statistik əlaqəni ifadə edir.

O zaman bu mövzuda geniş müzakirələr aparılırdı ki, onun əsas iştirakçıları ilk mərhələdə Keyns məktəbinin və o dövrdə daha da güclənən monetarizmin nümayəndələri idi. Keynsin nəzəriyyəsi çərçivəsində inflyasiya ilə əmək haqqı arasındakı əlaqəni izah etmək üçün, əsasən iki aspekti nəzərdən keçirmək olar: əmək haqqı artımı və inflyasiya dinamikası. Keyns nəzəriyyəsinə görə, əmək haqqı artdıqda istehlakçılar daha çox pul qazanır və buna görə istehlak tələbi artır. Artan tələb, malların və xidmətlərin qiymətlərinin artmasına, bu da öz növbəsində inflyasiyaya səbəb ola bilər. Əgər əmək haqqı artımı qiymət artımını üstələmirsə bu istehlakçıların alıcılıq qabiliyyətini azalda bilər. Keyns nəzəriyyəsində, inflyasiya, işçi əmək haqqının artımı ilə mütənasib ola bilər. Əgər əmək haqqı artımı inflyasiya səviyyəsindən aşağı qalarsa, işçilərin real gəlirləri artar. Lakin, inflyasiya çox yüksəkdirsə, əmək haqqı artımı inflyasiya təzyiqinə qarşı təsirli ola bilməz və işçilərin real gəlirləri azalacaqdır.

Ümumiyyətlə, Keyns nəzəriyyəsi inflyasiya ilə əmək haqqı arasındakı əlaqəni qısamüddətli iqtisadi dəyişikliklər kontekstində qiymətləndirir. Əmək haqqı artımı inflyasiyaya təsir edə bilər və bu təsirin miqdarı iqtisadiyyatın ümumi vəziyyətindən və inflyasiya gözləntilərindən asılıdır. Keyns nəzəriyyəsinə görə, əmək haqqının artması istehlakçıların gəlirlərini artırır. Bu, istehlak xərclərinin yüksəlməsinə səbəb olur. Artan istehlak tələbi, bizneslərin məhsul və xidmətlərin istehsalını artırmasına gətirib çıxara bilər, bu da iqtisadi artımı təşviq edir. Yüksək əmək haqqı işçilərin motivasiyasını artıraraq onların məhsuldarlığını yüksəldə bilər. Daha yüksək məhsuldarlıq daha çox istehsal və iqtisadi artım ilə nəticələnə bilər. Eyni zamanda, yüksək əmək haqqı işçi dövrüyyəsini azalda bilər ki, bu da işəgötürənlərin təlim xərclərini və istehsalatın pozulması riskini azaldır, iqtisadi fəaliyyətin daha stabil olmasına kömək edir. Bundan əlavə, istehlakçıların gəlirlərini artması onların tələblərini artırır. İstehlakçıların tələbinin artması biznesləri daha çox investisiya qoymağa təşviq edə bilər. Yüksək tələb işəgötürənləri yeni avadanlıqlar, texnologiya və digər resurslara investisiya etməyə yönəldir ki, bu da iqtisadi artımı dəstəkləyir. Beləliklə, Keyns nəzəriyyəsinə görə, əmək haqqı ilə iqtisadi artım arasında müsbət bir əlaqə mövcuddur. Yüksək əmək haqqı istehlakçıların tələblərini artırır, investisiyaları təşviq edir və işçi motivasiyasını yüksəldir. Bununla belə, əmək haqqı artımının inflyasiya və digər iqtisadi faktorlarla əlaqədar risklər də ola bilər ki, bu da uzunmüddətli iqtisadi artımın dinamikalarını təsir edə bilər.[5]

Monetarizm nəzəriyyəsi iqtisadi artım və inflyasiya arasındakı əlaqəni

iqtisadi sabitliyi təmin etmək üçün pul təklifinin rolunu, pul siyasətinin iqtisadi fəaliyyətə təsirini araşdırmaqla izah edir. Monetaristlərin yanaşmasına görə, pul təklifinin artması inflyasiyanı artırır, amma iqtisadi artıma uzunmüddətli şəkildə təsir edə bilmir.

Monetarizm nəzəriyyəsinə görə, pul təklifinin miqdarı iqtisadiyyatın əsas müəyyənədicisi faktorunu hesab olunur. Milton Friedman bu fikri geniş şəkildə inkişaf etdirərək, pul təklifinin artımının inflyasiyaya səbəb olduğunu irəli sürür. O, demişdir ki, pul təklifinin artması uzunmüddətli dövrdə inflyasiyaya səbəb olur, amma iqtisadi artım üzərində uzunmüddətli təsir göstərmir. Monetaristlər inflyasiyanı pul təklifinin artması ilə əlaqələndirirlər. Onların fikrincə, əgər pul təklifində artım iqtisadiyyatın real istehsal qabiliyyətindən daha sürətli baş verirsə, bu, qiymətlərin artmasına, yəni inflyasiyaya səbəb olur. Bu səbəbdən, inflyasiyanı nəzarət altında saxlamaq üçün pul təklifini müvafiq şəkildə idarə etmək vacibdir. Monetaristlər iqtisadi artımın uzunmüddətli dövrdə pul siyasəti ilə deyil, daha çox iqtisadi islahatlarla, texnoloji inkişaflarla və istehsal amillərinin artırılması ilə əldə edilə biləcəyini vurğulayırlar. Onların fikrincə, pul siyasəti qısamüddətli iqtisadi dalğaları yüngülləşdirə bilər, amma iqtisadi artımı uzunmüddətli perspektivdə təmin etmək üçün struktural dəyişikliklər tələb olunur.

Beləliklə, monetarizm nəzəriyyəsi iqtisadi artım və inflyasiya arasındakı əlaqəni pul təklifinin idarə olunması və inflyasiyanın uzunmüddətli təsirini vurğulayaraq izah edir. Pul təklifinin artması inflyasiyaya səbəb olur, lakin iqtisadi artımı uzunmüddətdə tənzimləmək üçün əlavə iqtisadi islahatlar tələb olunur. Monetaristlərin fikrincə, inflyasiyanın nəzarət altında saxlanması üçün pul siyasətinin dəqiq şəkildə tətbiqi vacibdir.[6]

TƏHLİL

Araşdırmalara əsasən qeyd edə bilərik ki, ölkəmizdə artıq beş ildir ki, dövlət büdcəsinə proqnozlaşdırılandan artıq vəsait daxil olur ki, bunun da izahı müxtəlif səbəblər ola bilər. Bu sahədə ilk hal 2019-cu ildə qeydə alınmışdı ki, həmin ildə Vergi Məcəlləsinə 300-ə yaxın dəyişiklik edilmişdi. Təkcə bir faktı qeyd edərkən ki, 2019-cu ildə ilk dəfə olaraq dövlət büdcəsindən Dövlət Sosial Müdafiə Fonduna transfert 150 milyon manat azaldıldı. Eyni tendensiya sonrakı illərdə də davam etmişdir. Sual yaranır ki, bu, nəyin təzahürü və göstəricisidir? İlk cavab budur ki, ölkədə qeyri-rəsmi dövriyyənin və “kölgə iqtisadiyyatı”nın varlığının.

2024-cü ilin birinci rübündə dövlət büdcəsinin gəlirləri 9 milyard 234 milyon 300

min manat, xərcləri isə 8 milyard 412 milyon 600 min manat təşkil etməklə, 821 milyon 700 min manat profisit əldə edilmişdir. Dövlət Neft Fondundan transfert nəzərə alınmasa büdcə gəlirləri 12,9% çox icra edilməklə 6039,0 milyon manat təşkil etmişdir.

Ümumiyyətlə, 2024-cü ilin ilk rübü ərzində dövlət büdcəsi gəlirləri 8 milyard 544 milyon 800 min manat proqnoza qarşı 9 milyard 234 milyon 300 min manat təşkil etmişdir ki, bu da proqnozla müqayisədə 689 milyon 500 min manat və ya 8,1%, 2023-cü ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədəsə 11,4 % və ya 944 milyon 300 min manat çox deməkdir.

Ancaq burada bir nüans var, belə ki, ötən ilə nisbətən neft-qaz sektorundan fərqli olaraq qeyri-neft-qazdan vergilər xətti ilə büdcəyə daha çox vəsait daxil olmuşdur. Belə ki, cari ilin ilk 3 ayı ərzində dövlət büdcəsi gəlirlərində neft-qaz sektoru üzrə vergi orqanlarının xətti ilə daxilolmalar 1 milyard 367 milyon 300 min manat təşkil edibse, ötən il bu rəqəm 2 milyard 284 milyon manat idi. Bu, 42%-dək azalma deməkdir. [7]

Qeyri-neft-qaz sektoruna gəldikdə isə 2024-cü ilin yanvar-mart ayları üzrə dövlət büdcəsinə 2 milyard 914 milyon 400 min manat daxil olmuşdur ki, ötən ilin eyni aylarında bu rəqəm 2 milyard 615 milyon 500 min manat təşkil edirdi. Söhbət, Dövlət Vergi Xidmətinin xətti ilə daxilolmadan gedir. Bu isə 11,4% çox deməkdir. Diqqəti yönəltmək istədiyimiz məqam odur ki, neft-qazdan gəlirlər azalmaqda olduğu halda qeyri-neft-qazdan artır. Bu, müsbət haldır. Mənfi cəhət budur ki, birinci üzrə sürət ikincidən daha çox təşkil edir. Yəni, 42%-dək azalma müqabilində 11,4 % artım qeyri-mütənəsidir.

Bu temp dövlət büdcəsinin hazırkı icra vəziyyətindəki qənaətbəxş görüntüyə nə vaxtsa xələl gətirə bilər. Birinci rübdə uğurlu başlanğıcın əsasında ötən ilin yekunları dayanır. Ümumiyyətlə, dövlət büdcəsinə proqnozdan artıq gəlirlərin əldə olunmasında ölkədə iqtisadi artımın, yəni istehsalın artması - yeni istehsal, iş yerlərinin açılması və məşğulluğun genişlənməsi mühüm rol oynamalıdır.

Əslində büdcəyə əzafi gəlirin hansı mənbəyə əsaslanması daha məqsəduyğundur? Dövlət xəzinəsinə proqnozdan artıq vəsait daxil olursa bu, ümumiyyətlə əsasən aşağıdakılardan birinin göstəricisi hesab oluna bilər:

1. İqtisadi artımın, yəni istehsalın artması - yeni istehsal sahələrinin və iş yerlərinin açılması, məşğulluğun genişlənməsinin;
2. Əhalinin əməkhaqlarının və gəlirlərinin artmasının;
3. İnflyasiyanın, qiymət artımı və bahalaşmanın;
4. Vergi və rüsumların azaldılması hesabına gəlirlərin leqallaşmasının;
5. Kölgə iqtisadiyyatı həcmının azalması və müxtəlif stimullaşdırıcı və yaxud inzibati metodların genişlənməsi və tətbiqinin.

Qeyd edək ki, 2019-cu ildən bəri pandemiya ilini (2020-ci il) çıxmaq şərtlə ölkədə hər il iqtisadi artım qeydə alınmışdır. 2019-da iqtisadiyyat 2,2% artmışdısa, 2020-də 4,3%-lik tənəzzüldən sonra 2021-də 5,6%, 2022-ci ildə 4,6%, ötən il isə 1,1% artıq ÜDM əldə olunmuşdur. Neft-qaz hasilatının proqnoz ediləndən artıq enməsi, həmçinin bu sahəyə dair dünya bazarlarında konyunktur şərait ÜDM-in nominal səviyyəsinə təsir göstərsə də, son illər ərzində ölkədə qeyri-neft-qaz sektorunda aparılan islahatlar və dəstək tədbirləri artımda dayanıqlığı qoruyub saxlamağa imkan vermişdir.

Qeyri-neft-qaz sektorunun gələcək inkişafına gəldikdə isə bu istiqamətdə həm hüquqi, həm də praktik sahədə müvafiq addımlar atılmalı aparılır. Təbii ki, bütün bunlar da öz nəticəsini göstərir. Belə ki, qeyri-neft-qaz sektoru üzrə istehsal və ixrac artır. Ölkə üzrə ÜDM istehsalını ayaqda saxlayan məhz bu faktordur. Hər rüb və ildə nə artım baş verirsə bilavasitə qeyri-neft-qaz sektorunun hesabına olur. Lakin bu, kifayət deyil. Qənaətbəxş vəziyyət o vaxt əldə olunmuş sayılacaq ki, qeyd olunan sektor üzrə ixrac həcmi 50%-ə çatacaq. Bunun üçün isə iqtisadiyyatın liberallaşdırılması daha dərin və geniş həyata keçirilməlidir. Çünki qeyri-neft-qaz sektorunun inkişafı vaxt tələb edən məsələdir.

2019-cu ildə 2,6%, 2020-də 2,8%, 2021-də 6,7%, 2022-ci ildə 13,9 faiz inflyasiya qeydə alınmışdır. Ötən il isə bu rəqəm 8,8% təşkil etmişdir. Odur ki, 2021-ci ildən başlanan və 2022-ci ildə daha vüsətlə davam edən, keçən ilə nisbətən səngiməyə meyl götürən qiymətlərin yüksəlişi və inflyasiya prosesi dövlət büdcəsinə əlavə daxilolmalarda əslində bundan da daha çox rol oynayıb desək yanlışdır.

Ümumiyyətlə, büdcəyə izafi gəlirlərin artması səbəbləri sırasında bilavasitə inflyasiya, qiymət artımı və bahalaşma amilinin rolu və təsirini qeyd etsək daha asan izahat vermək olar. Hansı ki, sözügedən amilin yaratdığı effekti “sabun köpüyü” adlandırsaq daha dolğun xarakterizə etmiş olarıq. Ancaq, vergi və rüsumların azaldılması hesabına mənfəətlərin leqallaşdırılması proseduru bundan daha böyük rol oynadığından qeyd olunan dəyərləndirmə əhəmiyyətsizdir.

Odur ki, büdcəyə proqnozlaşdırılandan artıq vəsait daxilində ən başlıca rolu və təsiri məhz kölgə iqtisadiyyatı həcmnin azalması və müxtəlif stimullaşdırıcı və yaxud inzibati metodların genişlənməsi, tətbiqi amilinin oynadığı birmənalı olaraq qeyd edilməlidir. Söhbət, kütləvi xidmət və ticarət şəbəkələrində nəzarət-kassa-aparatları tətbiqinin genişlənməsi, ƏDV üzrə geriyyə ödəniş kimi mexanizm və üsulların istifadəsi, ümumiyyətlə nağdsız ödənişlərin getdikcə daha dərinə işləməsi kimi tendensiyaaların inkişafından gedir.

Qeyd edək ki, büdcəyə izafi gəlirlərin əldə edilməsi mənbəyini şəffaflaşma və ya kölgə iqtisadiyyatının əriməsi deyil, məhz iqtisadi artım və o cümlədən, əhalinin gəlirlərinin yüksəlməsi təşkil etsə bu, daha effektiv olardı. Çünki iqtisadi artım,

istehsalın yüksəlməsi - yeni istehsal və iş yerlərinin açılması, məşğulluğun genişlənməsi və bütün bunların da nəticəsində əhalinin əməkhaqlarının - gəlirlərinin yüksəlməsi proqnozdan artıq gəlirlərin formalaşmasında ən sağlam mənbə hesab olunur.

Son illər ərzində qeyri-neft-qaz sektorunda aparılan islahatlar və dəstək tədbirləri nəticəsində neft-qaz hasilatının proqnoz ediləndən artıq enişi, həmçinin bu sahəyə dair dünya bazarlarında konyunktur şəraitin ÜDM-in nominal səviyyəsinə öz təsirlərini göstərməsinə baxmayaraq iqtisadi artımda dayanıqlıq qorunub saxlanılmışdır. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatına əsasən, 2023-cü ildə qeyri-neft-qaz sektoru 3,7% artıma malik olmuşdur. ÜDM istehsalının 41,9%-i sənaye, 10,5%-i ticarət, 7%-i nəqliyyat və anbar təsərrüfatı, 5,8%-i tikinti, 2,9%-i kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq, 1,8%-i informasiya və rabitə, 1,7%-i turistlərin yerləşdirilməsi və ictimai iaşə sahələrinin, 17,8%-i digər sahələrin payına düşmüşdür.

Bütün bunlar çox uğurlu göstəricilərdir. Xüsusən də ÜDM-in 5% artması göstəricisi...

Cari ilin birinci rübünün ölkə iqtisadiyyatı üçün yaxşı başladığı hələ yanvar ayından özünü göstərmişdi. Bunu rübün yekunları da göstərdi. İlk rüb ərzində həm ÜDM istehsalında müsbət dinamika davam etmişdir, həm də dövlət büdcəsi üzrə icrada artıq nəticələr əldə edilmişdir. Bütün bunlara da səbəb, keçən ilin yekunları hesab edilir.

Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatına əsasən, bu ilin birinci rübündə ölkədə 29 milyard 96,8 milyon manatlıq və yaxud ötən ilin eyni dövrü ilə müqayisədə 4% çox ÜDM istehsal olunmuşdur ki, qeyri-neft-qaz sektoru 6,7% artaraq 18,7 milyard manat təşkil etmişdir.

2024-cü ilin yanvar ayı ərzində ölkəmizdən ümumi ixrac 1,8 milyard ABŞ dollar, qeyri-neft sektoru üzrə 222 milyon ABŞ dolları təşkil etməklə, ümumi ixrac 100 milyon dollar (ötən ilin yanvarında 1,9 milyard dollar olmuşdur), qeyri-neft sektoru üzrə ixrac isə 62,5 milyon dollar (284,5 milyon dollar) azalmışdır. Daha dəqiq, ötən ilin eyni dövrü ilə müqayisədə qeyri-neft sektoru üzrə ixrac 22% az təşkil etmişdir. Bundan əlavə, 2024-cü ilin yanvarında qiymətlər 2023-cü ilin eyni ayına nisbətən 1,7% artmışdır ki, 2024-cü ilin yanvar ayında istehlak qiymətləri indeksi 2023-cü ilin dekabr ayı ilə müqayisədə 0,5%, yanvarla müqayisədə isə 1,7% təşkil etmişdir. Bu zaman qida məhsulları, içkilər və tütün məmulatları üzrə sözügedən rəqəm 2023-cü ilin dekabr ayı ilə müqayisədə 1,1%, yanvar ayı ilə müqayisədə 0,7%, qeyri-qida məhsulları üzrə müvafiq olaraq 0,1% və 1,7%, əhaliyə göstərilmiş ödənişli xidmətlər üzrə 0% və 3,2% həddə malik olmuşdur.

Beləliklə, iqtisadi artım fonunda ixracın azalması və inflyasiyanın davam etməsi

vəziyyətin əslində yenə əvvəlki kimi kövrək xarakter daşdığını göstərir. Düzdür, bu, cari ilə dair artım proqnozlarına xələl gətirmir. 2024-cü ildə ölkənin neft-qaz sektorunun 1,7% azalacağı təqdirdə, qeyri-neft-qaz sektorunun isə 4,6% artacağı proqnoz edilir.

Ümumiyyətlə, hökumətin gözləntisinə görə 2024-cü ildə ölkədə ÜDM üzrə artım 2,4% olmaqla 118,4 milyard manat, Mərkəzi Bankın (AMB) gözləntisinə görə isə 3-3,5%, o cümlədən, qeyri-neft-qaz sektorunda 5-5,5% proqnozlaşdırılmışdır.

Ancaq şərt bunda deyil, ÜDM nisbi göstəricidir, ölkəmizdə neft hasilatı pik nöqtədə olan illərdə sözügedən göstərici ikirəqəmli təşkil edirdi. Hətta dünyanın aparıcı ölkələrində belə bizdə olan ÜDM göstəricisi qeydə alınmamışdı. Bunu həm də dünya bazarlarında qiymətlərin səviyyəsi də müəyyən edirdi. Hasilatın enməyə başlaması, həmçinin beynəlxalq qiymətlərin sabitləşməsi ÜDM üzrə həmin “hava şarını boşaltdı”.

Odur ki, bu ilin yanvarında qeydə alınan 5%-lik iqtisadi artım da qeyri-neft-qaz sektoruna əsaslansa da sırf istehsal amilinə söykənmir. Bu da, hələ ki ciddi təəssüf doğurur. Əks halda ixrac azalmaz, əhaliyə göstərilmiş ödənişli xidmətlər əvvəlki ilin yanvarı ilə müqayisədə 3,2% artıq təşkil etməzdi. Yəni, bu rəqəmlər ciddi araşdırma tələb edir. Məsələn, cari ilin ilk 4 ayında, - yanvar-aprel aylarında ölkədə 38,2 milyard manatlıq, o cümlədən qeyri neft-qaz sektorunda 24,2 milyard manatlıq ÜDM istehsal olunmuşdur ki, əvvəlki ilin eyni dövrü ilə müqayisədə bu real ifadədə uyğun olaraq 4,3, qeyri-neft sektoru üzrə isə 7,7% artıq deməkdir. Bir az da əvvələ getsək, birinci rübdə ölkədə 29 milyard 96,8 milyon manatlıq, yaxud ötən ilin eyni dövrü ilə müqayisədə 4% çox ÜDM istehsal olunmuşdu ki, qeyri neft-qaz sektoru 6,7% artaraq 18,7 milyard manat təşkil edirdi.

Onu da qeyd edək ki, birinci rüb ərzində istehlak qiymətləri indeksi ötən ilin eyni dövrünə nisbətən qida məhsulları, içkilər və tütün məmulatları üzrə 0,3% aşağı olduğu halda, qeyri-qida və əhaliyə göstərilən xidmətlər üzrə isə müvafiq şəkildə 1,4% və 2,5% çox olmaqla, 1% təşkil etmişdi. 2024-cü ilin ilk 4 ayında isə qida məhsulları, içkilər və tütün məmulatları 2023-cü ilin eyni dövrü ilə müqayisədə 0,7% aşağı olduğu halda, qeyri-qida məhsulları 1,3%, əhaliyə göstərilmiş ödənişli xidmətlər 2,4% təşkil etməklə, istehlak qiymətləri indeksi 0,7%-ə bərabər olmuşdur. Yəni, ÜDM istehsalı 4%-dən 4,3%-ə qalxdığı halda, inflyasiya 1%-dən 0,7%-ə enmişdir. Ümumiyyətlə, 2024-cü ilin mart ayında istehlak qiymətləri indeksi fevral ayı ilə müqayisədə 0,2%, ötən ilin eyni dövrünə nisbətən isə 0,4% artsa da, apreldə marta görə 0,1% azalma qeydə alınaraq əvvəlki ilin müvafiq dövrünə nisbətən 0,7% rəqəm əldə olunmuşdur.

Maliyyə naziri Samir Şərifov öz çıxışında bildirmişdir ki, 2024-cü ilin aprel ayında qeydə alınan 0% aylıq inflyasiya yaxşı göstərici deyil, ancaq 16-17% inflyasiya da

yaxşı hal deyil. "Çalışmalıyıq ki, inflyasiya təkrəqəmli - 4-5% olsun. Azərbaycan Mərkəzi Bankının inflyasiya ilə bağlı hədəfi 4-6%-dir", - deyər, nazir əlavə etmişdir. Bəziləri qeyd edə bilərlər ki, bundan əvvəl 13-14%-lik inflyasiya səviyyəsi məgər, qənaətbəxş idimi? Əlbəttə, yox. Ölkəmizdə 2021-ci ildən başlanan inflyasiya və bahalaşma tendensiyasının səngiməsi və bunun davamlı xarakter daşması sevindirici haldır. Yuxarıdakı rəqəmlərdən də göründüyü kimi, istehlak bazarında vəziyyət 3 illik fasilədən sonra normal məcraya qayıdır. Ancaq bir nüans var, o da bundan ibarətdir ki, vətəndaşlar bunu əyani hiss və təsdiq etmirlər. Çünki 2021-2022-ci illərdəki bahalaşma və inflyasiya dalğası elə "iz" qoyub ki, bir çox məhsulların qiymətləri çox yüksəkdir. Odur ki, yuxarıdakı rəqəmlər əslində bahalaşmanın səngidiyini göstərir, ucuzlaşmanı deyil.

Bu vəziyyətin özü də ölkədə istehlak bazarı ilə iqtisadi artım arasında heç bir əlaqənin olmadığı göstəricisi sayılır. Yəni, buna dair əlavə bir dəlil hesab olunur. Səbəb isə odur ki, birinci daha çox xarici faktorlardan, idxaldan asılıdır. Ona görə də bizdə ÜDM istehsalı artımı ilə inflyasiya tərs mütənəsb görünür. Bəs, çıxış yolu nədir? Sözügedən vəziyyəti necə aradan götürmək olar?

Əvvəl, məsələnin kökünü araşdırmaq lazımdır. Məsələ bundadır ki, ölkədə pul-kredit siyasəti birbaşa və tam olaraq iqtisadi artıma xidmət etmir, ona görə də inflyasiya amili daim kənar təsir və təzyiqlər əsasında qaynaqlanır, formalaşır. Halbuki, pul-kredit siyasəti iqtisadi artıma xidmət göstərməklə qeyd olunan amilin özünü də idarə etməli və tənzimlənməlidir.

Sual olunur ki, ölkəmizdə istehlak məhsulları üzrə nə vaxtsa ciddi deflyasiya baş verdiyi və qeydə alındığı nəzərə çarpbımı? Xeyr. Kənar qiymət artımları bizə həmişə tez təsir edir, ucuzlaşma isə yox. Niyə? Çünki, istehlak bazarımız sırf kənar istehsal və proseslərdən irəli gələn amillərə uyğun və adekvat qurulmuşdur. Bunu ötənillik təcrübə də əyani göstərdi. Qlobal bazarlarda ucuzlaşma 2023-cü ilin yanvarından müşahidə olunmağa başlasa da, bizdə bu özünü 4-5 ay sonra göstərməklə yanaşı, inflyasiya ilin sonuna 8,8% təşkil etmişdir.

Düzdür, sözügedən rəqəm əvvəlki illərdə ikirəqəmli həddə idi. Ancaq, qlobal iqtisadi aktivliyin zəifləməsi, əmtəə, enerji və ərzaq qiymətlərində azalma səviyyəsi fonunda 8,8% heç də aşağı rəqəm deyildi. Çünki ölkəmizə inflyasiya idxalı xeyli dərəcədə məhdudlaşmışdı. Buna rəğmən, daxildə məcmu tələbin izafi artıma və xərc amillərinin isə aktivləşməyə meyilli olması yenə cüzi bir səbəb və "bəhanə" axtarırdı ki, hər şey yenidən alovlansın. Elə eyni vəziyyət, bu gün də qalmaqdadır. Sözüün qıtası, fikrimi daha sadə yolla çatdırmaq üçün qeyd edirəm ki, məsələni, ABŞ-də Federal Ehtiyat Sistemi bilavasitə ÜDM istehsalı həcminə baxaraq pul-kredit siyasətinə düzəliş edərsə, bizdə Mərkəzi Bank ancaq inflyasiyaya göstəricisinə nəzər salaraq uçot dərəcəsini endirir və yaxud qaldırır. Odur ki, pul-kredit siyasəti

bizdə də ÜDM istehsalına xidmət etməli və gec-tez biz də buna nail olmalıyıq. Ancaq təəssüf ki, manatın dəyərini inzibati qaydada idarə olunması və saxlanılması buna mane olan əsas cəhətlərdən biri sayılır.

İqtisadiyyatın əsas qanunlarından biri artım varsa inflyasiyanın da olması tələbindən ibarətdir. Bunlar tərs mütənasib ola bilməz, əksinə, paralel xətt üzrə inkişaf etməli, özlərini qarşılıqlı tandem əsasında göstərməlidirlər. Hətta, inflyasiya artımdan çox təşkil etsə daha məqsədəuyğun sayılar. Ən azı onun qədər olmalıdır ki, bunu, bütün inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi də əyani sübut edir.

Ölkəmizdə isə anormal iqtisadi təzahürlərdən biri həmişə bundan ibarət olmuş və olaraq da qalır ki, inflyasiya bəzən ikirəqəmli səviyyəyə qalxır, amma artım, yəni ÜDM istehsalı isə tənəzzülə uğrayır. Və yaxud əksinə... İstehsal həcmi yüksəlir və artım əldə olunur, istehlak malları bazarında isə bir çox hallarda deflyasiyaya meyil qeydə alınır. Bu, bütün iqtisadi qanunlara ziddir və ciddi anormal tendensiyaadır.

Bəs onda, ixracın azalması, ümumi inflyasiya tempi fonunda xidmətlər üzrə qiymətlərin artması nəyə əsaslanır? Bu suallar həm də ona görə ciddi xarakter daşıyır ki, ölkədə sərmayə qoyuluşu azalır. Söhbət xüsusən, xarici sərmayə qoyuluşundan - investisiyadan gedir. Bu da iqtisadi artımın əsas hərəkətverici qüvvəsi olduğundan zəifləməklə əlavə fəsadlar yarada bilər. Ona görə də iqtisadiyyatın idarə olunmasında getdikcə kəmiyyət deyil, daha çox keyfiyyət üzrə hədəflənmək və yaxud fokuslanmaq yaxşıdır.

Onu da qeyd edək ki, iqtisadiyyatda şəffaflaşma prosesi genişləndikcə əmək müqavilələrinin, aktiv vergi ödəyicilərinin sayı getdikcə artır. Bu isə avtomatik olaraq gəlirlərin uçota alınması və dövlət büdcəsinə ödənişlərin yüksəlməsi ilə nəticələnir. Bundan əlavə, yeni nəsil nəzarət-kassa aparatlarının (NKA) tətbiqi istiqamətində aparılan işlər də öz bəhrəsini verir. Belə ki, yeni nəsil NKA-lardan istifadə hesablaşmaları daha şəffaf aparmağa, malların qanunsuz dövriyyəsinin qarşısını almağa və nəzarəti təmin etməyə imkan yaratmaqla digər istiqamətdə də gəlirləri üzə çıxartmağa yol açır. Bu proses, “Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyinin elektron informasiya sisteminə real vaxt rejimində qoşulmalı olan “Nəzarət-kassa aparatlarının tətbiqi Qrafiki”nin təsdiq edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2019-cu il 14 fevral tarixli 52 nömrəli qərarına əsasən həyata keçirilir.

2024-cü ilin yanvar-mart ayları ərzində onlayn kassa aparatları vasitəsilə qeydə alınan dövriyyə 5,3 milyard manatdan artıq olub ki, bu da 2023-cü ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 9,2% çox deməkdir. Cari il aprelin 1-dək ölkədə 97192 yeni nəsil nəzarət-kassa aparatı quraşdırılmışdır ki, bu da zəif göstərici deyil.

Ümumiyyətlə, qeyd olunan NKA-lar nəzarət mexanizmi qurğusu ilə təchiz edilmiş yeni növ proqram-aparat kompleksi olmaqla, onun vasitəsi ilə alınan və emal edilən

çək məlumatlarının, habelə e-kassada həyata keçirilən əməliyyatlar barədə məlumatların yığılması, emalı, saxlanılması və real vaxt rejimində Dövlət Vergi Xidməti üzrə informasiya sistemləri bazasına ötürülməsi işlərini təmin edir. Sözügedən aparatlar pərakəndə ticarət və (və ya) ictimai iaşə fəaliyyəti üzrə əhali ilə pul hesablaşmalarının aparılmasında istifadə olunur.

İş bundadır ki, hələ də pərakəndə satış şəbəkələrində və ictimai-iaşə obyektlərində dövrüyyəyə nəzarətin bərpa edilməsindən yayınmaq istəyənlər var, o baxımdan ki, üzrlərinə düşən vergi öhdəliklərindən yayınmağa çalışırlar. Sözügedən nəzarət bir sıra subyektlər üzrə əvvəllər heç bir halda mövcud olmadığından bərpa sözünü deyil, təmin etmək desək daha düzgün olar. Təəssüf ki, hələ də nəzarət-kassa aparatı mövcud olduğu halda bəhanə olaraq müxtəlif texniki xarakterli səbəblər gətirilməklə ödənişi nağd və yaxud kartdan-karta köçürmə yolu ilə tələb edənlər də mövcuddur.

Məlumdur ki, ölkədə nağdsız ödənişlər xüsusən 2020-ci ildən, yəni pandemiya ilindən sonra genişlənməmişdir. Plastik kartlar vasitəsilə ödənişlər artıb və buna əhalidə böyük maraq və meyil yaranmışdır. Bu özü də dövrüyyəyə nəzarətə və onun uçota alınmasına yardım edir və yol açır. Lakin, alış-veriş zamanı və yaxud da tutaq ki, hər hansı bir restoranda göstərilən xidmətə görə ödənişin kartdan karta köçürülməsi həmin nəzarətə və uçota alınmaya imkan yaratmır. Odur ki, belə amilləri aradan qaldırılması zəruridir. Onu da qeyd edək ki, son 5 ilin ərzində ölkə əhalisinin sosial-iqtisadi istiqamətdə müdafiəsini təşkil etmək məqsədilə biri-birinin ardınca həyata keçirilən dörd mühüm və çoxşaxəli sosial paketin icrası məhz iqtisadiyyatda aparılan vergi və digər islahatların, başqa sözlə, şəffaflaşma və “ağarmanın” hesabına mümkün olmuşdur.

Məhz 2019-cu ildən etibarən kölgə iqtisadiyyatına qarşı start götürən inqilabi addımların sayəsində, başqa sözlə, ölkədə həyata keçirilməyə başlanan şəffaflığın, yeni yanaşmanın və islahatların hesabına sosial sahədə indiyədək görünməmiş addımlar atmaq mümkün olmuşdur ki, minimum əməkhaqqı 2,7, pensiya 2,5 dəfə, 2018-2022-ci illərdə orta aylıq əməkhaqqı 52%, orta aylıq pensiya 80%, müavinət və təqaüd ödənişləri 3,5 dəfə, əməkhaqqı fondu 2,3 dəfə artmışdır.

Ümumiyyətlə, vergi sahəsində iqtisadiyyatda tətbiq olunmağa başlanılan, mahiyyətə güzəştli xarakter daşıyan müvafiq islahatlar nəticəsində dərəcələrdə və yığımda inzibatchılıq xeyli təkmilləşmişdir. Yayınma azalıb, uçot bazasının və dövrüyyənin sənədləşdirilməsi də daxil, vergitutma rejimi kimi məsələlər yenilənib, vergi güzəştlərinin optimallaşdırılması hesabına iqtisadi səmərə xeyli dərəcə yüksəlmişdir.

Bütün bu qeyd olunanlar sayəsində dövlət büdcəsinə istər vergi, istərsə də, rüsumlar sarıdan ödənişlərin həcmi nəzərdə tutulduğundan milyonlarla manat artıq vəsait

daxil olmuşdur və olmaqda da davam edir. Lakin davamlı və dayanıqlı inkişaf üçün islahatlar fasiləsiz xarakter daşımalıdır.

NƏTİCƏ

Nəzəri yanaşmaları və aparılan təhlilləri ümümləşdirərək bu qənaətə gəlmək olar ki

1. ÜDM istehsalının yüksək rəqəmlərlə deyil, hər rüb və yaxud il ərzində cəmi 2% civarında artması kifayətdir. Əsas odur ki, artım xammal hasilatı və satışına deyil, istehsalə, daha çox istehlak mallarının istehsalına söykənsin;
2. İnflyasiya, ümumiyyətlə qiymətlərin yüksəlməsi və bahalaşma amili vacibdir, amma bir şərtlə ki, 3-4% civarında olsun. Bu zaman əsas təkanverici rolü idxal faktoru deyil, sırf daxili amillər, başqa sözlə, iqtisadi artım oynamalıdır;
3. Neft və qaz sektoruna əsaslanan ixracımız azalır və azalmaqda davam edəcək ki, bunun fonunda sözügedən sektordan kənar ixracımız artmasa da belə, heç olmasa heç bir rüb və yaxud il ərzində azalmamalıdır;
4. Xarici investisiyalar azalmalı deyil, artmalıdır ki, xarici ticarətimiz genişlənsin;
5. İqtisadiyyatda rəqabət imkanları genişləndirilməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin aylıq hesabatları 2023- 2024-cü illər.
2. M.Bruno, W. Easterly. Inflation Crises and Long Run Growth. Washington, World Bank, 1994)
3. Martin Feldstein and Lawrence Summers. Inflation and the Taxation of Capital Income in the Corporate Sector. National Tax Journal, 32 (December 1979), pp.445-470
4. James Tobin. Stabilization Policy: Ten Years After. Brookings Papers on Economic Activity, No 1, 1979, pp.19-71;
5. David Begg, Stanley Fisher, Rudiger Dornbusch. Economics. Third Edition, McGraw-Hill Company, 1991;
6. Milton Friedman. The Role of Monetary Policy. American Economic Review, 58 (March 1968),
7. <https://oxu.az/iqtisadiyyat/iqtisadi-artimla-inflyasiya-arasinda-niye-elage-yoxdur>
8. <https://oxu.az/iqtisadiyyat/iqtisadi-artim-ucun-ne-edilmelidir>
9. <https://oxu.az/iqtisadiyyat/iqtisadiyyatda-seffaflasma-davam-etdirilmelidir>

TƏHSİL SƏVİYYƏSİNİN ATMOSFERƏ KARBON QAZI BURAXILIŞINA TƏSİRİNİN EKONOMETRİK QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ: AZƏRBAYCAN NÜMUNƏSİNDƏ

Prof., i.e.d. YADULLA HƏSƏNLİ

İqtisadi Araşdırmalar Elmi-Tədqiqat İnstitutu

yadulla.hasanli@unec.edu.az

b.e.i., tex.e.n. SƏRDAR ŞABANOV

Azərbaycan Dövlət İqtisad universiteti

sardar.shabanov@unec.edu.az

i.e.n., dosent Mənsur BƏRXUDAROV

Azərbaycan Dövlət iqtisad Universiteti

Rus İqtisad Məktəbinin direktoru

XÜLASƏ

Məqalədə Azərbaycan nümunəsində təhsil səviyyəsinin atmosferə karbon qazı buraxılışına təsiri AR DSK-nın 1997–2022-ci illər üzrə rəsmi statistik məlumatları əsasında ekonometrik qiymətləndirilmişdir. Müəyyən edilmişdir ki, əhalinin hər 10 min nəfərinə düşən tam orta məktəb və ali məktəb məzunlarının, habelə fəlsəfə doktorlarının sayı karbon qazı buraxılışına müvafiq olaraq 6, 13 və 6 illik gecikmə ilə mənfi, hər nəfərə düşən gəlirlər isə müsbət təsir edir. Azərbaycan üzrə alınmış nəticələr bu qənaətə gəlməyə əsas verir ki, təhsil səviyyəsinin ekologiyaya təsiri önəmli və uzunmüddətlidir. COVID-19 pandemiyasının məhdudiyyətləri karbon qazı buraxılışını 2020-ci ildə əvvəlki ilə nəzərən müqayisədə 26,84% azaltmışdır. Qurulmuş ekonometrik model vasitəsilə müəyyən edilmişdir ki, inkişaf etmiş ölkələr üçün ətraf mühit üzrə doğru olduğu qəbul edilən Kuznets (EKC) əyrisi Azərbaycan üçün keçərli deyil. Baxılan illər üzrə Azərbaycanda ətraf mühitin korlanma dərəcəsinin artım sürətinin gəlirin artım sürətindən geri qaldığı müəyyən edən trend modelləri qurulmuşdur. Ətraf mühit üzrə Kuznets əyrisinin Azərbaycan üçün doğru olması üçün tarazlıq şərti formula edilmişdir. Onu da qeyd edək ki, bu tarazlıq şərti zəruri şərt olsa da, kafi şərt deyil. Qeyd edək ki, təhsil səviyyəsinin atmosferə karbon qazı buraxılışına təsiri Azərbaycan nümunəsində ilk dəfə həyata keçirilmişdir. Ekoloji təzyiqi azaltmaq baxımından təhsil səviyyəsinin təsiri ali təhsillilər, doktorantlar və tam orta təhsilli məzunlar kimi sıralana bilər. Bu isə Azərbaycan üzrə təhsil səviyyəsinin ekologiyaya təsirinin önəmli olduğunu göstərir. Və ekoloji kəsimdə dayanıqlı inkişaf baxımından təhsilin səviyyəsinin Azərbaycan üçün önəmliyini qabarıq şəkildə göstərir. Məqalədə əldə edilmiş nəticələrdən təhsil və iqtisadi siyasət sahələrində qərar qəbul edən şəxslər istifadə edə bilərlər.

Açar sözlər: CO₂, orta təhsil, ali təhsil, PhD, gəlir, COVID-19

ECONOMETRIC ESTIMATION OF THE INFLUENCE OF EDUCATION LEVEL ON CARBON DIOXIDE EMISSIONS IN THE EXAMPLE OF AZERBAIJAN

Prof., i.e.d. YADULLA HASANLI

Scientific Research Institute of Economic Studies
yadulla.hasanli@unec.edu.az

b.e.i., tech.e.n. SARDAR SHABANOV

Azerbaijan State University of Economics
sardar.shabanov@unec.edu.az

i.e.n., associate professor Mansur BARKHUDAROV

Azerbaijan State University of Economics
Director of the Russian School of Economics

ABSTRACT

The article on the example of Azerbaijan econometrically assessed the influence of the level of education on carbon dioxide emissions into the atmosphere based on official statistical data of the State Statistics Committee of the Republic of Azerbaijan for 1997-2022. It was determined that the number of high school and university graduates, as well as PhD per 10,000 population, has a negative impact on carbon dioxide emissions with a lag of 6, 13, and 6 years, respectively, while income per capita has a positive impact. The results obtained for Azerbaijan suggest that the impact of education quality on the environment is significant. COVID-19 pandemic restrictions reduced carbon dioxide emissions by 26.84% in 2020 compared to the previous year. According to the constructed econometric model, the environmental Kuznets curve (EKC), which is considered true for developed countries, is not valid for Azerbaijan. Trend models are constructed, determining that for the period under consideration, the rates of per capita growth of environmental pollution in Azerbaijan lagged the rates of per capita income growth. The equilibrium condition under which the environmental Kuznets curve can be fair for Azerbaijan is formulated. We note that this equilibrium condition is a necessary, but not a sufficient condition. It should be noted that the influence of the level of education on carbon dioxide emissions into the atmosphere was realized for the first time using the example of Azerbaijan. From the point of view of reducing the environmental load on the influence of the level of education we can distinguish by groups higher education, PhD and graduates of full secondary school. This shows that in Azerbaijan the influence of the level of education on ecology is very significant. And it confirms that the level of education is also very important for Azerbaijan in terms of sustainable development in terms of its environmental component. The results obtained in the paper can be used by

decision-makers in the field of education and economic policy.

Keywords: CO₂, secondary, tertiary, PhD, income per capita, COVID-19

ЭКОНОМЕТРИЧЕСКАЯ ОЦЕНКА ВЛИЯНИЯ УРОВНЯ ОБРАЗОВАНИЯ НА ВЫБРОСЫ УГЛЕРОДНОГО ГАЗА НА ПРИМЕРЕ АЗЕРБАЙДЖАНА

Проф., т.е. ЯДУЛЛА ХАСАНЛИ

Научно-исследовательский институт экономических исследований

yadulla.hasanli@unec.edu.az

б.э.и., тех.э.н. САРДАР ШАБАНОВ

Азербайджанский Государственный Экономический Университет

sardar.shabanov@unec.edu.az

то есть доцент Мансур БАРХУДАРОВ

Азербайджанский Государственный Экономический Университет

Директор Российской школы экономики

РЕЗЮМЕ

В статье на примере Азербайджана эконометрически оценено влияние уровня образования на выбросы углекислого газа в атмосферу на основе официальных статистических данных ГосКомСтата АР за 1997-2022 годы. Определено, что количество выпускников средних школ и университетов, а также докторов наук на 10 тысяч населения оказывает негативное влияние на выбросы углекислого газа с лагом в 6, 13 и 6 лет соответственно, а доход на душу населения оказывает положительное влияние. Результаты, полученные для Азербайджана, позволяют сделать вывод о том, что влияние качества образования на экологию очень важно. Ограничения, связанные с пандемией COVID-19, сократили выбросы углекислого газа на 26,84% в 2020 году по сравнению с предыдущим годом. Кривая Кузнеця для окружающей среды (ЕКС), которая считается верной для развитых стран, недействительна для Азербайджана согласно построенной эконометрической модели. Построены трендовые модели, определяющие, что за рассматриваемый период темпы подушевого роста загрязнения окружающей среды в Азербайджане отставали от темпов роста подушевого дохода. Сформулировано условие равновесия, при котором экологическая кривая Кузнеця может быть справедлива для Азербайджана. Отметим, что это условие равновесия является необходимым, но не достаточным условием. Следует отметить, что влияние уровня образования на выбросы углекислого газа в атмосферу на примере Азербайджана было реализовано впервые. С точки зрения снижения экологической нагрузки по влиянию уровня образования можно выделить по

группам высшее образование, докторантов и выпускников полной средней школы. Это показывает, что в Азербайджане влияние уровня образования на экологию очень значимо. И это подтверждает, что уровень образования также очень важен для Азербайджана с точки зрения устойчивого развития в срезе его экологического составляющего. Результаты, полученные в статье, могут быть использованы лицами, принимающие решения, в сфере образования и экономической политики.

Ключевые слова: CO₂, среднее образование, высшее образование, кандидат наук, доход, COVID-19.

GİRİŞ

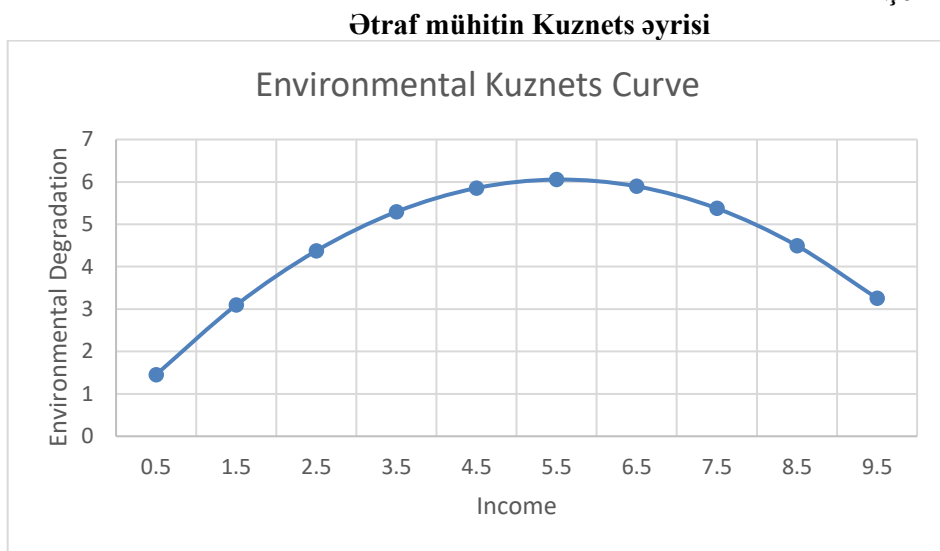
1960-cı illərdən başlayaraq ətraf mühitin mühafizəsi məsələlərinə diqqət artmağa başladı. Bunun da səbəbi ətraf mühitin korlanmasının getdikcə artması idi. Lakin bu məsələlərin elmi və əməli cəhətdən öyrənilməsi bir qədər sonra baş verdi. Məlumdur ki, ekologiyanın korlanmasının əsas 2 səbəbi vardır: a) resurs yönümlü iqtisadi artım; b) ekologiyanın təsərrüfat yüklərinə adaptasiya imkanlarının ölçülməsinin çətin olması [9]. Buna görə də müvafiq sosial-iqtisadi qərarlar qəbul edən şəxslər davamlı inkişafı ehtiva edən iqtisadi artım konsepsiya irəli sürdülər. Bu istiqamətdə qəbul edilən qərarlar 1992-ci ildə Rio-de-Janeyroda, 1997-ci ildə Kiotoda və 2002-ci ildə Yohannesburqda baş tutdu. Rio konfransında inkişaf etmiş ölkələr (İEO) inkişaf etməkdə olan ölkələrə (İEOÖ) öz ÜDM-in 0,7% həcmində yardım etməyə razılıq verdilər. Rio [1] konfransında 3 konvensiya razılaşdırıldı və imzalandı: səhrələşmə ilə mübarizə, bioloji müxtəlifliyin qorunması, iqlim dəyişikliyinə qarşısının alınması. 1997-ci ildə Kyoto [3] protokolunu 84 dövlət imzaladı ki, onlardan da 74 həmin protokolları ratifikasiya etdilər. Kioto protokolundan məqsəd dövlətlərin istixana qazlarının atmosfərə buraxılışının azaldılmasını və istixana qazlarının udulmasının artırılmasını təmin etməkdən ibarət idi. Lakin Yohannesburq [2] konfransında elan edildi ki, Kioto protokolunun məqsədləri yerinə yetirilməyib və İEO-in İEOÖ-ə nəzərdə tutulan ÜDM yardımları nəinki artmayıb, əksinə 0,35%-dən 0,23%-dək azalıb. Hal-hazırda BMT üzvü olan dövlətlər Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri konsepsiyasını reallaşdırırlar. BMT 2015-ci ilin 25-27 sentyabrında Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri Sammiti keçirdi və orada 17 məqsəd, 169 hədəf və 244 göstərici müəyyən edildi. Bu 17 məqsəddən 13-cüsü – “İqlim dəyişikliyinə qarşı mübarizə” adlanır. 13-cü məqsədin 13.2.2 maddəsi isə “İstixana qazlarının ümumi illik emissiyası” adlanır. Bizim araşdırmamızda məhz bu maddədə ehtiva olunan “atmosfera çirklə maddələrin buraxılışına” ölkədə təhsil səviyyəsinin təsiri məsələsi öyrənilir.

MƏSƏLƏNİN ÖYRƏNİLMƏ SƏVİYYƏSİ

Təhsil səviyyəsinin atmosfərə karbon qazı buraxılışına təsiri məsələsini

araşdırılmazdan öncə gəlirin karbon qazı buraxılışına təsiri məsələsinə toxunaq. İqtisadi ədəbiyyatda ən çox istinad edilən [5] məqalələrdən birində qeyd edilir ki, müəyyən səviyyədən sonra gəlir artdıqca ətraf mühitin deqradasiyası azalmağa başlayır. Yəni adıkeçən məqalədə göstərilib ki, gəlirin artması ətraf mühitin korlanmasını əvvəl artırır, sonra isə pik səviyyəyə çatdıqdan sonra azaltmağa başlayır. Başqa sözlə desək bu asılılığın forması çevrilmiş U kimidir. Riyazi dildə ifadə etsək, ətraf mühitin korlanması gəlirdən kvadratik parabola formasında asılılığa malikdir, özü də bu parabolanın budaqları aşağı doğru yönəlib. Riyazi baxımdan bu o deməkdir ki, müvafiq parabolanın kvadratik həddinin işarəsi mənfidir. EKC (Environmental Kuznets Curve) əyrisini aşağıdakı qrafik ilə təsvir etmək olar:

Şəkil 1.

Mənbə: [5] məqaləsi əsasında müəlliflər tərəfindən EXCEL-də tərtib edilib

Lakin bu qanunauyğunluq inkişaf etmiş ölkələr üçün doğrudur. Yəni sənayesi inkişaf etmiş ölkələr ekologiyalarını o qədər korlayıblar ki, müəyyən zamandan sonra (1970-1980-ci illərdən başlayaraq) çirkli sənaye sahələrini üçüncü dünya ölkələrinə çıxarmaqla həm məhsulun maya dəyərini aşağı salıb daha çox mənfəət əldə ediblər, həm də üçüncü dünya ölkələrinin ekologiyasını korlamaq hesabına öz ölkələrinin ekoloji vəziyyətlərini yaxşılaşdırmağa nail olublar.

[4] məqaləsində göstərilir ki, EKC fərziyyəsi müxtəlif amillər arasında tərs çevrilmiş U formalı əlaqəni nəzərdə tutur. Məsələn, çirkəndiricilər və adambaşına düşən gəlir arasındakı əlaqə belədir: gəlir artdıqca ətraf mühitə təzyiq müəyyən səviyyəyə qədər artır; bundan sonra isə azalır. Son dövrdə EKC ilə bağlı ədəbiyyat siyahısı artmışdır. Adıkeçən məqalədə araşdırılan bütün tədqiqatların orta q nöqtəsi

bundan ibarət olub ki, iqtisadi inkişafın (daha doğrusu artımın) ilkin mərhələlərində ətraf mühitin keyfiyyəti əvvəl pisləşsə də daha sonrakı mərhələlərdə yaxşılaşır.

[10] məqaləsində karbon qazı və metan qazının atmosfərə tullantılarının ÜDM, orta təhsil müddəti və digər amillərdən asılılığı aşağı, orta və yüksək gəlirli ölkələr üzrə araşdırılmışdır. Aşağı və orta gəlirli ölkələr üçün karbon qazı buraxılışının ÜDM göstəricisinin asılılığını araşdıran zaman müəyyən edilmişdir ki, ÜDM göstəricisinin kvadratının əmsalı mənfi (amma statistik əhəmiyyətli deyil), yüksək gəlirli ölkələr üçün isə müsbətdir və statistik əhəmiyyətlidir. Orta təhsil müddətindən asılılıq əmsalı isə hər 3 qrup ölkə üçün müsbət olsa da, statistik əhəmiyyətli deyil. Metan qazı buraxılışında da anoloji vəziyyətin qeydə alındığı göstərilir.

[7] məqaləsində iqtisadi artım ilə əmək, kapital, təhsil, səhiyyə və istixana qazı emissiyası arasında empirik əlaqəni təhlil edilib. Empirik hesablamalarda 179 ölkənin məlumatlarından istifadə edərək panel təhlili aparılmışdır. Ölkələr gəlir səviyyələrinə görə qruplara bölünüb: OECD səviyyəsi və regional səviyyə. Əmək və kapital əmsalları statistik əhəmiyyətli və müsbət olub Solounun böyümə nəzəriyyəsini (Solow, 1956) təsdiqləyir. Təhsil və karbon emissiyası üçün əmsallar qısamüddətli perspektivdə əhəmiyyətsiz, uzunmüddətli perspektivdə əhəmiyyətli və müsbətdir. Qeyd olunur ki, təhsil sistemi ilə bağlı islahatlar və iqlim dəyişikliyinə təsirinin azaldılması siyasətləri iqtisadiyyata öz təsirini göstərmək üçün uzun zaman tələb edir. Sağlamlıq problemləri ilə bağlı əmsallar əhəmiyyətli və mənfi olur, bu da xəstəlik problemlərinin iqtisadi artıma mənfi təsir etdiyini göstərir. Təhsil üzrə məlumatlar istixana qazları emissiyası ilə əlaqənin statistik əhəmiyyətli və mənfi işarəli olduğunu təsdiqləyib. Bu da istixana qazlarının emissiyasının yüksələn təhsil standartları vasitəsilə maarifləndirə yolu ilə azaldıla biləcəyini göstərir. Bundan əlavə, məqalədə istixana qazlarının emissiyasının sağlamlığa mənfi təsiri təsdiq edilib. Məqalə iqtisadi artım, səhiyyə, təhsil və iqlim dəyişikliyinə yumşaldılması sahəsində problemlərin aradan qaldırılması üçün siyasətlər təklif edir. Belə ki, onlar birbaşa və ya dolaylı yolla bir-biri ilə bağlı olan siyasətlərdir. Prioritet siyasət kimi təklif edilib ki, istixana qazları emissiyasının azaldılmasından sonra sağlamlığa müsbət təsir göstərən və nəhayət, davamlı iqtisadi inkişafı təmin edən təhsilin orta davam etmə müddəti və keyfiyyəti artırılmalıdır. Adıkeçən məqalədə təhsilin uzunmüddətli perspektivdə iqtisadiyyata, sağlamlığa və iqlimə müsbət təsir göstərdiyi qənaəti əldə edilmişdir.

[6] məqaləsində ekoloji Kuznets əyrisi (EKC) çərçivəsi əsasında ali təhsil və adambaşına düşən karbon dioksid (CO₂) emissiyaları arasında əlaqəni araşdırır. Bu baxımdan, təhsilin rolu geniş şəkildə panel verilənlərinin təhlili metodları ilə analiz edilir. 1991-ci ildən 2019-cu ilə qədər 151 ölkədən əldə edilən məlumatlardan istifadə edərək məqalə ali təhsilin ətraf mühitin deqradasiyasını, yəni ali təhsilin CO₂ emissiyaları üçün EKC-nin aşağı enməsinə töhfə verib-vermədiyini empirik şəkildə yoxlamaq məqsədi daşıyır. Məqalədə əldə edilmiş empirik nəticələr EKC fərziyyəsini bir daha təsdiq edir və adambaşına düşən ÜDM-in daha yüksək olduğu

ölkələrdə ali təhsilin adambaşına CO2 emissiyalarının azalmasına töhfə verdiyini göstərir. Beləliklə, ali təhsil EKC-nin tərs U formasını izah etmək üçün açarlardan biri kimi görünür. Bu tədqiqatın siyasi nəticələri ikitərəflidir. Birincisi, ekoloji problemlərin aradan qaldırılması üzrə global səylər dolayı yolla ali təhsilin təşviqi kimi əsas sosial siyasətlərlə dəstəklənə bilər. İkincisi, daxili ekoloji siyasətin həyata keçirilməsi ali təhsillə uzlaşdırıldıqda səmərəli ola bilər.

Bizim təqdim etdiyimiz məqalədə isə Azərbaycanda təhsil səviyyəsi və gəlirlərin karbon qazı buraxılışına təsiri məsələsinə baxılır. Bizim yanaşmanın yuxarıda icmal edilmiş məqalələrdəki məsələ qoyuluşundan əsaslı fərqi ondan ibarətdir ki, biz ayrıca olaraq təhsili izahedici dəyişən kimi təsvir etdikdə nə orta təhsilin davam etmə müddətini, nə ayrıca olaraq ali təhsili götürməklə kifayətlənməmişik. Biz araşdırmamızda Azərbaycan üzrə təhsilin bütün pillərini təmsil etməyə cəhd etdik: ümumi orta təhsil (9 il), tam orta təhsil (11 il), peşə təhsili, orta ixtisas təhsili, ali təhsil və nəhayət, doktorantura təhsili. Bizə elə gəlir ki, bu məqaləyə qədər hansısa bir ölkə səviyyəsində karbon qazı buraxılışına təhsilin təsiri baxımından təhsilin pillələri bu qədər detallı şəkildə təhlil edilməyib. Hər halda Azərbaycan üzrə biz bu fikri inamla deyə bilərik. Bizə elə gəlir ki, məsələnin bu cür qoyuluşu bizim məqalənin üstünlüklərindən biri kimi qəbul edilə bilər.

DATA VƏ QIYMƏTLƏNDİRMƏ METODOOGİYASI

Məlumat bazası 1997-2022-ci illəri əhatə edir və AR DSK rəsmi statistik məlumatları əsasında [13, 15] müəlliflər tərəfindən formalaşdırılıb.

Cədvəl 1.

Məlumat bazası

İl	CO2 (hər nəfərə düşən, kq)	Tam orta təhsilli məzun sayı (10 min nəfərə düşən, nəfər)	Ali təhsilli məzun sayı (10 min nəfərə düşən, nəfər)	PHD (10 min nəfərə düşən, nəfər)	Gəlir (hər nəfərə düşən, manat)
1997	108.8489	4330	1150	8.7098	320.5
1998	95.9792	4350	1170	8.4191	370.2
1999	115.3561	5180	1060	8.4043	468.5
2000	112.5000	5150	1070	8.3095	508.9
2001	120.1000	5110	1080	7.8041	535.5
2002	75.40000	5190	1090	7.6298	618.8
2003	100.8000	5210	1110	7.6294	700.7
2004	116.1000	5200	1120	7.3198	796.7
2005	124.0000	5220	1130	7.3629	962.2
2006	101.6000	6010	1180	7.0373	1201.3
2007	111.2000	5230	1150	6.9188	1692.3
2008	106.1000	5230	1160	6.9153	2378.3
2009	111.4000	6240	1220	6.6477	2560.4

2010	105.7000	6260	1230	6.938	2866.1
2011	109.4000	6280	1240	7.0897	3371.7
2012	115.7000	6290	1250	10.073	3789.3
2013	120.8000	6290	1250	9.844	4040.3
2014	121.2000	6300	1260	11.5728	4192.4
2015	119.7000	6300	1260	11.2377	4380.7
2016	119.8000	6300	1270	10.5772	4710.1
2017	117.8000	6300	1270	10.2607	5053.2
2018	112.8000	6300	1290	9.8807	5407.8
2019	112.9000	6290	1340	9.9479	5731.8
2020	83.90000	6280	1340	9.6343	5587.6
2021	87.50000		NA	NA	NA
2022	92.20000		NA	NA	NA

Mənbə: AR DSK məlumatları [13, 15] əsasında müəlliflər tərəfindən
formalaşdırılmışdır

Burada qeyd etmək ki, ekonometrik təhlil nəticəsində müəyyən etdik ki, karbon qazı buraxılışına peşə təhsili və orta ixtisas peşə təhsili kimi amillər statistik önəmli təsir etmədikləri üçün Data təsvirinə bu göstəriciləri daxil etmədik. Məlumat bazası zaman sıralarının təhlili [11, 12, 14] metodologiyası çərçivəsində ən kiçik kvadratlar və maksimum həqiqətə oxşarlıq üsulları ilə Eviews tətbiqi proqramlar paketi vasitəsilə emal edilmişdir.

ƏSAS NƏTİCƏ

Qurulmuş modelin əsas ekonometrik statistikasını aşağıdakı cədvəldə təsvir edilib.

Cədvəl 2.

Əsas ekonometrik statistika

Dependent Variable: LOG(CO2_Per_Capita)				
Method: Least Squares				
Date: 05/17/24 Time: 11:22				
Sample (adjusted): 2010 2020				
Included observations: 11 after adjustments				
Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
C	8.334640	0.815147	10.22471	0.0002
LOG(COMP_SEC(-6))	-0.186953	0.051780	-3.610531	0.0154
LOG(HE(-13))	-0.509356	0.107622	-4.732824	0.0052
LOG(PHD(-6))	-0.197252	0.031900	-6.183536	0.0016
LOG(INCOME_Per_Capita)	0.240097	0.025842	9.291007	0.0002
DUMMY2020	-0.268421	0.013378	-20.06499	0.0000
R-squared	0.996393	Mean dependent var		4.719976
Adjusted R-squared	0.992787	S.D. dependent var		0.105808
S.E. of regression	0.008987	Akaike info criterion		-6.283726
Sum squared resid	0.000404	Schwarz criterion		-6.066692
Log likelihood	40.56049	Hannan-Quinn criter.		-6.420536

F-statistic	276.2583	Durbin-Watson stat	2.355965
Prob(F-statistic)	0.000004		

Mənbə: Eviews-da müəlliflərin hesablamaları

Burada aşağıdakı işarələmələr qəbul edilib. Comp_sec – tam orta təhsil, HE – ali təhsil, PhD - fəlsəfə doktoru üzrə 10 min nəfər əhaliyə düşən məzun sayını, Income_per_capita isə hər nəfərə düşən gəlirləri göstərir. LOG funksiyası natural loqarifmi göstərir. Burada onu qeyd edək ki, Eviews-da realizə edilmiş LOG funksiyası 10 əsaslı deyil, natural əsaslı loqarifmi işarə etmək üçün istifadə edilir. Dummy2020 dəyişəni elə bir vektorial kəmiyyətdir ki, onun bütün komponentləri sıfır, yalnız 2020-ci ilə aid olan komponenti isə 1 qiymət alır.

Qurulmuş modelin nəticələrini iqtisadi baxımdan aşağıdakı kimi şərh etmək olar:

✓ Hər 10 min nəfərə düşən tam orta məktəb məzunlarının sayının 1% artması hər nəfərə düşən karbon qazı buraxılışını 6 illik gecikmə ilə 0,19% azaldır;

✓ Hər 10 min nəfərə düşən ali məktəb məzunlarının sayının 1% artması hər nəfərə düşən karbon qazı buraxılışını 13 illik gecikmə ilə 0,51% azaldır;

✓ Hər 10 min nəfərə düşən fəlsəfə doktorlarının sayının 1% artması hər nəfərə düşən karbon qazı buraxılışını 6 illik gecikmə ilə 0,20% azaldır;

✓ Hər nəfərə düşən gəlirlərin 1% artması hər nəfərə düşən karbon qazı buraxılışını 0,24% artırır;

✓ COVID-19 pandemiyasının məhdudiyyətləri ona gətirib çıxartmışdır ki, növbəti 2020-ci ildə hər nəfərə düşən karbon qazı buraxılışı 2019-cu ilə müqayisədə 26,84% azalmışdır. Aşkardır ki, bu azalmada mikro və kiçik biznes fəaliyyətlərinin məhdudlaşdırılması və şəxsi avtomobillər üçün hərəkət məhdudiyyətinin tətbiq edilməsinin böyük payı olmuşdur;

✓ Müvafiq olaraq 6, 13 və 6 illik gecikmə isə əsasən onunla əlaqədardır ki, tam orta məktəb və ali məktəb məzunları və fəlsəfə doktorların müəyyən hissəsi göstərilən müddət ərzində avtomobil sahiblərinə çevrilir və atmosfərə karbon qazı buraxılışına “təhivə” verməyə başlayırlar;

✓ Karbon qazı buraxılışına təhsil səviyyələrinin təsiri məsələsini araşdıran zaman əldə olunan əmsalların müqayisəsi belə bir nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, ali təhsillilərin payının doktorantların payına nisbəti 2,58, tam orta təhsillilərin payına nisbəti isə 2,72 təşkil edir. Yəni təhsil səviyyəsi üzrə ekoloji təzyiqi azaltmaq baxımından təhsilli əhalimiz ali təhsillilər, doktorantlar və tam orta təhsilli məzunlar qrupu kimi sıralana bilər. Bu isə Azərbaycan üzrə təhsil səviyyəsinin ekologiyaya təsirinin çox önəmli olduğunu göstərir.

Hər nəfərə düşən karbon qazı və gəlirin müxtəlif artım sürətinə malik olduğunu göstərmək üçün müvafiq olaraq hər iki göstərici üçün trend modelləri qurulmuşdur. Bu modellərin əsas ekonometrik statistikasını aşağıdakı cədvəldə təsvir edilib.

Cədvəl 3.

CO2 və gəlirin trend modellərinin əsas ekonometrik statistikasını

Tənlik	Asılı dəyişən	Sabit	Trend	Müşahidə sayı	Adj.R2
1	Gəlir	5,93 (18,44)	0,1238*** (6,52)	24	0,99
2	CO2	4,68 (176,96)	0,0038* (1,89)	23	0,64

Qeyd. Asılı dəyişənlər loqarifmik şkalada verilib. Mötərizələrdə t-stat göstərilib. * və *** müvafiq olaraq 10% və 0,1% əhəmiyyətlik səviyyəsini göstərir. Trend modelləri maksimum həqiqətə oxşarlıq metodu ilə qurulmuşdur.

Qurulmuş trend modellərinin iqtisadi mənası aşağıdakı kimidir:

- ✓ Baxılan illər ərzində hər nəfərə düşən gəlir hər il orta hesabla 13,18% artıb ($\exp(12,38)=1,1318$ olduğu üçün);
- ✓ Baxılan illər ərzində atmosfərə hər nəfərə düşən karbon qazı buraxılışı hər il orta hesabla 0,38% artıb;
- ✓ Əmsalların müqayisəsi göstərir ki, baxılan illər ərzində hər nəfərə düşən gəlirin artım tempi karbon qazı buraxılışının artım tempini 34,68 dəfə üstələyib.

DİSKUSSIYA VƏ MÜZAKİRƏ

İqtisadi ədəbiyyatı araşdırarkən məlum oldu ki, ətraf mühitin Kuznets əyrisi inkişaf etmiş ölkələrə uyğun gəldiyi halda inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün bu qanunauyğunluq doğru olmaya da bilər. Bizim təklif etdiyimiz modeldə reqressiya tənliyinin sağ tərəfinə gəlirin kvadratının daxil edilməsi məqbul bir müsbət nəticə vermədi. Bu o deməkdir ki, hər nəfərə düşən karbon qazı buraxılışında “doyma” baş verməyib. Bu o halda mümkün olardı ki, həm tənliyin sağ tərəfinə kvadratik hədd daxil etmək mümkün olardı və həm də bu həddin işarəsi mənfi olardı. Karbon qazının atmosfərə buraxılışı üzrə Azərbaycan üçün olan məlumatlar isə bunu təsdiq etmir. Təbii olaraq burada fərz etmək olar ki, Azərbaycanda ətraf mühitin korlanma dərəcəsinin artım sürəti gəlirin artım sürətindən geri qalır. Bunu təsdiq etmək üçün karbon qazı buraxılışı və gəlirlər üçün müvafiq trend modelləri qurulmuş və müəyyən edilmişdir ki, baxılan illər ərzində hər nəfərə düşən gəlirin artım tempi karbon qazı buraxılışının artım tempini 34,68 dəfə üstələyib. Bəs EKC əyrisi hansı şərtlər daxilində Azərbaycan üçün doğru ola bilər. Biz belə bir fərziyyə irəli sürürük ki, yalnız bu artım templəri tarazlıq halına gəldikdən sonra gəlirin artmasının ətraf mühitin korlanmasına təsirinin azalması müşahidə edilə bilər. Onu da qeyd edək ki, bu tarazlıq şərti zəruri şərt olsa da, kafi şərt deyil. Məlumdur ki, indi Azərbaycan orta gəlirli ölkələr sırasındadır. Kuznets əyrisinin ölkəmiz üçün yararlı olub-olmamasını gələcək göstərəcək və bu Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişaf istiqamətlərindən asılı olacaqdır.

Yekun.

Aparılmış araşdırma bizi bu qənaətə gətirib ki, atmosfərə karbon qazının buraxılışında təhsil səviyyəsinin önəmli rolu vardır. Qeyd edək ki, təhsil səviyyəsinin atmosfərə karbon qazı buraxılışına təsiri Azərbaycan nümunəsində ilk dəfə həyata keçirilmişdir. Ekoloji təzyiqi azaltmaq baxımından təhsil səviyyəsinin təsiri ali təhsillilər, doktorantlar və tam orta təhsilli məzunlar kimi sıralana bilər. Bu isə Azərbaycan üzrə təhsil səviyyəsinin ekologiyaya təsirinin çox önəmli olduğunu göstərir. Və ekoloji kəsimdə dayanıqlı inkişaf baxımından təhsilin səviyyəsinin Azərbaycan üçün də çox önəmli olduğunu təsdiq edir. Hal-hazırda Azərbaycan orta gəlirli ölkələr sırasındadır və ətraf mühit üzrə yüksək inkişaf etmiş ölkələr üçün doğru olan Kuznets əyrisinin Azərbaycan üçün keçərli olmaması qurduğumuz ekonometrik modellər vasitəsilə təsdiq edilmişdir. Azərbaycanda ətraf mühitin korlanma dərəcəsinin artım tempinin (sürətinin) baxılan illər üzrə gəlirin artım tempindən (sürətindən) geri qaldığı müəyyən edilib. Biz belə bir fərziyyə irəli sürürük ki, ətraf mühitin korlanmasının artım tempi gəlirin artım tempi ilə tarazlaşdıqda və ondan böyük olduqdan bir müddət sonra Kuznets əyrisinin Azərbaycan üçün də keçərli olması mümkün ola bilər. Onu da qeyd edək ki, bu tarazlıq şərti zəruri şərt olsa da, kafi şərt deyil. Ətraf mühit üçün Kuznets əyrisinin ölkəmiz üçün doğru olub-olmayacağını gələcək göstərəcək və bu Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişaf istiqamətlərindən və onların effektiv reallaşmasından asılı olacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Rio Declaration on Environment and Development, A/CONF.151/26 (Vol. I), Chapter I, Annex I, Rio de Janeiro, June 1992
2. Johannesburg Declaration on Sustainable Development, A/CONF.199/20, Chapter 1, Resolution 1, Johannesburg, September 2002
3. United Nations Framework Convention on Climate Change. (1998). Kyoto Protocol to the United Nations Framework Convention on Climate Change. <https://unfccc.int/resource/docs/convkp/kpeng.pdf>
4. Dinda, S.(2004).Environmental Kuznets Curve Hypothesis: A Survey. Ecological Economics, 49(4), 431–455.doi:10.1016/j.ecolecon. 2004.02.011.10.1016/j.ecolecon.2004.02.011
5. Kuznets, S. (1955). Economic Growth and Income Inequality. American Economic Review 45, no. 1, pp.1-28
6. Lee, H., Park, C. & Jung, H. (2024). The role of tertiary education on CO₂ emissions: evidence from 151 countries. Environ. Dev. Sustain. <https://doi.org/10.1007/s10668-024-04828-7>
7. Sarwar, S., Streimikiene, D., Waheed, R. & Mighri, Z. (2021). Revisiting the empirical relationship among the main targets of sustainable development: Growth, education, health and carbon emissions. Sustain. Dev. 29, 419–440.

- 8.** Solow, R. M. (1956). A contribution to the theory of economic growth. The Quarterly Journal of Economics, 70 (1), 65-94. <https://doi.org/10.2307/1884513>
- 9.** Smith S. (2011). Environmental Economics: A very short introduction. OUP Oxford.
- 10.** Williamson, Cody (2017) "Emission, Education, and Politics: An Empirical Study of the Carbon Dioxide and Methane Environmental Kuznets Curve," The Park Place. Economist: Vol. 25. Available at: <https://digitalcommons.iwu.edu/parkplace/vol25/iss1/9>
- 11.** Wooldridge, Jeffrey M., (2012). Introductory econometrics : a modern approach. Mason, Ohio:South-Western Cengage Learning.
- 12.** Həsənli Y. (2008). Ekonometrikaya giriş. Elektron nəşr. BDU, Bakı.
- 13.** Azərbaycanın statistik göstəriciləri. Səda nəşriyyatı. Bakı. 1997–2023.
- 14.** Магнус Я.Р., Катышев П. К., Пересецкий А.А. (2004). Эконометрика. Начальный курс: Учеб. – 6-е изд., перераб. и доп. – М.: Дело. 576 с.
- 15.** <http://www.stat.gov.az> (last access 04.03.2024)

MÜƏLLİFLƏR ÜÇÜN QAYDALAR

1. “Azərbaycanda iqtisadi islahatların həyata keçirilməsi xüsusiyyətləri və problemləri” Elmi Əsərlər Topplusuna iqtisad elmlərinə aid Azərbaycan, rus və ingilis dillərində məqalələr qəbul edilir.
2. Məqalənin ümumi həcmi, qrafik materiallar, cədvəllər, düsturlar, ədəbiyyat siyahısı və xülasələr də daxil olmaqla 8 səhifədən az olmamalıdır.
3. Məqalənin mətni Times New Roman-12 şrifti ilə 1 intervalla çap olunmalıdır.
4. Məqalədə UOT indeksi göstərilməlidir.
5. Məqalədə müəllif(lər)in tam ad(lar)ı və elektron poçt ünvan(lar)ı, işlədiyi (işlədikləri) müəssisənin (müəssisələrin) ad(lar)ı və yer(lər)i göstərilməlidir.
6. Məqalədə qrafik materiallar, cədvəllər, düsturlar mətnə uyğun yerlərdə yerləşdirilməli, ixtisar edilmiş sözlər birinci dəfə açıq yazılmalıdır.
7. Elmi məqalənin sonunda elm sahəsinin və məqalənin xarakterinə uyğun olaraq, müəllif(lər)in gəldiyi elmi nəticə, işin elmi yeniliyi, tətbiqi əhəmiyyəti, iqtisadi səmərəsi və s. aydın şəkildə verilməlidir.
8. Məqalənin mövzusu ilə bağlı elmi mənbələrə istinadlar olmalıdır (məsələn, [1] və ya [1, s. 119] kimi işarə olunmalıdır). Məqalənin sonunda verilən ədəbiyyat siyahısı əlifba ardıcılığı ilə nömrələnməlidir. Eyni ədəbiyyata mətnə başqa bir yerdə təkrar istinad olunarsa, onda istinad olunan həmin ədəbiyyat əvvəlki nömrə ilə göstərilməlidir.
9. Ədəbiyyat siyahısında verilən hər bir istinad haqqında məlumat tam və dəqiq olmalıdır, biblioqrafik təsviri verilərəkən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının qərarı ilə təsdiq edilmiş «Dissertasiyanın tərtibi qaydası»nın
10. «İstifadə edilmiş ədəbiyyatın biblioqrafik təsviri və nümunələr» bölməsinin tələbləri əsas götürülməlidir.
11. Ədəbiyyat siyahısında son 5-10 ilin elmi məqalələrinə, monoqrafiyalarına və digər etibarlı mənbələrinə üstünlük verilməlidir.
12. Məqalənin hər üç dildə xülasəsi və açar sözləri verilməlidir. Məqalələrin müxtəlif dillərdə olan xülasələri və açar sözlər bir-birinin eyni və məqalənin məzmununa uyğun olmalıdır, müəllif(lər)in gəldiyi elmi nəticələri, işin elmi yeniliyini, tətbiqi əhəmiyyətini və s. əks etdirməlidir. Hər bir xülasədə məqalənin adı, müəllif(lər)in tam ad(lar)ı göstərilməlidir. Beş açar sözü verilməlidir.
13. Məqalə Müəllif anketi ilə birlikdə təqdim edilməlidir.

MÜƏLLİF ANKETİ

Müəllifin adı, ata adı, soyadı	
Məqalənin UOT indeksi, adı	
Müəllifin e-mail ünvanı	
Telefonu	
Təhsil aldığı müəssisənin adı	
Elmi dərəcəsi, vəzifəsi, işlədiyi təşkilatın adı və yeri	
Məqalənin digər jurnallara göndərilmədiyi haqqında zəmanət	
Məqalənin təhvil verildiyi tarix	
Müəllifin imzası	

RULES FOR AUTHORS

- 1.** In Collection of scientific works "Peculiarities and Problems of Realization of Economic Reforms in Azerbaijan" articles on economics are accepted in Azerbaijani, Russian and English languages.
- 2.** The total volume of the article, including graphical materials, tables, formulas, references, summary, should be at least 8 pages.
- 3.** The text of the article should be typed in Times New Roman-12 font with single line spacing.
- 4.** The article should indicate the UDC index.
- 5.** In the article should be indicated the full name and e-mail address of the author(s), name and place of work.
- 6.** In the article, graphic materials, tables, formulas should be placed in accordance with the text, abbreviated words are first written openly.
- 7.** At the end of the scientific article, must be indicated the scientific result, that the author(s) came to, the scientific novelty, the applied significance, the economic efficiency of the work, etc.
- 8.** The article should refer to scientific sources (for example, [1] or [1, page 119]). The list of references is given at the end of the article and is numbered alphabetically. When re- quoting the literature, the reference is indicated by the previous number.
- 9.** Information about each link from the list of literature should be complete and accurate. The bibliographic description of the source referred to must correspond to its type (monograph, textbook, scientific article, etc.). The bibliographic description of the cited source should be based on the requirements of the section "Bibliographic description of the used literature and examples", approved by the decision of the Higher Attestation Commission under the President of the Republic of Azerbaijan " Rules for the formulation of dissertations".
- 10.** In the list of literature should prevail scientific articles, monographs and other sources of the last 5-10 years.
- 11.** The article should give a summary and key words in three languages. The summary and key words in different languages should be identical, correspond to the content of the article and reflect the scientific novelty, applied significance of the work and scientific results of the author(s). Each summary should contain the title of the article, the full name of the author(s). Should indicate 5 keywords.
- 12.** The manuscript of the article is submitted to the editorial office together with the author's Questionnaire, as specified in the appendix.

AUTHOR'S QUESTIONNAIRE

Author's full name	
UDC index and title of the article	
Author's E-mail	
Telephone	
Place of study	
Academic degree, position, title and place of work	
Confirmation that the article was not sent to other periodical scientific publications	
Date of submission of the article	
Author's signature	
Signature of the recipient	

ПРАВИЛА ДЛЯ АВТОРОВ

1. В Сборник научных трудов «Особенности и проблемы реализации экономических реформ в Азербайджане» принимаются статьи по экономике на азербайджанском, русском и английском языках.
2. Общий объем статьи, включая графические материалы, таблицы, формулы, список литературы, резюме, должен быть не менее 8 страниц.
3. Текст статьи должен быть набран шрифтом Times New Roman-12 с одинарным межстрочным интервалом.
4. В статье следует указать индекс УДК.
5. В статье следует указать полное имя и адрес электронной почты автора(ов), название и место работы.
6. В статье графические материалы, таблицы, формулы должны размещаться в соответствии с текстом, сокращенные слова первый раз пишутся открыто.
7. В конце научной статьи должны быть указаны научный результат, к которому пришел(ли) автор(ы), научная новизна, прикладная значимость, экономическая эффективность работы и т.д.
8. В статье должны указываться ссылки на научные источники (например, [1] или [1, с. 119]). Список литературы дается в конце статьи и нумеруется по алфавиту. При повторном цитировании литературы, ссылка указывается прежним номером.
9. Информация о каждой ссылке со списка литературы должна быть полной и точной. Библиографическое описание ссылаемого источника должно соответствовать его типу (монография, учебник, научная статья и т.д.). При библиографическом описании цитируемого источника нужно основываться на требования раздела «Библиографическое описание используемой литературы и примеры», утвержденным решением Высшей Аттестационной Комиссии при Президенте Азербайджанской Республики «Правил оформления диссертаций».
10. В списке литературы должны преобладать научные статьи, монографии и другие источники последних 5-10 лет.
11. В статье следует дать резюме и привести ключевые слова на трех языках. Составленные на разных языках резюме и ключевые слова должны быть идентичными, соответствовать содержанию статьи и отражать научную новизну, прикладную значимость работы и научные

итоги автора(ов). В каждом из резюме должно указываться заглавие статьи, полное имя автора(ов). Следует указать 5 ключевых слов.

12. Рукопись статьи представляется в редакцию вместе с Анкетой автора.

АНКЕТА АВТОРА

Полное имя автора	
Индекс УДК и название статьи	
E-mail автора	
Телефон	
Место учебы	
Ученая степень, должность, название и место работы	
Подтверждение того, что статья не была послана в другие периодические научные издания	
Дата подачи статьи	
Подпись автора	

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI İQTİSADİYYAT NAZİRLİYİNİN
İQTİSADİ ELMİ TƏDQİQAT İNSTİTUTU**

**AZƏRBAYCANDA İQTİSADİ İSLAHATLARIN HƏYATA
KEÇİRİLMƏSİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ PROBLEMLƏRİ**

Elmi əsərlər toplusu, XXII buraxılış

Bakı – 2024

Əlaqə üçün məlumat:

İqtisadi Elmi Tədqiqat İnstitutu,

AZ 1122, Azərbaycan Respublikası, Bakı şəhəri, H. Zərdabi prospekti 196

Telefon: (+99412) 430 01 70; (+99451) 431 91 80

Elektron poçt: office@esri.gov.az

Veb sayt: www.esri.gov.az

Çapa imzalanıb: 19.09.2024 Sifariş № 068

Formatı: 350x500 mm

Həcmi: 250 nüsxə

Mətbəənin ünvanı: “ASReklam” MMC – Bakı şəhəri, Xətai rayonu, Sergey
Senyuşkin 81

